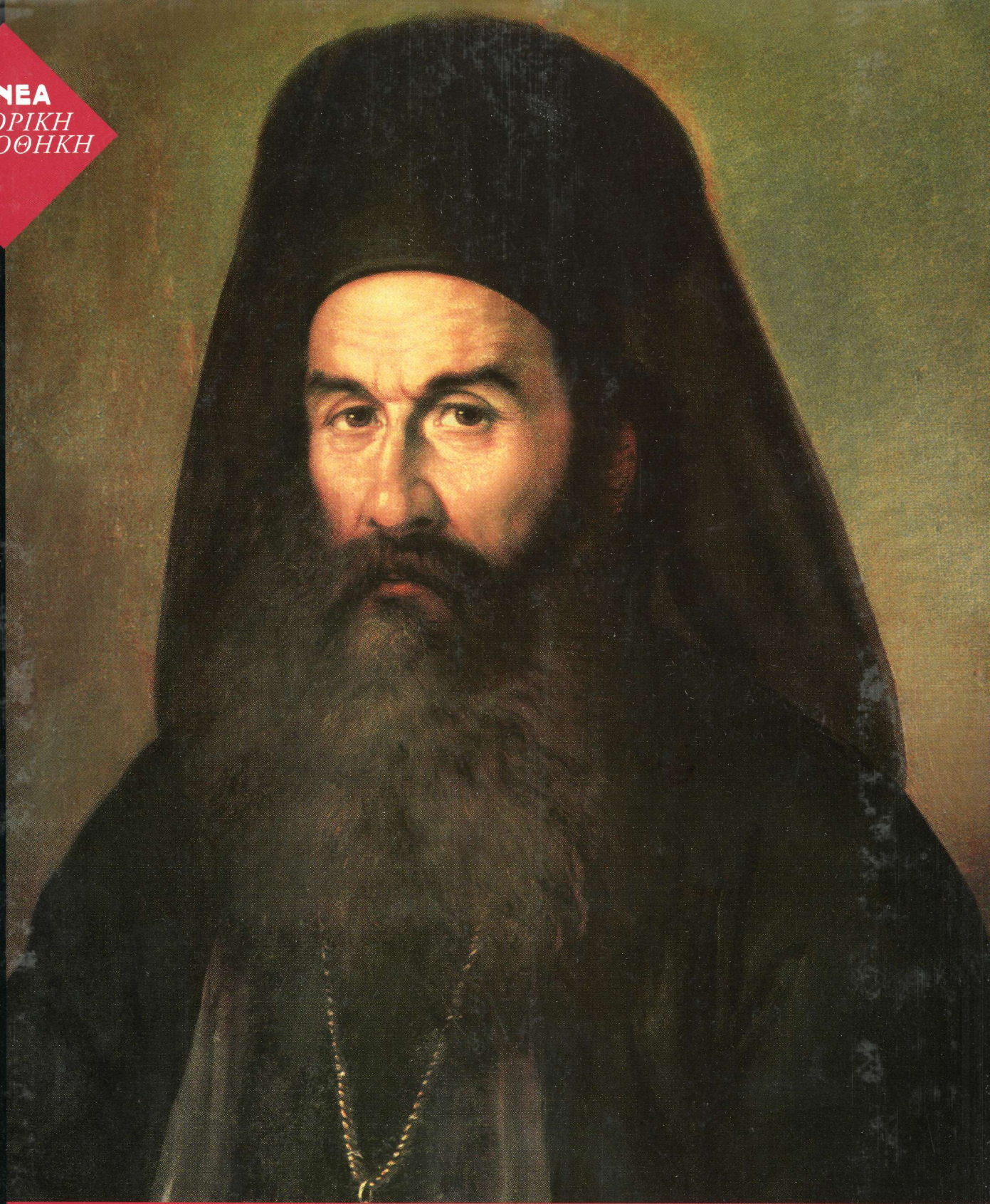

ΤΑ ΝΕΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΗ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ
ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ - ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ
ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

ΤΑ ΝΕΑ

Εκδότης ΣΤΑΥΡΟΣ ΨΥΧΑΡΗΣ
Διευθυντής ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΕΜΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Επιστημονική επιμέλεια σειράς
ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Συντονισμός έκδοσης
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Εικονογραφική Τεκμηρίωση - Διόρθωση Τεκμηρίων:
ΕΛΕΝΗ ΚΥΡΑΜΑΡΓΙΟΥ, ΒΑΛΛΙΑ ΡΑΠΤΗ

Διόρθωση Κειμένων:
ΚΩΣΤΑΣ ΣΠΑΘΑΡΑΚΗΣ

Καλλιτεχνική Επιμέλεια
ΜΑΡΙΑ ΚΟΝΤΗ

Ατελιέ
ΝΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, ΕΛΕΝΗ ΑΒΡΑΜΙΔΗ

Εκτύπωση
IRIS A.E.B.E.

Βιβλιοδεσία
GENERAL PACK A.B.E.

Για την εικονογράφηση του τόμου ευχαριστούμε θερμά:
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο,
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Μουσείο Μπενάκη, Εκδόσεις Μέλισσα, Εκδόσεις Ολκός

Εικόνα εξωφύλλου:
Παλαιών Πατρών Γερμανός. Ελαιογραφία. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Copyright © «ΤΑ ΝΕΑ» ISBN 978-960-469-728-1

Παναγιώτης Μιχαηλάρης
Βασίλης Παναγιωτόπουλος

ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ

Αθήνα 2010

1765

Γεννιέται στη Μυτιλήνη ο κατόπιν μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, γιος του Ανδρέα Μπάμπαλου ή Κακουγδού και της Μαλαματένιας.

1771

Γεννιέται στη Λημψάνα ο Π. Πατρών Γερμανός, γονείς του ο Ιω. Δ. Γκόζιας και η Κανέλα Σταμ. Κουκουζή (Κουκουζοπούλου).

1776 (ή 1777)

Γεννιέται στη Χίο ο Νεόφυτος Βάμβας, γονείς του ο Ισιδωρος και η Σταματού.

1779

Ο Γερμανός μαθαίνει τα πρώτα γράμματα στη σχολή της Λημψάνας.

1785

Ο Ιγνάτιος, έχοντας ασπαστεί το μοναχισμό, ακολουθεί τον θείο ο ιερομόναχο Γεράσιμο στην Κωνσταντινούπολη.

1791-1795

Ο Βάμβας παρακολουθεί βασικά μαθήματα στη Σίφνο και στην Πάτμο. Επιστρέφει στη Χίο όπου παρακολουθεί σύντομα μαθήματα του Λωρόθεου Πρώιου και του Αθαν. Πάριου.

1794

Ο Ιγνάτιος εκλέγεται από τη Σύνοδο του Πατριαρχείου Μητροπολίτης Άρτας.

1796-1808

Ο Νεόφυτος Βάμβας αναχωρεί μαζί με τον Πρώιο για την Κωνσταντινούπολη, όπου και παραμένει σπουδάζοντας και διδάσκοντας.

1797-1806

Ο Γερμανός βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη κοντά στον συμπατριώτη του οικουμενικό πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄.

Οκτώβριος 1798

Ο Ιγνάτιος βρίσκεται στο πλευρό του Αλή πασά στη διάρκεια της εκστρατείας του κατά των γαλλικών δυνάμεων και την καταστροφή της Πρέβεζας.

9 Νοεμβρίου 1803

Ο Ιγνάτιος διαδραματίζει καίριο ρόλο στη σύναψη συνθήκης μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή πασά.

1805

Ο Ιγνάτιος υποσιτεύεται επιβουλή του Αλή πασά και εγκαταλείπει την Άρτα· έχοντας προσχωρήσει στη ρωσική επιρροή καταφεύγει στην Κέρκυρα.

Μάρτιος 1806

Ο Γερμανός εκλέγεται μητροπολίτης Π. Πατρών.

Μάρτιος 1807

Ο Ιγνάτιος με εντολή του πληρεξούσιου της Ρωσίας Γ. Μοτσενίγου αναλαμβάνει να οργανώσει την άμυνα της Λευκάδας απέναντι στον Αλή πασά.

1807

Συνθήκη του Τιλσίτ. Γαλλικές δυνάμεις στα Ιόνια νησιά. Ο Βελή πασάς αναλαμβάνει τη διοίκηση του πασαλίκιου του Μοριά.

1808-1815

Ο Βάμβας στο Παρίσι για σπουδές. Στενός φίλος και συνεργάτης του Αδαμάντιου Κοραή.

1809

Ο Ιγνάτιος φτάνει στην Πετρούπολη και γίνεται δεκτός από τον τσάρο Αλέξανδρο Α΄.

Μάιος 1810

Ο Ιγνάτιος εγκαθίσταται στο Βουκουρέστι, έχοντας εκλεγεί μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας από τη ρωσική σύνοδο.

1812

Ο Βάμβας εκδίδει το πρώτο βιβλίο του, τη *Ρητορική*, με τη βοήθεια του Κοραή.

Μάιος 1812

Μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου ο Ιγνάτιος αποχωρεί από το Βουκουρέστι. Το Σεπτέμβριο εγκαθίσταται στη Βιέννη, όπου αργότερα συμβάλλει στην ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας.

16 Απριλίου 1815

Ο Βάμβας αφάνει για πάντα το Παρίσι.

1815-1818

Ο Γερμανός παραμένει στην Κωνσταντινούπολη ως μέλος της Πατριαρχικής Συνόδου.

1815-1821

Ο Ιγνάτιος εγκαθίσταται στην Πίζα. Στα χρόνια 1819-1820 η Πίζα μετατρέπεται σε πόλο της Φιλικής Εταιρείας.

Απρ. 1815 - Μάρτ. 1821

Ο Βάμβας διδάσκει στο Γυμνάσιο της Χίου (σύσταση τυπογραφείου και βιβλιοθήκης).

1818

Ο Γερμανός επιστρέφει στις αρχές του έτους στην Πάτρα. Τον Νοέμβριο μνείται στη Φιλική Εταιρεία από τον Αντώνιο Πελοπίδα.

26-30 Ιανουαρίου 1821

Στη Μυστική σύσκεψη της Βοστίτσας· οξεία αντίθεση του Γερμανού με τον Παπαφλέσσα για την άμεση έκρηξη της Επανάστασης.

Μάρτιος 1821

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός αποφεύγει τη μετάβαση στην Τρίπολη· συμμετέχει μαζί με άλλους προκρίτους σε σύσκεψη στην Αγία Λαύρα Καλαβρύτων. Στις 25 Μαρτίου 1821 βρίσκεται στην Πάτρα και συντονίζει τις επαναστατικές ενέργειες. Την επόμενη ημέρα επιδίδεται στους προξένους των Δυτικών Δυνάμεων στην Πάτρα επαναστατικό έγγραφο του Αχαϊκού Διευθυντηρίου με πρώτη την υπογραφή του.

Μάρτιος-Απρίλιος 1821

Ο Βάμβας φθάνει με αινιγματικό τρόπο στην Ύδρα, λίγο πριν από την έκρηξη της Επανάστασης. Είναι ο υποκινητής της αποτυχημένης πρώτης εξόδου του ελληνικού στόλου (Απρίλιος) για την εξέγερση της Χίου. Από τον Ιούλιο 1821 θα διατελέσει «αρχикаγγελάριος» του Δημητρίου Υψηλάντη.

Μάιος 1821

Ο Π. Πατρών Γερμανός συμμετέχει στη σύσκεψη της Μονής Καλτεζών και στην ίδρυση της Πελοποννησιακής Γερουσίας.

20 Μαΐου 1821

Ο Ιγνάτιος απευθύνει προς τους Πελοποννησίους Υπόμνημα με τις απόψεις του για την πολιτική και διπλωματική θέση της Επανάστασης.

Δεκ. 1822 -

Ιούν. 1824

Ο Γερμανός παραμένει στην Ιταλία ως μέλος της αποστολής που ανέλαβε να αναζητήσει βοήθεια υπέρ του Αγώνα.

1822-1828

Ο Βάμβας εγκαθίσταται στην Κεφαλονιά και διδάσκει σε διάφορα σχολεία της.

Ιούλιος 1824

Ο Γερμανός επιστρέφει στην Πελοπόννησο.

Ιανουάριος 1825

Ο Γερμανός συλλαμβάνεται από δυνάμεις του Ιω. Γκούρα κατά τη διάρκεια εμφυλίων συγκρούσεων. Απελευθερώνεται και τον Απρίλιο 1826 συμμετέχει στις εργασίες Γ' Εθνικής Συνέλευσης.

30 Μαΐου 1826

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός πεθαίνει από τύφο στο Ναύπλιο.

1828

Ο Βάμβας καλείται από τον Γκίλφορντ στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας, όπου θα διδάξει ως το 1833.

31 Αυγούστου 1828

Ο Ιγνάτιος πεθαίνει στην Πίζα.

1 Σεπτεμβρίου 1833

Ο Βάμβας φθάνει στην Ερμούπολη, όπου υπηρετεί ως διευθυντής του Γυμνασίου.

1837-1854

Ο Βάμβας διδάσκει ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

9 Ιανουαρίου 1855

Ο Νεόφυτος Βάμβας πεθαίνει στην Αθήνα.

Ἰωάννης Γρηγόριος
 + (Αλέξ. Γρηγόριος)
 Ν. Βαμβακάρης

Μέλη ενός εθναρχεύοντος θεσμού, όπως χαρακτηρίστηκε η εκκλησία στα χρόνια της όψιμης Τουρκοκρατίας, ορισμένοι κληρικοί αυτοδικαίως κατέχουν μια ξεχωριστή θέση στην ομάδα των ιδρυτών της νεότερης Ελλάδας. Οι αριθμητικοί περιορισμοί της σειράς αυτής των βιογραφιών δεν επιτρέπουν μια πολυπληθέστερη εκπροσώπηση κληρικών όλων των βαθμίδων, κάτι που συμβαίνει άλλωστε με όλες τις κατηγορίες των προσώπων που πρωτοστάτησαν στην Ελληνική Επανάσταση. Πολλοί είναι οι κληρικοί που συνδέονται με τον Αγώνα, με ζωή και με θάνατο.

Ο πατριάρχης Γρηγόριος και τα άλλα μέλη της Συνόδου υπήρξαν θύματα της οθωμανικής τρομοκρατίας στην Κωνσταντινούπολη, ενώ άλλοι μητροπολίτες είχαν την ίδια τύχη στις επαρχίες (Αδριανούπολη, Θεσσαλονίκη, Χίος). Στον αντίποδα, άλλοι ανώτεροι κληρικοί, μητροπολίτες και επίσκοποι, έλαβαν μέρος στον Αγώνα από υπεύθυνες θέσεις, μερικές φορές και στα πεδία των μα-

χών. Ανάμεσά τους ο Βρεσθένης Θεοδώρητος, ο Άρτης Πορφύριος κ.ά. Και ο κατώτερος κλήρος έχει όμως μια ισχυρή παρουσία στον Αγώνα. Αφήνοντας κατά μέρος τη μοναδική περίπτωση του αρχιμανδρίτη Γρηγόριου Δικαίου (Παπαφλέσσα) που αποτελεί φαινόμενο σταθερού και αποφασισμένου επαναστάτη, έχουμε τα παραδείγματα άλλων ομόβαθμων του κληρικών, εθνικά συνειδητοποιημένων, που έχουν λιγότερο έντονη συμμετοχή, αλλά συνεχή παρουσία που τους κρατά στο προσκήνιο της επαναστατικής δεκαετίας.

Ο όρκος των αγωνιστών.
 Λιθογραφία από πίνακα
 του Deneuville. Συλλογή
 Τάσου Χατζή. Δημοσιεύεται
 στο Γ. Τσούλιος-Τ. Χατζής
 (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα*
της Ελληνικής Επανάστασης,
 τ. Α', Αθήνα,
 εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 88.

Λόγιοι κοσμοκαλόγεροι, όπως ο Άνθιμος Γαζής που προτάθηκε μάλιστα ως αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας, ή ο Θεόκλητος Φαρμακίδης, μέλη της μοναστικής κοινότητας όπως ο δραστήριος Φιλικός Ιερόθεος Σπηλαιώτης (της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου), με μεγάλο αριθμό μύσεων Φιλικών, ο πρωτοσύγκελος της μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως Αμβρόσιος Φραντζής, μέλος πολιτικών σωμάτων και αργότερα ιστορικός της Ελληνικής Επανάστασης κ.ά. Το ίδιο ισχύει και για τον εφημεριακό κλήρο, τους απλούς παπάδες των χωριών, που πέρα από την συμβολική και ιδεολογική τους προσχώρηση στην εθνική επανάσταση συνακολούθησαν τους εμπολέμους συμπατριώτες τους ακόμη και στα πεδία των μαχών, στις εκστρατείες ή στις πολιορκίες των κάστρων. Άλλωστε η Φιλική Εταιρεία που ανέλαβε να προετοιμάσει και να οργανώσει την πορεία προς την εθνική χειραφέτηση δεν έθετε εκ των προτέρων αποκλεισμούς και η στρατολόγηση των μελών της δεν επικεντρωνόταν τόσο στις επαγγελματικές ή άλλες ιδιότητες των ατόμων αλλά περισσότερο στην εχεμύθεια και τον πατριωτισμό τους. Κατά συνέπεια μέλη της και εν συνεχεία σημαίνουσες προσωπικότητες του Αγώνα θα προέλθουν και από τις τάξεις της Εκκλησίας και η ιδιότητα του ιερωμένου πολλές φορές θα υποχωρήσει έναντι του κοινού σκοπού της απελευθέρωσης και της σύστασης ελεύθερου ελληνικού κράτους.

Σύμφωνα με τα παραπάνω η έκδοση του παρόντος τόμου με τις βιογραφίες τριών σημαντικών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων δεν επιδιώκει με κανένα τρόπο να συνεχίσει την ανούσια και ιστορική συζήτηση για το ρόλο και τη συμβολή της Εκκλησίας και των ανθρώπων της στην επιτυχία του Ελληνικής Επανάστασης, συζήτηση που τις περισσότερες φορές υπό το πρίσμα μιας μανιχαϊστικής αντίληψης δεν υπηρετεί τίποτε άλλο εκτός από μετωπικές οριοθετήσεις, όπου από τη μια υπάρχει η προδοσία και η συνεργασία με τον εχθρό και από την άλλη τα φλογισμένα ράσα που οδηγούν τους αγωνιστές στη νίκη.

Στις σελίδες που ακολουθούν μιλάμε γι' αυτούς αναλυτικά. Εδώ λίγα προκαταρκτικά λόγια είναι αρκετά. Ο χιώτης Νεόφυτος Βάμβας αφού μάθει καλά γράμματα στο Παρίσι κοντά στον Κοραή και σε άλλους Γάλλους δασκάλους, θα υπηρετή-

σει ως καθηγητής και διευθυντής στο Γυμνάσιο της Χίου και τον Μάρτιο του 1821, μετά από μια σύντομη παραμονή στην Ύδρα θα βρεθεί στον επαναστατημένο Μοριά. Η εμπλοκή του και η συμβολή του στον Αγώνα θα συνδεθεί με την παρουσία του Δημήτριου Υψηλάντη, στην υπηρεσία του οποίου ως «αρχικαγκελλάριος» θα βρεθεί κοντά και σε πολλά πολεμικά γεγονότα. Κάποιες προσωπικές πικρίες όμως για τον αποκλεισμό του από διαδικασίες στις οποίες θεωρούσε ότι έπρεπε να έχει τον πρώτο λόγο, θα τον υποχρεώσουν γρήγορα να εγκαταλείψει τον φλεγόμενο Μοριά και να αναζητήσει την ηρεμία των Επτανήσων και αργότερα την ένταξή του στην υπηρεσία του ελληνικού κράτους.

Ο μητροπολίτης Π. Πατρών Γερμανός, είναι, κατά κάποιο τρόπο, από τους τρεις κληρικούς μας, ο ιερωμένος που έδρασε πολύ κοντά στους ανθρώπους των όπλων. Φιλικός από το 1819, αρχικά θα αντιδράσει με έντονο τρόπο εναντίον του Παπαφλέσσα που ως εκπρόσωπος του Αλέξ. Υψηλάντη επιχειρούσε να θέσει σε επαναστατική κίνηση τον Μοριά. Όταν όμως οι εξελίξεις θα υπερφαλαγγίσουν τις προσωπικές αναστολές θα βρεθεί στην πρώτη γραμμή του Αγώνα και πέρα από τη συμμετοχή στα επαναστατικά δρώμενα θα αποσταλεί στην Ιταλία -ως εκπρόσωπος των αγωνιστών για να αναζητήσει την ευρωπαϊκή συνδρομή.

Στην Ιταλία ο Γερμανός επί δύο χρόνια δεν κατάφερε πολλά πράγματα -τουλάχιστον με άμεσο τρόπο- καθώς πολιτικές σκοπιμότητες τον εμπόδισαν να κινηθεί πέρα από την Αγκώνα. Όμως στην ιταλική Πίζα έδινε από πολιτική και διπλωματική κυρίως σκοπιά τη μάχη υπέρ του Αγώνα με μεγάλη επιτυχία ένας άλλος μητροπολίτης, ο πρώην Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιος, που από την αυλή του Αλή πασά, μαζί με άλλους πατριώτες βρέθηκε να συντονίζει τις ενέργειες εκείνων που επιχειρούσαν να προβάλλουν την Ελληνική Επανάσταση ως νόμιμο κίνημα ενός έθνους και όχι ως μια ακόμη ασύντακτη τοπική εξέγερση εναντίον μιας θεόσταλτης εξουσίας.

Μέσα από αυτές τις σύντομες βιογραφίες ξεπηδάει η σημαντική προσφορά τους στην επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης.

Β.Π.- Π.Μ.

I. ΓΕΡΜΑΝΟΣ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ

Ανώτερος εκκλησιαστικός λειτουργός (μητροπολίτης Παλαιών Πατρών), Φιλικός, ένα από τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν κατά τα πρώτα χρόνια της Επανάστασης του 1821 και γύρω από το όνομα του οποίου θα δημιουργηθεί αργότερα ο γνωστός θρύλος με ευρύτατη διάχυση στη νεοελληνική κοινωνία που τον θέλει στις 25 Μαρτίου 1821 να ευλογεί τη σημαία της έκρηξης της ελληνικής Επανάστασης στη μονή της Αγίας Λαύρας των Καλαβρύτων. Ίσως μάλιστα για να ενισχυθεί περαιτέρω η μυθοπλασία γύρω από το πρόσωπο και τον πρωταγωνιστικό του ρόλο στα επαναστατικά δρώμενα, θα υποστηριχθεί από ορισμένους (Αμβρόσιος Φραντζής) ότι ο Γερμανός γεννήθηκε την 25η Μαρτίου (που έτυχε να είναι και Μ. Παρασκευή), πράγμα που, γι' αυτούς, αποτελούσε θεοσημία για τα μετέπειτα επαναστατικά γεγονότα. Ωστόσο, αυτά θα τα δούμε όσο γίνεται πιο εμπειριστατωμένα κατά την πρόοδο της αφήγησής μας.

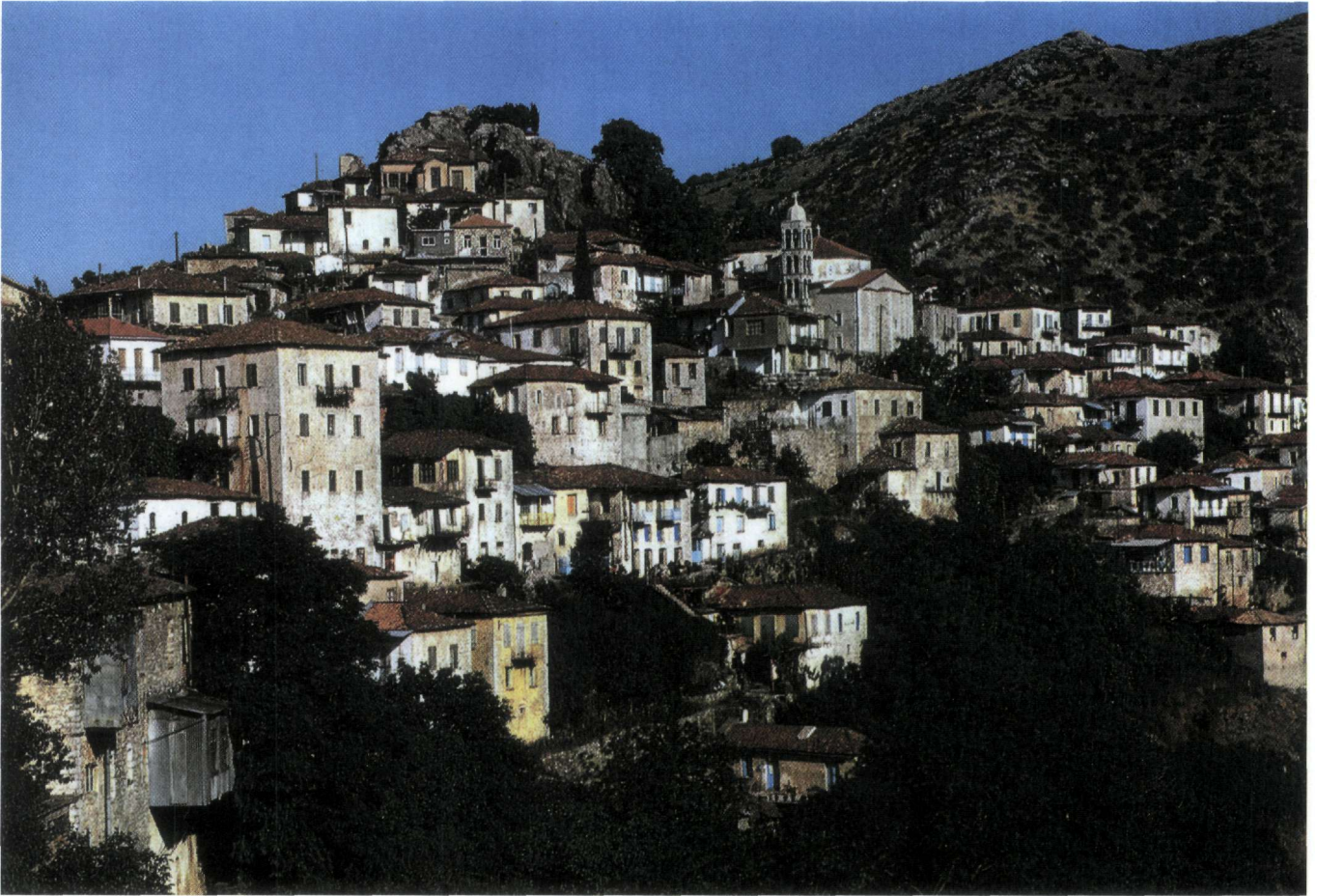
Όπως συμβαίνει και με πολλά άλλα πρόσωπα της νεότερης ελληνικής ιστορίας τα πρώτα χρόνια της ζωής του Γερμανού παραμένουν ευάλωτα σε ένα πλήθος συγκεχυμένων στοιχείων, τα οποία πολλές φορές είναι αμφιλεγόμενα και αντιφατικά, κάποτε υπερβολικά ή και φανταστικά, ώστε να δημιουργούν μια εξαιρετικά θολή εικόνα. Την κατάσταση αυτή φαίνεται ότι πρώτος κλήθηκε να αντιμετωπίσει ο γνωστός λόγιος Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, όταν θέλησε το 1916 (είχε προηγηθεί μια πρώτη απόπειρα το 1912) να συγ-

γράψει μελέτη για τη ζωή και τη δράση του Γερμανού (βλ. βιβλιογραφία), γεγονός που τον ανάγκασε να παραθέτει εν γνώσει του συνεχώς αντιφάσκουσες πληροφορίες, από τις οποίες, τις περισσότερες φορές, έπρεπε να επιλέξει και να υιοθετήσει την πιο αξιόπιστη. Παραταύτα ανατρέχοντας για τις ανάγκες της πα-

ρούσας προσπάθειας, στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία αποκομίζω την εντύπωση ότι μετά από περίπου 100 χρόνια η μελέτη του Καμπούρογλου, αποτελεί το καλύτερο δημοσίευμα για τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών. Στην ίδια περίπου γραμμή είμαστε υποχρεωμένοι να κινηθούμε και εμείς στην παρούσα

Παλαιών Πατρών
Γερμανός.
Δημοσιεύεται
στο F.
Rouqueville,
*Storia della
rigenerazione della
Grecia*, τ. II,
Μιλάνο
1854, σ. 84.

Άποψη της Δημητσάνας. Δημοσιεύεται στο Αργ. Πετρονιώτης, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*. Αρκαδία, Αθήνα, Μέλισσα, 1986, σ. 13.

βιογραφική απόπειρα, όπου ορισμένες φορές θα αναγκαστούμε, όσον αφορά τα πρώτα χρόνια του βίου του Γερμανού, να παραθέσουμε στοιχεία που δεν είναι απολύτως εξακριβωμένα αλλά οπωσδήποτε -μέσα στην αοριστία και την υπερβολή τους- συντελούν, όσο γίνεται, στην κατανόηση και του προσώπου αλλά κυρίως του περιβάλλοντος όπου ο Γερμανός ανδρώθηκε. Ας υπενθυμίσουμε εξ αρχής στον αναγνώστη ότι για τα πρώτα έτη της ζωής του και γενικά για τη ζωή του, ούτε ο ίδιος ο Γερμανός δεν αναφέρει τίποτα στα έτοι κι αλλιώς αμφιλεγόμενα *Απομνημονεύματά* του, στα οποία αφηγείται κυρίως τα γεγονότα των πρώτων δύο χρόνων της Επανάστασης.

Ο Γερμανός λοιπόν πρέπει γεννήθηκε το 1771 στη Δημητσάνα (παλαιότερα είχε προταθεί ως έτος γεννήσεώς του και το 1777, αλλά υποστηρίζεται ότι, όταν πέθανε το 1826,

ήταν 55 ετών, οπότε...) και ήταν παιδί του χρυσόχου και κτηματία (άλλοι υποστηρίζουν ότι ο πατέρας του ήταν εργάτης ή ότι δούλευε και στους μπαρουτόμυλους της περιοχής) Ιωάννη Γκόζια (αναφέρεται και ως Κοτζάς, Κοντζιάς, Κόζιας, Γκοζιόπουλος) και της Κανέλας Κουκουζή (Κουκουζοπούλου, που φέρεται να πέθανε το 1825). Υπάρχουν πληροφορίες ότι ο Γερμανός είχε έναν αδελφό (αναφέρεται ότι ονομαζόταν Σταμάτης και ότι πέθανε μετά το 1819) και τέσσερις αδελφές: κατά τον Θωμόπουλο, μία από αυτές ονομαζόταν Χρυσάνθη και παντρεύτηκε τον Γεώργιο Καλαμογάρτη, αδελφό του γνωστού προύχοντα Ανδρέα Καλαμογάρτη, ενώ ο Καμπούρογλου αναφέρει και μία άλλη, την Κωνσταντίνα, που ζούσε ακόμα το 1863, σύζυγο του Χρήστου Χρυσοβέργη, ενώ αναφέρονται επίσης η Ασήμω, σύζυγος του παπα-Βελισσαρίου Οικονόμου

από το Ζυγοβίσι και η Κυράτσα, σύζυγος Ιωάννου Θεοδοροπούλου).

Ως συνέχεια του πραγματικού ή μυθοπλαστικού γεγονότος της γέννησής του τη Μ. Παρασκευή (25η Μαρτίου) του 1771, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, έρχεται και η διήγηση ότι ως νήπιο αντιμετώπισε την επίθεση ενός μεγάλου ερπετού με απaráμιλλη ψυχραιμία, δίνοντας τον καιρό στον πατέρα του να το εξουδετερώσει οριστικά.¹ Ο Τάκης Α. Σταματόπουλος -χωρίς τεκμηρίωση, ενώ και οι απεικονίσεις του Γερμανού μάλλον τον διαψεύδουν-² αναφέρει ότι είχε πολύ άσχημα χαρακτηριστικά, πράγμα που τον έκανε όταν ήταν μικρός να αποφεύγει τις παρέες των συνομηλίκων του και να κλείνεται στον εαυτό του, ενώ αργότερα το φυσικό αυτό ελάττωμα, κατά τον ίδιο συγγραφέα, θα το επικαλύψει με το φροντισμένο ντύσιμο και με τις εξαιρετικές του επιδόσεις στα γράμματα. Πέρα όμως από αυτά τα ανεξακρίβωτα στοιχεία διαθέτουμε την περιγραφή του από τον Μ. Οικονόμου που τον παρουσιάζει ότι: «ήτο αναστήματος πλήρους, σώμα έχων ισχνόν, πρόσωπον ωσειδές και μελάγχρουν, οφθαλμούς στίλβοντας, βαθύ δε καθειμένος το γένειον και λεπτή το σώμα διαπονών διαίτη»,³ ενώ και ο Νικόλαος Δραγούμης, που τον γνώρισε όταν ο Γερμανός παρεπιδημούσε στην Κωνσταντινούπολη, παραδίδει: «Ο μεν Παλαιών Πατρών ήτο καθάριος, προσπής, αστείος και ετέρπετο επιδιδόμενος συνεχώς εις αλιείαν. Και επειδή ποτόχει συνήθως περί την άγρην εκλεύαζον αυτόν οι λοιποί, ο δ' εμός πατήρ και δι' αρχαίων ιάμβων έπεμπεν αυτό παιδιάς χάριν συνταγάς ερμηνεύσας κατά Δειπνοσοφιστήν τον τρόπον της οψαρτυσίας της αθηράτου θήρας.»⁴ Σε αυτά ως προσθέσουμε και την ποιητική εκδοχή του Αλ. Σούτσου: «Ο γιγαντόσωμος ευρυπλάτης / και βαθυγένειος Γερμανός, / ο εις την Λαύραν πρωταποστάτης / και εις το βήμα ρήτωρ δεινός».⁵

Έμαθε τα πρώτα γράμματα στη σχολή της Δημητσάνας μετά την επαναλειτουργία της το 1779 (το σχολείο παρέμεινε κλειστό κατά την περίοδο των Ορλωφικών (1770-1774). Σύμφωνα με ορισμένους βιογράφους του θα συνεχίσει τις σπουδές του στο Άργος -αναφέρει ότι στην πόλη αυτή ήρθε για να υπηρετήσει στη μητρόπολη-,⁶ όπου φαίνεται ότι ήλθε σε συνάφεια και με τα εκκλησιαστικά πράγματα -αναφέρεται ότι διετέλεσε γραμματέας του τότε μητροπολίτη Ναυπλίου και Άργους Ιακώβου- και εκεί χειροτονήθηκε, πιθανότα-

Το πατρικό σπίτι του Παλαιών Πατρών Γερμανού στη Δημητσάνα. Δημοσιεύεται στο Μαρία Γρ. Ζαγορησίου, *Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική της Δημητσάνας*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, σ. 27.

τα από τον ίδιο μητροπολίτη, διάκονος, μετονομαζόμενος από Γεώργιος, που ήταν το βαπτιστικό του όνομα, σε Γερμανός. Δάσκαλοί του υπήρξαν ο Αγάπιος Παπαντωνόπουλος στη σχολή της Δημητσάνας και ο Αγάπιος Λεονάρδος στην αντίστοιχη του Άργους.

Αργότερα (και πάντως πριν από το 1797) θα βρεθεί -όπως υποστηρίζεται- στη Σμύρνη, όπου εκτός από τη συνέχιση των σπουδών του στη σχολή της ιωνικής πρωτεύουσας, θα συνδεθεί με τον συμπατριώτη του μητροπολίτη Σμύρνης, Γρηγόριο (Αγγελόπουλο), τον οποίο θα ακολουθήσει στην Κωνσταντινούπολη,

¹ Τ. Κανδηλώρος, *Δημητσάνα*, σ. 90-91. Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 213.

² Τ. Σταματόπουλος, *Ο Π. Π. Γερμανός*, σ. 4-5.

³ Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά Παλιγγενεσίας*, σ. 664.

⁴ Ν. Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τ. Β', σ. 61.

⁵ Αλ. Σούτσος, *Τουρκομάχος Ελλάς*, σ. 239.

⁶ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 92-93.

όταν ο τελευταίος θα εκλεγεί (19 Απριλίου 1797) οικουμενικός πατριάρχης (Γρηγόριος Ε'). Ας σημειωθεί εδώ ότι υποστηρίζεται από ορισμένους τοπικούς λογίους (Θωμόπουλος, Λαμπρυνίδης - αλλά και από τον Φιλήμονα) ότι ο Γερμανός ταξίδεψε απευθείας από το Ναύπλιο στην Κωνσταντινούπολη, δηλαδή δεν αποδέχονται τη μετάβαση και την παραμονή του στη Σμύρνη, ενώ ο Γούδας παραθέτει κρυφή αναχώρησή του από το Άργος, άφιξή του στο Ναύπλιο, επιβίβαση σε πλοίο και

νη (Κανδηλώρος).⁸ Πάντως, όπως και να έχουν τα πράγματα, ο Γερμανός θα φθάσει στην Κωνσταντινούπολη όπου θα βρεθεί κοντά στον πατριάρχη Γρηγόριο Ε'.

Η ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΑΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Η αβεβαιότητα που συνοδεύει τα πρώτα χρόνια του βίου του Παλαιών Πατρών Γερμανού εξακολουθεί να υφίσταται συνεχώς για την

πρώτη περίοδο της δράσης του, ακόμα και κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, αφού διάφοροι βιογράφοι του (Φιλήμων, Αιινά, Κανδηλώρος) αναφέρονται σε εξαρχική του αποστολή στην Πελοπόννησο προκειμένου να ερευνήσει το προνομιακό καθεστώς των πελοποννησιακών μονών (μάλιστα αναφέρεται και προηγούμενη έρευνά του για το ζήτημα αυτό στην Πόλη), μολονότι καμιά επίσημη πηγή - κεντρική ή περιφερειακή - δεν πλαισιώνει την πληροφορία αυτή. Στη συνέχεια της αποστολής αυτής αναφέρεται επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου όμως δεν υπάρχει πλέον ο Γρηγόριος Ε' στον πατριαρχικό θρόνο (η πρώτη

μέσω Ύδρας μετάβασή του στη Σμύρνη, όπου ο Γρηγόριος τον προσέλαβε αμέσως ως διάκονό του. Γεγονός πάντως είναι ότι οι διάφορες μαρτυρίες για την περίοδο αυτή του βίου του Γερμανού μάλλον δημιουργούν σύγχυση επειδή υποστηρίζονται πράγματα όχι απίθανα αλλά με υπερβολικό τρόπο διατυπωμένα, όπως εκμάθηση ξένων γλωσσών κατά την παραμονή στο Άργος (Παπούλιας)⁷ ή σπουδές ελληνικής και γαλλικής φιλολογίας στη Σμύρ-

νη πατριαρχεία έληξε την 18η Δεκεμβρίου 1797), καθώς ο τελευταίος βρίσκεται εξόριστος σε μοναστήρι του Αγίου Όρους. Πάλι λοιπόν οι βιογράφοι του πιθανολογούν ή και επινοούν μετάβαση του Γερμανού στο Άγιο Όρος για να επισκεφθεί τον προστάτη του πρώην οικουμενικό πατριάρχη Γρηγόριο Ε' (το υποστηρίζει ο Γούδας),⁹ μετάβαση που, αν έγινε, πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στα τέλη του 1798 ή τις αρχές του 1799:

Πατριάρχης
Γρηγόριος Ε'.
Ελαιογραφία.
Δημοσιεύεται στο
Γ. Τσούλιος-
Τ. Χατζής (επιμ.),
*Ιστορικών Λεύκωμα
της Ελληνικής
Επανάστασης,
τ. Α', Αθήνα,
εκδ. Μέλισσα,
1970, σ. 103.*

⁷ Γ. Παπούλιας, «Προλεγόμενα», σ. 70.

⁸ Τ. Κανδηλώρος, *Δημητσάνα*, σ. 91.

⁹ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 97.

πάντως η παραμονή του στο Όρος και η εν συνεχεία επιστροφή του στην Πόλη θα αποτελέσει αφορμή για τη σύνθεση (Γούδας) και νέου συγκινητικού επεισοδίου, κατά το οποίο ο Γρηγόριος τον πιέζει να φύγει αμέσως από τον τόπο εξορίας του (Άγιο Όρος) και να επιστρέψει στην Πόλη, παρά την επιθυμία του Γερμανού να παραμείνει κοντά του.

Όμως, πέρα από αυτές τις αβέβαιες και αδιασταύρωτες αφηγήσεις, είναι γεγονός ότι ο Γερμανός τα χρόνια αυτά βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη, όπου φέρεται να προσχωρεί στο περιβάλλον του λόγιου μητροπολίτη Κυζίκου Ιωακείμ (διετέλεσε δάσκαλος και σχολάρχης της Πατριαρχικής Ακαδημίας), και να υπηρετεί πιθανόν ως αρχιδιάκόνός του, ενώ την ίδια εποχή φέρεται να συμπλήρωσε τις σπουδές του παρακολουθώντας τη διδασκαλία του γνωστού δασκάλου (διετέλεσε επιπλέον και μητροπολίτης Φιλαδελφείας και αργότερα Αδριανουπόλεως) Δωρόθεου Πρώτου, όπως υποστηρίζει ο Φιλήμων («επαιδεύθη πλειότερον παρά τω φιλοσόφω Δ. Πρώτῳ»),¹⁰ ενώ υπάρχει η πληροφορία ότι έτυχε της προστασίας του Δ. Μουρούζη.

Ο Γερμανός, ο οποίος θα υπηρετήσει και ως πρωτοσύγκελλος του Κυζίκου Ιωακείμ, θα καταφέρει το 1806 να εκλεγεί μητροπολίτης Παλαιών Πατρών (δηλαδή της Πάτρας στην Πελοπόννησο, σε αντιδιαστολή προς την πόλη των Νέων Πατρών, το Πατρατζίκι, σημ. Υπάτη). Ορισμένοι βιογράφοι του (Πουκεβίλ, Φιλήμων) υποστηρίζουν ότι η εκλογή του στο θρόνο της πιο σημαντικής μητρόπολης της Πελοποννήσου οφείλεται στην προηγούμενη εξαρχική αποστολή του, για την οποία ήδη έγινε λόγος, η επιτυχής εκτέλεση της οποίας τον ανέδειξε σε σημαντική εκκλησιαστική προσωπικότητα. Ας ση-

μειωθεί εδώ πως ο Γούδας σημειώνει ότι η χειροτονία του Γερμανού σε μητροπολίτη Παλαιών Πατρών έγινε την 25η Μαρτίου 1806, δημιουργώντας και πάλι άλλη μία, την τρίτη, συμβολική ημερολογιακή εκδήλωση της θείας πρόνοιας προς το πρόσωπο του Γερμανού.¹¹ Πάντως η μόνη έγκυρη πληροφορία που έχουμε για την εκλογή του είναι εκείνη του Καλλίνικου Δελικάνη, η οποία δεν αναφέρει ημερομηνία αλλά απλώς, ανάμεσα σε άλλες χειροτονίες, ότι το: «1806... Παλαιών Πατρών Γερμανού, (Πρωτοσ. Μητρ. Κυζίκου), Μαρτίῳ»,¹²

την οποία ο Μαν. Γεδεών την προσδιορίζει ως την 14η ή 15η Μαρτίου.¹³ Ο Θωμόπουλος σε μελέτη του για τον Γρηγόριο, μητροπολίτη Δέρκων, νομίζω ότι αποδίδει πολύ καλά το πολιτικο-εκκλησιαστικό κλίμα που επηρέαζε κάθε μητροπολιτική εναλλαγή των χρόνων εκείνων και βέβαια εκείνο που προηγήθηκε της μετάθεσης του Παλαιών Πατρών Μακαρίου στον κενό, μετά από την παραίτηση του Ιωακείμ, θρόνο της μητροπόλεως Κυζίκου και κατά συνέ-

πεια οδήγησε στην εκλογή του Γερμανού στην κενή έδρα της πελοποννησιακής πόλης και βέβαια δεν είναι εδώ ο ενδεδειγμένος τόπος για να επιχειρήσουμε την κατά το δυνατόν αποτύπωσή του.¹⁴

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ

Την άνοιξη (ίσως τον μήνα Μάιο) λοιπόν του 1806 έφθασε στην Πάτρα ο νέος μητροπολίτης της επαρχίας και έτσι αρχίζει ουσιαστικά η ανώτερη εκκλησιαστική πορεία αλλά παράλληλα και η πολιτική δράση του Παλαιών Πατρών Γερμανού, που θα συνεχιστεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ως τον θάνατό του (Ναύπλιο 1826).

Τα πρώτα δέκα
περίπου χρόνια
του Γερμανού
ως μητροπολίτη
μιας πολύ σημαντικής
εκκλησιαστικής
περιφέρειας με έδρα
μια εξίσου σημαντική
πόλη της νότιας
Ελλάδας, δεν έχουμε
πολλές και αξιόλογες
πληροφορίες

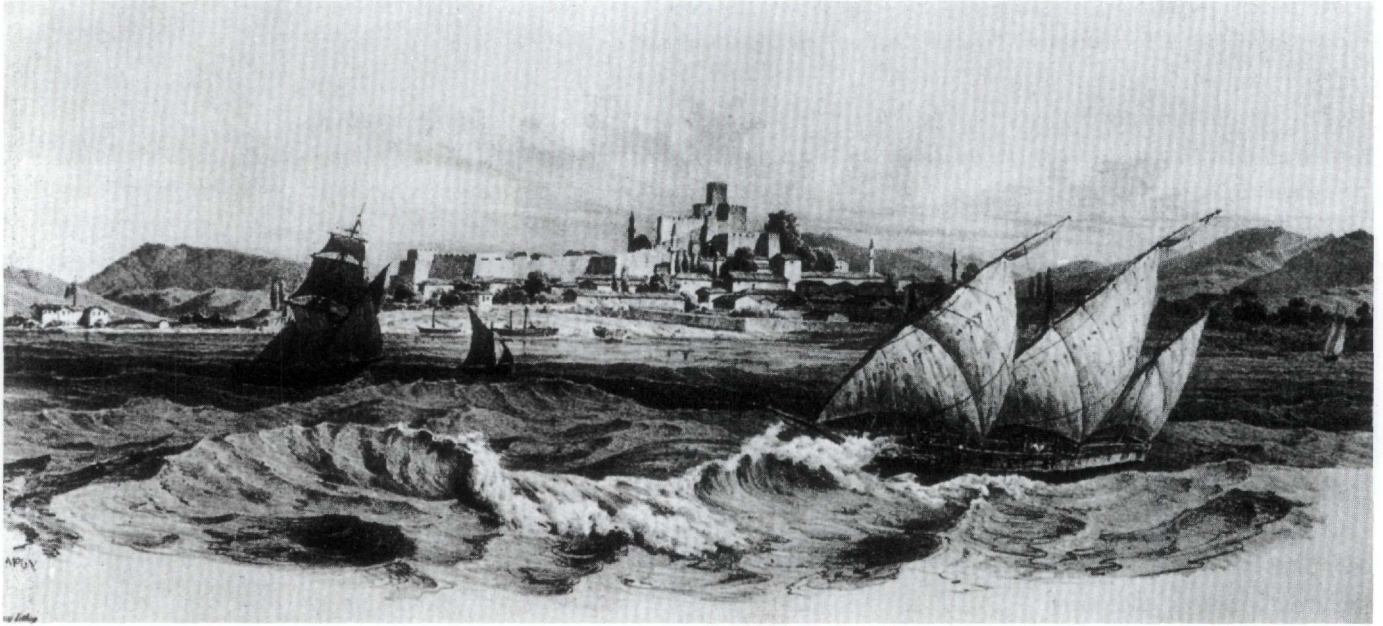
¹⁰ Ι. Φιλήμων, «Προλεγόμενα», σ. 18.

¹¹ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 100.

¹² Καλλίνικος Δελικάνης, *Επισκοπικοί κατάλογοι*, σ. 245.

¹³ Τη μαρτυρία του Μαν. Γεδεών βλ. στο Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 233.

¹⁴ Θωμόπουλος, *Ο Μέγας Δέρκων Γρηγόριος*.

Η Πάτρα. Λιθογραφία του Charpy. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος-Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικό Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 210.

Προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι για τα πρώτα δέκα περίπου χρόνια του Γερμανού ως μπτροπολίτη μιας πολύ σημαντικής εκκλησιαστικής περιφέρειας με έδρα μια εξίσου σημαντική πόλη της νότιας Ελλάδας, δεν έχουμε πολλές και αξιόλογες πληροφορίες. Το αντίθετο: τα περισσότερα στοιχεία που παραθέτουν οι βιογράφοι του για την περίοδο αυτή είναι και αποσπασματικά αλλά και ενδεικτικά μιας, αν όχι ασήμαντης, πάντως κανονικής, θα λέγαμε, δραστηριότητας ενός συνηθισμένου προϊσταμένου μιας εκκλησιαστικής περιφέρειας. Γιατί πώς αλλιώς μπορεί να χαρακτηρισθούν οι πληροφορίες ότι ο Γερμανός έγινε δεκτός από τους επαρχιώτες χριστιανούς της μητρόπολής του με ενθουσιώδη τρόπο και ότι εξαιτίας της δράσης του και των αρετών του κατέστη πρόσωπο σεβαστό από τους κληρικούς και τους λαϊκούς; Ή ότι το 1809, όταν ο τόπος δοκιμαζόταν από φοβερή ανομβρία και όταν οι δεήσεις των ιερωμένων άλλων θρησκευμάτων (Εβραίων, Μουσουλμάνων) για την έλευση της πολυπόθητης βροχής αποτύγχαναν, ο Γερμανός, επικεφαλής της χριστιανικής λιτανείας κατάφερε να συγκινήσει τον Θεό και να ακολουθήσει ραγδαία βροχή, πριν ακόμα ολοκληρωθεί η τελετή; Ίσως λοιπόν

εξαιτίας της έλλειψης σοβαρών πληροφοριών ο Δημ. Καμπούρογλου αναγκάζεται να υποστημειώσει ότι λόγω των καταστροφών που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του αγώνα στην περιοχή της Αχαΐας, καταστράφηκαν (ίσως κάπκαν) τα σχετικά αρχεία και οι κώδικες της μητροπόλεως Παλαιών Πατρών, όπου βέβαια θα υπήρχαν πολλές πληροφορίες για τα έργα του Γερμανού.¹⁵ Εκτός όμως από τους παλαιότερους βιογράφους του και στα νεότερα χρόνια ο Τάσος Γριτσόπουλος θα καταλήξει στην ίδια διαπίστωση.¹⁶ Αλλά και ο Γούδας αναφέρει για τη δράση του Γερμανού ως μπτροπολίτη Παλαιών Πατρών κατά την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα τα εξής: «Ο Γερμανός τάχιστα κατέστη εις Πάτρας το κέντρον της τε πολιτικής και της ηθικής βαρύτητος συμμάχου της Πελοποννήσου [...]» ή, παρακάτω, «Τούρκοι διοικηταί και μεγαλοκτηματῆαι ουδέποτε σχεδόν αντέτειναν εις τας ορθὰς παρατηρήσεις του ιεράρχου, ἀλλὰ και τινες συνήθιζαν να προλαμβάνουν ὅσας θελήσεις αὐτοῦ δεν ἤρχοντο εις ἀντίθεσιν προς το σύστημα κυβερνήσεως».¹⁷

Στο σημείο αυτό αξίζει, νομίζω, τον κόπο να ανοίξουμε μια παρένθεση για να πούμε ότι όσον αφορά τον Παλαιών Πατρών Γερμανό

¹⁵ Δ. Καμπούρογλου, *ό.π.*, σ. 231 (αντλώντας από τον Στ. Θωμόπουλο, *Ιστορία*).

¹⁶ Τ. Γριτσόπουλος, «Πρόλογος», έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, σ. XXXVI.

¹⁷ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 101, 102.

και την κανονικότητα, as την πούμε έτσι, που δίδει την παρουσία ενός μητροπολίτη στον επισκοπικό θρόνο μιας επαρχίας, λίγα στοιχεία μας παραδίδει ο καλός ιστορικός των Πατρών Στέφανος Ν. Θωμόπουλος. Ο εν λόγω λόγιος, βιογραφώντας στην *Ιστορία των Πατρών* (βλ. βιβλιογραφία) τον Γερμανό, βρίσκει την ευκαιρία να παρεμβάλει σε εκτεταμένη υποσημείωσή του¹⁸ τα σχετικά με τη χειροτονία του, κάποιες άλλες ανεκδοτολογικές αφηγήσεις και κυρίως ένα πατριαρχικό γράμμα (1820) του Γρηγορίου Ε' προς τον Γερμανό «περί της μελετωμένης ανορθώσεως σχολής της φιλάτης πατρίδος», ένα ενταλτήριο γράμμα του Γερμανού (13 Σεπτ. 1818) με το οποίο αναθέτει στον παπα-Σωφρόνιο «το της πνευματικής πατρότητος λειτούργημα εις τον μακαλὲν Ἁγίου Γεωργίου και Παντανάσους», ένα «κυριαρχικόν ενδεικτικόν» γράμμα του Γερμανού (1 Σεπτεμβρίου 1819), με το οποίο πωλείται το 1/4 του μεριδίου της εκκλησίας (μητρόπολη) του Ἁγίου Δημητρίου Πατρών στον ιερέα Δημήτριο Εγλυκαδιώτη έναντι ορισμένων οικονομικών υποχρεώσεων που περιγράφονται λεπτομερώς, ενώ στο ίδιο γράμμα αναφέρεται ότι το γράμμα αυτό φέρεται «καταστροφέν και εν τω ιερῷ κώδικι της αγιωτάτης μητροπόλεως»:¹⁹ να πρόκειται άραγε για έναν από τους κώδικες που κάποιοι τοπικοί λόγιοι ισχυρίζονται, όπως αναφέραμε ήδη, ότι παρέσυραν στην καταστροφή οι φλόγες του Αγώνα της ανεξαρτησίας που θα ξεσπάσει μετά από λίγο στην Πελοπόννησο;

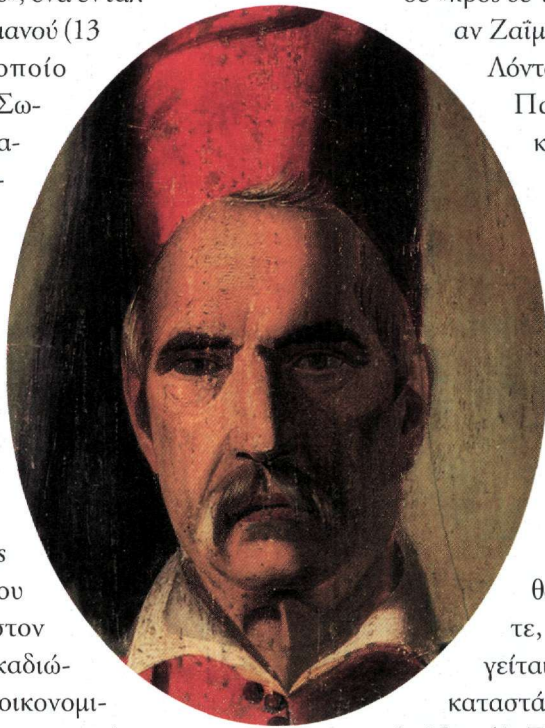
Εκτός από τον Αναστ. Γούδα, κάποιες πληροφορίες μας παρέχουν δευτερευόντως ο Πουκεβίλ, ο Φραντζής, ο Παπούλιας και άλλοι (Σταματόπουλος), από τις οποίες, με τη γνω-

στή αοριστία και ασάφεια και χωρίς την παράθεση κάποιου τεκμηριωτικού στοιχείου αναφέρεται από τον Γούδα κυρίως ότι ο Γερμανός προσπαθούσε να αμβλύνει την τουρκική καταπίεση εις βάρος των χριστιανών και μουσουλμάνων, απειλώντας με προσφυγή στην κεντρική διοίκηση «αλλά ουδέποτε ενόμιση φρόνιμον και να ἔλθῃ εις ρήξιν προς τινα των επιτοπίων αρχών». Προς αυτόν λοιπόν προσέβλεπαν όλοι, λαός και προεστώτες, αλλά και «οι Μπέδες της Μάνης και της Ὑδρας και άπαντες οι αρματωλοί ή και αυτοί οι κλέφται». Και αυτός τους συμβούλευε και τους βοηθούσε «προς δε τον αείμνηστον Ανδρέαν Ζαΐμν, προς τον Ανδρέαν Λόντον, προς τον μακαρίτην

Παπαδιαμαντόπουλον, και προς τον Ιωάννην Παπαρνηγόπουλον εχρησίμευε και ως επιστήθιος και ειλικρινής φίλος».²⁰ Προχωρώντας περαιτέρω ο Γούδας, αφού αναφέρει και πάλι τη συμβολή του Γερμανού για την ελάφρυνση των καταπιεζομένων χριστιανών θα προσθέσει ότι «Εκτοτε, φρονούμεν, χρονολογείται η παροιμιώδης έπειτα καταστάσα μεταξύ των δύο Ανδρείδων (Α. Ζαΐμη και Α. Λόντου) και

η μεταξύ τούτων και του Κανακάρη, και του Νοταρά, και του Δεληγιάννη και πολλών άλλων στενή φιλία και σχέσις, η τώσον σωτηρίους καρπούς επί του αγώνος προξενήσασα, και μέχρι του τάφου αναλλοίωτος σχεδόν διατηρηθείσα».

Στην ίδια γραμμή η τοπική ιστορία (Θωμόπουλος) θα παραθέσει τη σύγκρουση του Γερμανού -ήρθε μάλιστα σε αντίθεση με τους χριστιανούς της Πάτρας- με κάποιον ψευδοπροφήτη (υπηρέτη του Κοσμά Αιτωλού) που έφθασε το 1811 στην Πάτρα και προφήτευε διάφορα φοβερά και τρομερά.²¹ Ταυτόχρονα,

Θεόδωρος Κολοκοτρώνης. Τοιχογραφία. Δημοσιεύεται στο Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η εικονογράφηση του μεγάρου της Βουλής, Αθήνα, 1998, σ. 76.*

¹⁸ Στρ. Θωμόπουλος, *Ιστορία*, σ. 582-589.

¹⁹ Στο *ίδιο*, σ. 589.

²⁰ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 102.

²¹ Στ. Θωμόπουλος, *Ιστορία*, σ. 585.

Παλαιών Πατρών Γερμανός και Κολοκοτρώνης

Καθ' ον χρόνον ο Κολοκοτρώνης εξήρχετο της Πελοποννήσου ως αρχηγός των συντετριμμένων αρματωλικών δυνάμεων αυτής, εισήρχετο εις ταύτην ως μητροπολίτης της πρωτεύουσας αυτής, των Π. Πατρών, ο Δημητσάνιτης Γερμανός Κόζιας, έτερος δηλαδή επιφανής Γορτύνιος, όστις επέπρωτο να διαδραματίση μέγα εν Πελοποννήσω πρόσωπον. Προχειρισθείς την 25 Μαρτίου εν Κωνσταντινουπόλει διάδοχος του Ιωακείμ, προαχθέντος εις μητροπολίτην Κυζίκου, έφθασεν εις τον Μωρηάν κατά το αυτό έαρ, ανέλαβε δ' έκτοτε τα ηνία του κοτσαμπασισμού, επιβληθείς ευθύς αμέσως διά το ήθος και την πολυμάθειαν αυτού. Έχων διπλωματικότητα φυσικήν κατέκτησε και τας συμπαθείας των Τούρκων, βαθμυδόν δε και κατ' ολίγον εγένετο η κορυφή της Ορθοδοξίας εν Πελοποννήσω, μέχρις ου εις αυτόν έλαχεν να εκλεγή αρχηγός της Φιλικής Εταιρείας εν αυτή. Συνέβη δε και το εξής παράδοξον. Όταν κατόπιν ύψωσεν αυτός την σημαίαν της Επαναστάσεως εν Αγία Λαύρα προήλανεν συγχρόνως εκ Μάνης εις Μεσσηνίαν και Αρκαδίαν ο Κολοκοτρώνης, τότε δε ο Γερμανός έπεσε πάλιν εις σχετικήν αφάνειαν, αναδειχθέντος αρχηγού της Πελοποννήσου του Γέρου του Μωρηά. Οι δύο ούτοι μεγάλοι άνδρες διεδέχθησαν δις αλλήλους εν τη πνευματική ηγεμονεία της Πελοποννήσου, χωρίς να γίνωσι ποτέ εις τον κατ' ιδίαν βίον φίλοι στενοί. Ο εις ήτο αρχηγός των ανθρώπων των όπλων. Ο άλλος ήτο ο κορυφαίος των ανθρώπων του κλήρου και της πολιτικής. Και η κλαγγή των όπλων έθεσε κατά μέρος τον εξυφάντα δεξιώς και μυστικώς το δίκτυον των Φιλικών ανά τον Μωρηάν ενεργειών.

Πηγή: Τ. Κανδηλώρος, *Ο αρματολισμός της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1924 (φωτ. επαν/ση, Αθήνα, Καραβίας, 1990, σ. 338-339)

στρατιωτικές συνθήκες της εποχής στη συγκεκριμένη περιοχή της Πελοποννήσου αλλά και στο ευρύτερο πλαίσιο, οι οποίες, όπως είναι εύλογο, ρυθμίζουν σε μεγάλο βαθμό και τις ατομικές ή συλλογικές συμπεριφορές.

Γνωρίζουμε λοιπόν ότι τα αμέσως προηγούμενα χρόνια πριν από την άφιξη του Γερμανού στην επαρχία του, υπήρξαν ιδιαίτερα ανήσυχα για την Πελοπόννησο. Η δράση των κλεφτών είχε καταστεί σχεδόν ανεξέλεγκτη ειδικά μετά το 1803 όπου οι ρόλοι ανάμεσα στο διώκτη και τον διωκόμενο εναλλάσσονταν πολύ εύκολα, ανάλογα με τους εκάστοτε τοπικούς συνασπισμούς. Το παράδειγμα του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη είναι από τα πλέον εμφατικά.²² Η δράση αυτή των κλεφτών που έβλαπτε τους πάντες στην Πελοπόννησο, όπως ήταν φυσικό, οδήγησε στην αντίδραση και των χριστιανών αλλά κυρίως της οθωμανικής διοίκησης. Σήμερα γνωρίζουμε αρκετά καλά την κλιμάκωση της αντίδρασης εναντίον των κλεφτών της Πελοποννήσου, η οποία περιλαμβάνει την έκδοση πατριαρχικής συνοδικής επιστολής το 1805 που κοινοποιεί στους τοπικούς παράγοντες -μαζί βέβαια με τις συνθήεις αφοριστικές απειλές- ότι οφείλουν όλοι χριστιανοί να συνδράμουν τις στρατιωτικές δυνάμεις που πρόκειται να καταδιώξουν τους κλέφτες. Η τουρκική καταδρομή εναντίον των κλεφτών της Πελοπον-

νήςου θα οδηγήσει στην εξολόθρευσή τους, αφού κατά τους πρώτους μήνες τους 1806 δεν είχαν απομείνει παρά ελάχιστοι άντρες (γύρω στα 150 άτομα), ενώ, όπως είναι γνωστό, και ο ίδιος ο Θεόδ. Κολοκοτρώνης θα αναγκαστεί, με λίγα παλικάρια, να ζητήσει καταφύγιο στην υπό ρωσική κυριαρχία αυτή την εποχή Ζάκυνθο, όπου θα βρει και άλλους πελοποννήσιους οπλαρχηγούς (Πετμεζάδες, Αναγνωσταράς, Νικηταράς). Φυσικά η εξόντωση των κλεφτών συνετέ-

μέσω άλλων αφηγηματικών επεισοδίων της τοπικής λογιουσύνης, διαφαίνεται η αγάπη του Γερμανού προς τη γενέτειρά του Δημητσάνα, ο σεβασμός και η αγάπη του προς τους δασκάλους του, η απλότητα των τρόπων του αλλά και οι χριστιανικές αρετές και η αντίθεσή του προς τη θρησκευτική αγυρτεία.

Όμως, εκτός βέβαια από την προσωπικότητα του Γερμανού, με τις αρετές και τα όποια χαρίσματα, υπάρχουν και οι γενικές πολιτικο-

²² Δ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, σ. 13-20.

λεσε στην ενίσχυση των προκρίτων, οι οποίοι στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. αποτελούσαν δύο μεγάλους συνασπισμούς συμφερόντων στους οποίους ο Σωτ. Λόντος και ο Ιω. Δηληγιάννης είναι οι ηγετικές φυσιογνωμίες.

Πέρα από αυτά, το 1806, όταν ο Γερμανός φθάνει στην Πάτρα, τα πράγματα είναι πολύ ανήσυχα και στον ευρύτερο χώρο της ανατο-

Κοντά σε όλα αυτά ο γιος του Αλή πασά των Ιωαννίνων, Βελή πασάς, θα αναλάβει τη διοίκηση (Μόρα βαλεσής) του πασαλίκιου του Μοριά και θα εγκατασταθεί στην Τριπολιτσά, το 1807, όπου θα παραμείνει έως το 1812.

Το τελευταίο γεγονός έχει μεγάλη σημασία για τα πράγματα της Πελοποννήσου αυτής της περιόδου και ο Γερμανός φαίνεται ότι έχει κά-

Άποψη της Κωνσταντινούπολης. Δημοσιεύεται στο Λύντια Τρίκα, Χαρίλαος Τρικούπης. Μια βιογραφική προσέγγιση, Αθήνα, εκδ. Καπόν, 2009, σ. 55.

λικής Ευρώπης, καθώς λίγους μήνες μετά την άφιξή του και συγκεκριμένα τον Οκτώβριο του 1806 ξέσπασε νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος, γεγονός που επιφέρει, όπως είναι γνωστό γενική αναστάτωση και στον ελλαδικό χώρο. Εξάλλου, με τη λήξη της πρώτης φάσης του πολέμου και τη συνθήκη του Τιλσίτ (1807) γαλλικές δυνάμεις αποβιβάζονται στα Ιόνια νησιά και πολλές επαναστατικές ζυμώσεις συντελούνται σ' αυτά, που επηρεάζουν και τα έναντι των Ιόνιων νησιών ηπειρωτικά παράλια, και βέβαια και εκείνα της Πελοποννήσου.

ποια σοβαρή ανάμειξη στις εξελίξεις καθώς βρίσκεται κοντά στον ισχυρό προεστό της Βοστίτσας (Αιγίου) Σωτηράκη Λόντο, ο οποίος μαζί με τον επίσης ισχυρό προεστό της Λιβαδειάς Ιωάννη Στάμου Λογοθέτη πρωταγωνίστησαν για την τοποθέτηση του Βελή πασά στο πασαλίκι του Μοριά.²³ Την ανάμειξη του Γερμανού για τον διορισμό του Βελή πασά μπορούμε τώρα να τη θεωρήσουμε βέβαιη, καθώς από το ίδιο Αρχείο Αλή Πασά της Γενναδείου Βιβλιοθήκης στην πρόσφατη έκδοσή του διαθέτουμε μια επιστολή του Γερμανού προς τον Βε-

²³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', σ. 547, έγγρ. 295.

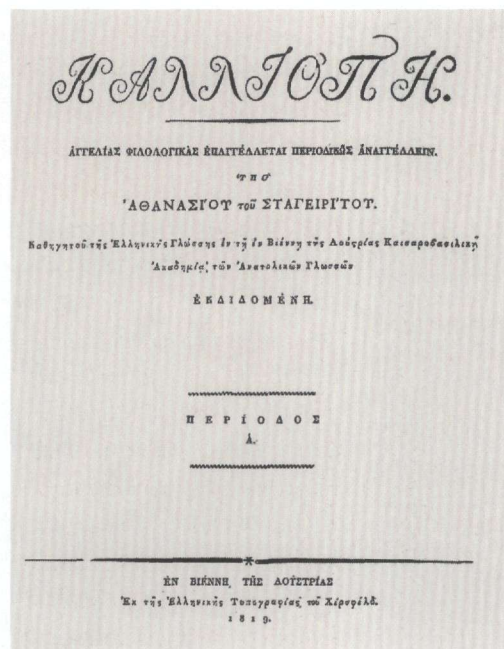
λή πασά της 6ης Νοεμβρίου 1816.²⁴ Ο Γερμανός γράφει από την Κωνσταντινούπολη στον Βελή πασά, που πλέον δεν διοικεί το πασαλίκιο του Μοριά αλλά βρίσκεται στη Θεσσαλία, για κάποια οικονομική διαφορά που έχει με τον καπεταν-Αθανάσιο Λουκέρη, με το πλοίο του οποίου (καπετάνιος του ο Γαλαξιδιώτης Μιχάλης Ραφτόπουλος) έφθασε στην Κωνσταντινούπολη το 1816. Στην επιστολή λοιπόν αυτή κάνει μνεία των όσων δεινών δοκίμασε ο Γερμανός μετά την απομάκρυνση του

σο, καταδιώχτηκε από τους αντιπάλους, και από την περιουσία που είχε σχηματίσει του έμεινε μόνο αυτό το ποσόν, από το οποίο ένα μέρος δεν του έχει αποδώσει ακόμα ο καπετάνιος. Γι' αυτό παρακαλεί τον Βελή πασά να μεσολαβήσει, καθώς ο καπετάνιος με το πλοίο του βρίσκεται στον Αλμυρό της Θεσσαλίας για να φορτώσει, δηλαδή μέσα στην επικράτεια του Βελή πασά.

Ποιοι είναι οι κόποι του Γερμανού ως μητροπολίτη Παλαιών Πατρών κατά το διάστημα της δεκαετούς παραμονής του στην Πάτρα μπορούμε να το φανταστούμε αλλά δεν έχουμε στα χέρια μας το κατάστικτό του για να τους προσεγγίσουμε επακριβώς. Βεβαίως αφορούν τα δικαιώματά του -όπως άλλωστε και κάθε ανώτερου ιερωμένου- από την πλούσια μητρόπολη των Παλαιών Πατρών. Ωστόσο, μπορούμε να υπολογίσουμε και κάποια άλλα έσοδα από τη συμπαρατάξη με την ομάδα προκρίτων που έχει επικεφαλής τον Σωτήρη Λόντο και είχε την εύνοια του Βελή πασά. Μάλιστα αξίζει να αναφέρουμε εδώ την κατηγορία -ανάμεσα στις άλλες- που προσάπτει στους προκρίτους αυτούς ο Τάκης Σταματόπουλος, ότι δηλαδή ανέλαβαν την εκμετάλλευση φορολογικών προσόδων από «ιχθυοτροφεία, αλυκές, μεταλλεία», ενώ τον Γερμανό, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, τον κατέστησε τον ισχυρότερο μητροπολίτη του Μοριά καθώς ήταν «φίλος και ομόφρων του Αλή», δηλαδή του πατέρα του Βελή πασά. Ο Σταματόπουλος υπερακοντίζοντας και χρησιμοποιώντας ως πηγή τον Πουκεβίλ αναφέρει ότι η «φήμη και η δύναμη» του Γερμανού δεν περιορίστηκε στην Πελοπόννησο αλλά έφθασε στη Ρούμελη και στα νησιά. Μάλιστα, προσθέτει ότι ακόμα και μετά την απομάκρυνση του Βελή πασά ο Γερμανός παρέμεινε ισχυρός στην περιφέρειά του.²⁵ Δύσκολα πάντως πράγματα αν σκεφτούμε ότι οι άνθρωποι με τους οποίους ήταν συνδεδεμένος ο Γερμανός είτε θα απομακρυνθούν από την εξουσία (Βελής πασάς) είτε θα χάσουν το κεφάλι τους (Σωτήρης Λόντος).

Ωστόσο, οι πληροφορίες που έχουμε από το γράμμα του Γερμανού προς τον Βελή πασά εκτι-

Η Καλλιόπη
εκδόθηκε στη
Βιέννη το 1819
από τον Αθανάσιο
Σταγειρίτη με την
καθοδήγηση του
Παναγιώτη
Κοδρικά.

Βελή πασά από τη διοίκηση του Μοριά («...ήθελα να σας κάνω ιφθαδέ [: να σας εκθέσω] τα όσα εδοκίμασα εις τον Μωρέαν μετά την έξοδον της υψηλότητός σας, επειδή όμως και έχω πληροφορίαν ότι από φυσικόν σας μερχαμέτι ερωτούσατε συνεχώς διά τον δούλον σας, είμαι βέβαιος ότι σας είναι γνωστόν»).

Από την ίδια επιστολή μαθαίνουμε ακόμα ότι η διαφορά του με τον Λουκέρη αφορά «φλορία βενέτικα χίλια και τάλλαρα πεντακόσια (οπού τόσο περιουσία μοι έμεινε μετά τας ορμάς των Μωραϊτών». Με άλλα λόγια ο Γερμανός σαφώς υπαινίσσεται ότι μετά την αναχώρηση του Βελή πασά και την αλλαγή των συσχετισμών στην Πελοπόννη-

²⁴ Στο ίδιο, τ. Β', σ. 733-736, έγγρ. 910.

²⁵ Τ. Σταματόπουλος, Π. Πατρών, σ. 6.

μώ ότι είναι η πιο ουσιαστική πληροφόρηση που διαθέτουμε για την πρώτη περίοδο της παρουσίας και δραστηριότητας του Γερμανού στην Πάτρα, στην Πελοπόννησο γενικότερα, αφού χωρίς να κατονομάζονται συγκεκριμένα πρόσωπα τα όσα αναφέρει αφήνουν καλά να εννοηθεί η συμμετοχή του στην παράταξη του προκρίτου Σωτήρη Λόντου. Μάλιστα, ίσως έτσι μπορούν να διαβαστούν και να διευκρινιστούν κάπως καλύτερα τα όσα αναφέρει ο Γούδας σχετικά με τη δράση του Γερμανού, που αναφέραμε λίγο παραπάνω, αφού τώρα η ιστορική μας προσέγγιση είναι τελείως διαφορετική με βάση τα στοιχεία που ο ίδιος ο Γερμανός μας παρέχει και εμείς μπορούμε να τα συνδυάσουμε με τα λίγα και ασαφή που διαθέταμε για την πρώτη περίοδο της δράσης του Γερμανού.

Βέβαια ο Γερμανός υπαινίσσεται καταδρομές εις βάρος του («ορμαί των Μωραϊτών») και μπορεί να υποθέσει κανείς ότι υπονοεί αντεκδικήσεις εκ μέρους της άλλης ομάδας προεστών του Μοριά που έχοντας επικεφαλής τους Δεληγιάννηδες αντιστρατευόταν εκείνη του Σωτήρη Λόντου. Ωστόσο είναι γεγονός ότι οι αλλαγές στον Μοριά δεν συμπάρευσαν και τον Γερμανό, αφού θα εξακολουθήσει να παραμένει στη μητροπολιτική του θέση. Υπάρχει βέβαια μια πληροφορία και πάλι από το *Αρχείο Αλή πασά* της Γενναδείου Βιβλιοθήκης²⁶ που θα μπορούσε να διαφοροποιήσει τα πράγματα, αν η πιθανότητα ταύτισης του αποδέκτη με το πρόσωπο του Γερμανού μπορούσε να καταστεί βεβαιότητα. Συγκεκριμένα πρόκειται για ένα γράμμα του Δημητρίου Ανάγνου, πλούσιου εμπόρου των Πατρών, που γράφει προς κάποιο άδηλο μητροπολίτη στην Κωνσταντινούπολη και αναφέρεται σε οικογενειακές και οικονομικές υποθέσεις και, όπως παρατηρεί ο Βασ. Παναγιωτόπουλος, η μνεία του ονόματος του επισκόπου Ωλένης οδηγεί τα πράγματα προς την υπόνοια ότι αποδέ-

κτης μπορεί να είναι ο Γερμανός. Είναι αλήθεια ότι από όσα στοιχεία έχουμε έως τώρα στη διάθεσή μας η παραμονή του Γερμανού στην Κωνσταντινούπολη είναι βεβαιωμένη για τα χρόνια 1815-1818, οπότε μια ενδεχόμενη αποδημία το έτος 1812 στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ενόψει των σοβαρών ανατροπών που έλαβαν χώρα στην Πελοπόννησο ακριβώς αυτή τη χρονιά θα ανέτρεπε την εικόνα της ανέφελος παραμονής του Γερμανού στην έδρα του και μετά την απομάκρυνση του Βελή πασά και μετά τον αποκεφαλισμό του Σωτηράκη Λόντου. Όμως λογικά το διάστημα 1812-1815

η πιθανολογούμενη παρουσία του στην Πόλη κάποια ίχνη θα είχε αφήσει, εκτός κι αν πρόκειται για κάποιο ταξίδι λίγων μηνών και επιστροφή πάλι στην Πάτρα.

Ωστόσο, τα πράγματα δεν μπορούν να ξεκαθαρίσουν απολύτως κι ως βρισκόμαστε στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν η πληροφόρησή μας θα έπρεπε υπό κανονικές προϋποθέσεις να είναι συστηματική και αξιόπιστη. Και τούτο, επειδή στην εφημερίδα *Καλλιόπη* της Βιέννης δημοσιεύ-

τηκε το 1819 επιστολή του δασκάλου Νεόφυτου Παπανικητόπουλου, στην οποία καταγράφεται η πρόθεση των Δημψοανιτών να τιμήσουν τον συμπατριώτη τους μητροπολίτη Γερμανό, επειδή το 1814 «έφερε μακρόθεν [...] δι' ιδίων αδρών εξόδων εις την πόλιν άνδρον ούσαν, έν ύδωρ άριστον, Λουμένη καλούμενον, και επί πλέον διότι έκτισε γέφυραν έντεχνον, υψηλήν και μεγάλην επί του δυσβάτου Ερυμάνθου».²⁷ Το γράμμα στην *Καλλιόπη* είναι του 1819, τα γεγονότα που ανακαλεί ανήκουν στα 1814, βέβαιες πληροφορίες για τις επόμενες κινήσεις του Γερμανού θα έχουμε από το 1815 και εξής. Στο γράμμα προς τον Βελή πασά αναφέρεται σε διώξεις εναντίον του εκ μέρους ορισμένων Μωραϊτών. Πολύ δύσκολα να βρεθεί το νήμα των γεγονότων.

Η «φήμη και
η δύναμη» του
Γερμανού
δεν περιορίστηκε
στην
Πελοπόννησο
αλλά έφθασε
στη Ρούμελη και
στα νησιά

²⁶ Β. Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Β', σ. 250-252, έγγρ. 589.

²⁷ Π. *Καλλιόπη*, περίοδος Α', τχ. Κ' (1819), σ. 199-201.

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Όμως αν επανέλθουμε στις βέβαιες κινήσεις του Γερμανού, ο οποίος, ύστερα από εννιά χρόνια παραμονής στον μητροπολιτικό θρόνο των Παλαιών Πατρών και τρία περίπου χρόνια μετά από τις πολιτικές και διοικητικές ανατροπές στην Πελοπόννησο, όπως άλλωστε και ο ίδιος αναφέρει στο γράμμα του, θα αφήσει την αχαϊκή πρωτεύουσα και θα

τριαρχικά γράμματα του Κυρίλλου ΣΤ' για διάφορα ζητήματα που απασχολούν τις κατά τόπους χριστιανικές κοινότητες είτε αφορούν άτομα είτε μονές είτε εκκλησιαστικές περιφέρειες. Την ίδια προσέγγιση στο θέμα είχε επιχειρήσει και ο Δημ. Καμπούρογλου, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, προσπάθησε με αξιομνημόνευτο τρόπο και μεθοδικότητα να βιογραφήσει τον Γερμανό, ήδη το 1915. Βέβαια ο Καμπούρογλου είχε πολύ λιγότερα στοι-

χεία στα χέρια του, ενώ τώρα η τεκμηριωτική μας σερμαγιά είναι οπωσδήποτε σε καλύτερη κατάσταση.

Φυσικά εδώ δεν είναι ο προσήκων χώρος για να αναφέρουμε όλα τα πατριαρχικά γράμματα όπου εντοπίζεται η υπογραφή του Γερμανού, αλλά πρέπει να επισημάνουμε ότι πρώτη φορά εμφανίζεται τον Ιούλιο του 1815 για τις οικονομικές υποχρεώσεις του επισκόπου Ακόβων (Γορτυνίας), τις οποίες φαίνεται να μην εκπληροί ο τότε επίσκοπος Δανιήλ. Εφεξής, νομίζω ότι, σε σχέση με τις υποθέσεις που αναφέρονται στα πατριαρχικά γράμματα και στα οποία τίθεται η υπογραφή του Γερμανού, αξίζει να αναφέρουμε ένα αφοριστικό πατριαρχικό

βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη ως παρεπιδημών μητροπολίτης κατά τα χρόνια που πατριάρχευε ο Κύριλλος ΣΤ' (4 Μαρτίου 1813 - 3 Δεκεμβρίου 1818).

Την παρουσία και δράση του Γερμανού στην Κωνσταντινούπολη, που μαρτυρείται από όλους τους βιογράφους του, με διαφορετικές, όπως συνήθως γίνεται, τις ημερομηνίες αναχώρησης και επανέκαμψης στην Πάτρα, μπορούμε να παρακολουθήσουμε κυρίως από την υπογραφή του που υπάρχει σε αρκετά πα-

γράμμα (Αύγουστος 1815) εναντίον όσων καταπατούν τα κτήματα του Κωνσταντή Μουρούτζου (στα Λαγκάδια της επισκοπής Ακόβων), ένα άλλο πατριαρχικό του Απριλίου 1816, με το οποίο η σχολή Δημητσάνας ενώνεται με τη μονή Φιλοσόφου και ταυτόχρονα ανατίθενται καθήκοντα επιτρόπου της σχολής στον Γερμανό μετά από αίτηση των χριστιανών της επαρχίας, ένα ακόμη του Μαΐου 1817, με το οποίο ενώνεται η επισκοπή Αμυκλών με τη μητρόπολη Τριπολι-

Κύριλλος ΣΤ'
πατριάρχης
Κωνσταντινουπόλεως.
Δημοσιεύεται στο
Αναστάσιος Γούδας,
*Βίοι Παράλληλοι των
επί της αναγεννήσεως
της Ελλάδος
διαπρεψάντων ανδρών*,
Αθήνα, τομ. Α', σ. 1.

τσάς και ακολούθως εκλέγεται μητροπολίτης ο προϊστάμενος της εκκλησίας του Αγίου Μηνά Υψωμαθείων Διονύσιος, ενώ πρέπει να επισημάνουμε και άλλα δύο γράμματα τα οποία παρουσιάζουν ενδιαφέρον από την άποψη ότι ο Γερμανός υπογράφει και ως εκπρόσωπος άλλων μητροπολιτών: πρόκειται για ένα πατριαρχικό γράμμα του Σεπτεμβρίου 1815 (εκλογή μητροπολίτη Ουζίτζης) στην οποία ο Γερμανός υπογράφει («έχει και την γνώμην») στη θέση των μητροπολιτών Καισαρείας, Εφέσου, Νικομηδείας, Νικαίας, Δέρκων και Νεοκαισαρείας, ενώ στο παραπάνω γράμμα του Μαΐου 1817 (εκλογή μητροπολίτη Αμυκλών και Τριπολιτσάς) υπογράφει και στη θέση των μητροπολιτών Νικαίας, Προύσης, Δράμας και Μηθύμνης.

Βρισκόμαστε στις αρχές Δεκεμβρίου 1817, όταν ο οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος ΣΤ' με γράμμα του αναφέρει στον επίσκοπο Ακόβων Δανιήλ Παναγιωτόπουλο ότι δεν έχει καταβάλει στη Μεγάλη Εκκλησία τα όσα οφείλει και για τον σκοπό αυτό ορίστηκε «ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών, υπέρτιμος και έξαρχος πάσης Αχαΐας [...] κυρ Γερμανός, όπως επιστατήση και λάβη παρά σου την διαληφθείσαν του κεφαλαίου ποσότητα, όσον και δεδουλευμένα τεσσάρων ετών διάφορα, προς εξήκοντα το πούγγειον λογιζόμενα». Στη συνέχεια της πράξης αυτής θα γράψει προς τον οφειλέτη επίσκοπο Δανιήλ και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ένα γράμμα την 1η Φεβρουαρίου 1818, στο οποίο τον συμβουλεύει όσο μπορεί πιο γρήγορα να συγκεντρώσει το ποσόν που οφείλει και παράλληλα τον ενημερώνει ότι η σχετική είδηση έφθασε σ' αυτόν «αναχωρούντι μοι διά την επαρχίαν μου». Με άλλα λόγια από το γράμμα αυτό κερδίζουμε την πληροφορία ότι ο Γερμανός ετοιμάζεται να επιστρέψει στην επαρχία του στις αρχές του έτους 1818 μετά από την τριετή, τουλάχιστον, παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη.

Θα επανακάμψει λοιπόν ο Γερμανός στην επαρχία του πολύ πιθανόν την άνοιξη του 1818 και πάντως με κανένα τρόπο την 2 Ιανουαρίου 1819 που υποστηρίζει με επιμονή ο Αναστ. Γούδας, μιλώντας παράλληλα για τετραετή και

Ο Πατριάρχης για τον Παλαιών Πατρών Γερμανό

Ινα δε τα της σχολής αρίστην εν πάσιν έχωσι την αρμονίαν και προς το λίαν συμφέρον διευθύνονται, αποκαθιστώμεν συνωδά τη αιτήσεσι και ενθέρμω παρακλήσεσι των εγχωρίων χριστιανών, έφορον αυτής τον ιερώτατον μητροπολίτην Παλαιών Πατρών Γερμανόν, άνδρα του καθ' Έλληνας λόγου εγκρατή και ιμειρόμενον ουδέν ήττον της ευσταθείας αυτής, ως ιθαγενή και αυτόχθονα, όπως τω ενόντι ζήλω επιστατών διαπράττῃται παν ει τι συμβάλλον αυτή και αναγγέλλῃ ευπαρηγοσιάστως τη Εκκλησία, προς ον έχωσιν αναφέρεσθαι, ως εικός, και οι κατά καιρούς επίτροποι, απευθυνόμενοι προς τας έμφρονας αυτού οδηγίας, περί τε τας επιλογάς και αποκαταστάσεις των διδασκάλων και τα παρεμπύπτοντα τη σχολή δαπανήματα, παραλαμβάνοντες την γνώμην και άδειαν της αυτού ιερότητος και μηδέν πράττοντες μονομερώς και ιδιορhythμως.

Πηγή: Πατριαρχικό γράμμα του Κυρίλλου ΣΤ' (Απρίλιος 1816), για την ένωση της σχολής Δημητσάνας με τη μονή Φιλοσόφου: Ευθ. Καστόρης, *Περί της εν Δημητσάνη ελληνικής σχολής*. Τ. Γριτσόπουλος, *Ένωσις μονής Φιλοσόφου*, σ. 110-114

όχι τριετή παραμονή του Γερμανού στην Πόλη. Όμως, πέρα από αυτά, ο Γούδας έχει διασώσει και λεπτομερείς σκηνές από την υποδοχή που επεφύλαξαν οι χριστιανοί και Τούρκοι της Πάτρας στον μητροπολίτη τους, όπου η υπερβολή της συμμετοχής των οθωμανών μεγιστάνων με χρυσοστόλιστα άλογα στην υποδοχή ενός ρωμιού ιερωμένου δημιουργεί ορισμένες αμφιβολίες για την αξιοπιστία της μαρτυρίας, αλλά παράλληλα πιθανόν ανασυνθέτει το αίσθημα γενικής αποδοχής του Γερμανού από τον λαό της Πάτρας. Με τον τρόπο λοιπόν αυτό αρχίζει η δεύτερη, ας πούμε, περίοδος αρχιερατείας του Γερμανού στη μητρόπολη Παλαιών Πατρών, η οποία θα συνδεθεί, όπως θα δούμε παρακάτω, με το μοναδικό γεγονός της Ελληνικής Επανάστασης.

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΤΗΝ ΕΔΡΑ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΟΥ

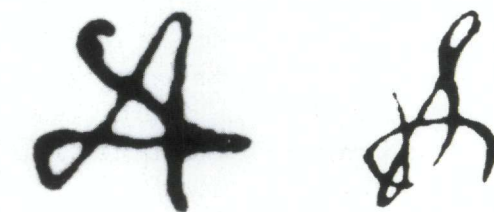
Είδαμε ως τώρα ότι αρκετά στοιχεία της ζωής και δράσης του Γερμανού αναπαράγονται είτε από ορισμένες περιγραφές που φτάνουν στα όρια του φανταστικού είτε από σκόπιμες υπερβολές είτε από ασάφεια και αβεβαιότητα, πράγμα το οποίο θα συνεχιστεί και για τα γεγονότα που οδήγησαν στη μύση του στους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας. Αρχικά λοιπόν παραδίδεται από πολλούς βιογράφους του ότι μία φράση του Αλέξ. Μαυροκορδάτου σε μία επιστολή του από την Πά-

τρα προς τον Παλαιών Πατρών Γερμανό δημιούργησε στον τελευταίο υποψίες ότι κάτι σοβαρό σχεδιάζεται, για το οποίο αυτός δεν ήταν ενήμερος ακόμα. Το περιεχόμενο της επιστολής αυτής διέσωσε ο Σπ. Τρικούπης στην *Ιστορία* του και η διφορούμενη φράση του Μαυροκορδάτου που φέρεται να δημι-

ούργησε στον Γερμανό τις υποψίες ήταν ότι αυτός [Μαυροκορδάτος] «ήλπιζε μίαν ημέραν να αξιωθή να ασπασθή την ιεράν δεξιάν του επ' αγαθώ της Ελλάδος». ²⁸ Κατά συνέπεια η μύση του Γερμανού στη Φιλική Εταιρεία, που ακολούθησε, φέρεται ως εξέλιξη απολύτως φυσιολογική, αφού τις υποψίες έρχεται να καταστήσει βεβαιότητα -αλλά στη συνέχεια και συμμετοχή στα δρώμενα- ο γνωστός Φιλικός Αντώνιος Πελοπίδας, ²⁹ που φθάνει στην Πάτρα και την 1 Νοεμβρίου 1818 ορκίζει ως Φιλικό και τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών, με τρόπο περιπετειώδη και πάντως τέτοιο που να προβάλλει ως σωτήρια λύση για σοβαρό πρόβλημα.

Συγκεκριμένα αναφέρεται, ³⁰ ότι ο Πελοπίδας προέβαινε στην κατήχηση και μύση του γνωστού ισχυρού προύχοντα Ανδρέα Καλαμογάρτη και ο τελευταίος αρνήθηκε, όταν έφθασαν στο σημείο του Μεγάλου Όρκου των Φιλικών, να ορκιστεί. Θορυβμένος ο Πελοπίδας και φοβούμενος πιθανή αποκάλυψη του μυστικού της Φιλικής Εταιρείας καταφεύγει στον μητροπολίτη Γερμανό -μολοντί ο Αμβρόσιος Φραντζής αναφέρει ότι ο Πελοπίδας «ήτο διατεταγμένος να μη ειδοποιήση τα της Φιλικής Εταιρείας εις τον μητροπολίτην των Π. Πατρών, ως φέροντα φήμην άλλως πως

[...]»- προκειμένου να αποτρέψει πιθανή αποκάλυψη εκ μέρους του Καλαμογάρτη. Γνωρίζουμε, εξάλλου, ότι συνέτρεχαν και κάποιои άλλοι λόγοι, καθώς μία αδελφή του Γερμανού ήταν γυναίκα του Γεωργίου Καλαμογάρτη, αδελφού του Ανδρέα. Ο Γερμανός τότε, πάντα κατά την αφήγηση του Φιλήμονα, συνδυά-

**Το τελετουργικό της διαδικασίας
μύσης του Γερμανού ξεφεύγει,
κατά τους αφηγητές, από το
πλαίσιο της συνήθους πρακτικής
και ενσωματώνεται σε ένα κλίμα
αίγλης και μεγαλοπρέπειας**

ζει την παρουσία του σημαίνοντος Φιλικού Πελοπίδα και του μηνύματος που αυτός μετέφερε με την επιστολή του Αλέξ. Μαυροκορδάτου και αποφασίζει να συμμετάσχει και ο ίδιος στη Φιλική Εταιρεία: και καταλήγει ο Φιλήμων στη γραμμή πάντα της θεοσημίας ότι «τοιαύται, ως από Θείας χειρός κινούμεναι, ευτυχείς συμπτώσεις εμψύχωσαν των Φιλικών τις προσδοκίας [...]». ³¹

Πέρα από αυτά τα οπωσδήποτε αμφίσημα στοιχεία, στα οποία προστίθεται και η αβεβαιότητα της χρονικής στιγμής, καθώς δεν υπάρχει ούτε και γι' αυτό το γεγονός ομοφωνία, ³² και το τελετουργικό της διαδικασίας μύσης του Γερμανού ξεφεύγει, κατά τους αφη-

Σύμβολα αφιερώσεως
και καθιερώσεως
του Παλαιών Πατρών
Γερμανού.
Δημοσιεύεται
στο Γ. Τσούλιος-
Τ. Χατζής (επιμ.),
*Ιστορικών Λεύκωμα της
Ελληνικής
Επανάστασεως, τ. Α',
Αθήνα, εκδ. Μέλισσα,
1970, σ. 34.*

²⁸ Σπ. Τρικούπης
Ιστορία, τ. 1, σ. 315-316.

²⁹ Ι. Μελετόπουλος, *Αρχείο
Σέκερη*, σ. 152, αρ. 419.

³⁰ Ι. Φιλήμων,
«Προλεγόμενα», σ. 19.

³¹ Στο ίδιο.

³² Θεωρούμε, ωστόσο,
ασφαλώς την πληροφορία που
μας παρέχει το Αρχείο
Σέκερη, βλ. Ι. Μελετόπουλος,
Αρχείο Σέκερη, σ. 152.

γπτες, από το πλαίσιο της συνήθους πρακτικής και ενσωματώνεται σε ένα κλίμα αίγλης και μεγαλοπρέπειας, προσθέτοντας έναν ακόμη κρίκο στην αλυσίδα των στοιχείων που θα αναδείξουν τον Γερμανό σε κορυφαία προσωπικότητα της Επανάστασης του 1821. Συγκεκριμένα ο Φιλήμων αναφέρει ότι ο Πελοπίδας αφού παρουσιάστηκε στον Γερμανό τον προσφώνησε ως εξής: «Παραστάτης Ελλήνων ήλθον προς σε τον Ποιμένα των Πατρών»,³³ ενώ ο Αμβρόσιος Φραντζής υπεραικονίζοντας καταθέτει τη δική του εκδοχή της προσφώνησης του Πελοπίδα ως: «Γραικών παραστάτης απεστάλην προς σε τον ποιμένα των Πατρών, κομίζων ευαγγέλια: μη με φοβού, σοφώτατε, τον μάλλον σε φοβούμενον: μη ευλαβού δέσποτα, τον σε σεπτός ευλαβούμενον»,³⁴ προσδίδοντας, όπως γίνεται εύκολα φανερό, στην όλη διαδικασία κάτι από την ατμόσφαιρα που ανακαλεί τον Ευαγγελισμό της Παναγίας, πράγμα που και ο Δημ. Καμπούρογλου, ήδη από το 1916, θα επισημάνει.³⁵

Στο σημείο αυτό ίσως έφθασε η στιγμή που πρέπει να αναφερθούμε στο πιο γνωστό από όσα γραπτά κείμενα -και δεν είναι πολλά- μας άφησε ο μητροπολίτης Παλαιών Πατρών Γερμανός, δηλαδή τα *Απομνημονεύματά* του, δεδομένου μάλιστα ότι ως αρχή της αφήγησής του ο Γερμανός τοποθετεί στην ουσία τα χρόνια γύρω από την ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας. Το κείμενο αυτό, του οποίου δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο συγγραφής -πολύ πιθανόν η σύνθεσή του να έγινε τμηματικά είναι από τα πρώτα που γράφτηκαν για την εξιστόρηση των γεγονότων της Ελληνικής Επανάστασης, δεδομένου ότι ο Γερμανός πέ-

Υποδοχή στην Πάτρα

Πληθὺς λέμβων εξώρμυσεν εκ του παραλίου προς το ερχόμενον πλοῖον. Ἄμετροι δε φίλοι επέβησαν ἐξ ἐκείνων εἰς τοῦτο, ἵνα ἀσπασθῶσι τὴν δεξιάν του πνευματικοῦ πατρὸς των. Σύμπασα ἡ πόλις των Παλαιῶν Πατρῶν κατήλθεν εἰς τὸ παράλιον, ἵνα ἴδῃ τὸν πεφιλημένον αὐτῆς ἱεράρχην καὶ ἀξιωθῇ των εὐλογιῶν του. Πολλοὶ χρυστοστόλιστοι λαμπροὶ ἵπποι, πεμφθέντες ἐπίτηδες ὑπὸ μεγιστάνων Ὀθωμανῶν, ἀνέμενον ἐν τῇ ἀποβάθρᾳ. Εὐτυχὴς δ' ἐλογίζετο ὁ ἱπποκόμος ἐκεῖνος, οὕτινος τὸν ἵππον ἤθελε προτιμήσει ὁ μεγαλόδωρος Γερμανός. Εὐσεβεῖς δὲ μητέρες ἐξελθούσαι πρὸς ὑποδοχὴν ἔφερον ἐν ταῖς ἀγκάλαις καὶ τὰ ἴδια αὐτῶν τέκνα, ἵνα ἐπέλθῃ καὶ ἐπὶ τούτων ὅσον ἐνεστὶ τάχιον ἡ εὐλογία τοῦ ἱεράρχου. Ἀλαλαγμὸς χαρὰς ἀντήχει πανταχοῦ τῆς πόλεως, οὐδ' αὐτῶν των τουρκικῶν οἰκιῶν ἐξαιρουμένων.

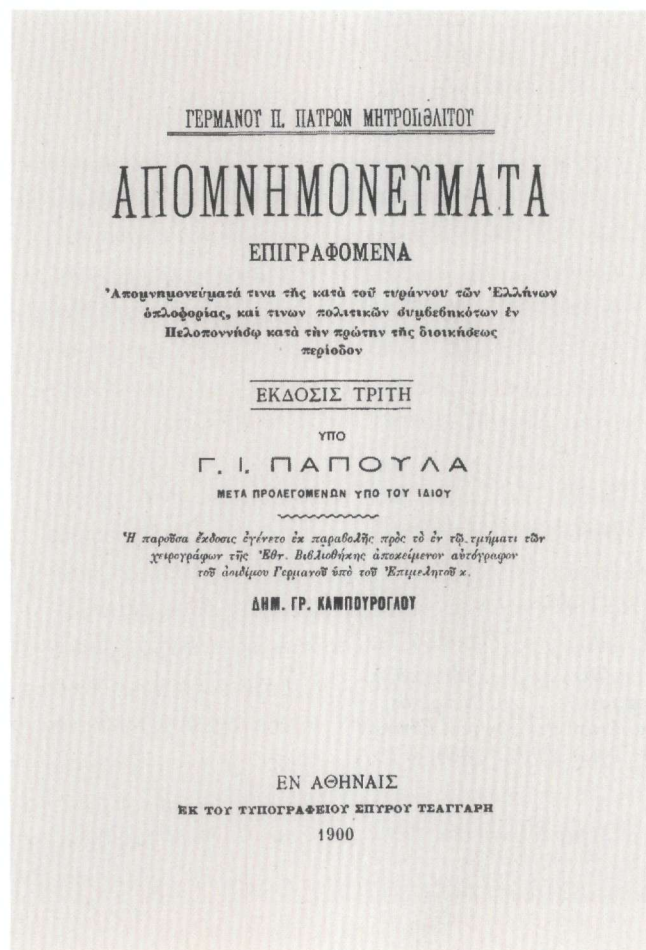
Πηγή: Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 1, σ. 104-105

θανε στο Ναύπλιο του 1826. Τα γεγονότα στα οποία αναφέρονται τα *Απομνημονεύματα* διαδραματίζονται κατά τα δύο πρώτα χρόνια της Επανάστασης, ενώ με περιληπτικό τρόπο η αφήγηση φθάνει έως τον Απρίλιο του 1823. Ο ίδιος ο Γερμανός είχε τιλοφορήσει το πόνημά του «Απομνημονεύματά τινα της κατά του τυράννου των Ελλήνων οπλοφορίας και τινων πολιτικών συμβεβηκότων εν Πελοποννήσω κατά την πρώτην της διοικήσεως περιόδον». Το κείμενο αυτό μέσω του ανεψιού του Γερμανού, Μ. Οικονόμου, θα περάσει στα χέρια του Καλλίνικου Καστόρχη και από αυτόν θα καταλήξει στο τμήμα χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Ωστόσο, ο Καστόρχης πρώτα το 1837 και μια δεύτερη φορά -με κάποιες βελτιώσεις- το ίδιο έτος θα εκδώσει το έργο του Γερμανού μεταβάλλοντας όμως πλήρως τον τίτλο σε: «Υπομνήματα περί της Επαναστάσεως της Ελλάδος από του 1820 μέχρι του 1823, συγγραφέντα παρά του

³³ Ι. Φιλήμων, *Φιλική Εταιρεία*, σ. 206.

³⁴ Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, τ. Δ', σ. 92-93.

³⁵ Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 239, σημ.

μητροπολίτου Π. Πατρών Γερμανού [...]. Την πρώτη έκδοση προλογίζει ο Ιω. Φιλήμων, ο οποίος στη δεύτερη έκδοση θα υπογράψει και τις σημειώσεις. Τρίτη έκδοση του κειμένου, μετά από αντιβολή του χειρογράφου από τον Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, έγινε το 1900 από τον Γ. Ι. Παπούλια, ο οποίος υπογράφει και δικά του Προλεγόμενα, αλλά επιπλέον εντάσσει στην έκδοσή του ως προσθήκη κάποια κείμενα του Γερμανού εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος, καθώς και ορισμένες επιστολές του στο τέλος του βιβλίου. Το 1956 στη γνωστή σειρά των Απομνημονευμάτων των αγωνιστών του 1821 του εκδοτικού οίκου Γ. Τσουκαλά θα γίνει η τέταρτη έκδοση με μικρό πρόλογο του Εμμ. Πρωτοψάλτη, ενώ το 1975 από τις εκδόσεις της Βιβλιοθήκης Δημοσθένους και με Επιμέλεια-Εισαγωγή και Ευρετήριο της Ιωάννας Γιανναροπούλου και του Τάσου Αθ. Γριτσόπουλου η τέταρτη έκδοση

επί τη βάσει της δεύτερης που αναφέραμε παραπάνω.³⁶

Το κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, μολονότι τείνει να εκληφθεί πλέον ως δικό του δημιούργημα, ωστόσο εξαρχής δημιούργησε ορισμένες επιφυλάξεις αλλά και αντιδράσεις, οι οποίες πέρα από τις γνωστές αντιθέσεις μεταξύ των πρωταγωνιστών του Αγώνα κατά την εκτίμηση ορισμένων γεγονότων και της αντίστοιχης συμμετοχής τους κ.λπ. στόχευσαν στην ουσία του θέματος, αν δηλαδή πρόκειται για έργο δικό του, ή αν σε ένα δικό του αποσπασματικό κείμενο υπό μορφή σημειώσεων ένα άλλο χέρι «έκοψε και έραψε» ώστε αυτό να πάρει τη μορφή του απομνημονεύματος που γνωρίζουμε. Πρώτος, απ' όσο γνωρίζω, ο Ιω. Φιλήμων δημοσιεύοντας το *Δοκίμιόν* του για τη Φιλική Εταιρεία θα υποσημειώσει: «Ο

Γερμανός, μητροπολίτης των Παλαιών Πατρών, συνέταξεν [...] σύντομα Ενθυμήματα, καθ' όσον ίδεν, ήκουσε και έκρινε [...]. Τα Ενθυμήματα αυτά υπάρχουν, αλλ' αδημοσίευστά έτι, εις την κυριότητα άλλου μετά την συμβάσαν (1826) αποβίωσιν του Γερμανού Π. Πατρών. Πλέον περιεργον θέλει είναι η ιδική [sic] έκδοσίς των χωρίς άλλης προσθαφαιρέσεως». Τον υπαινιγμό του ο Φιλήμων περί πιθανής νοθείας -την οποία παρουσιάζει ως βεβαιότητα- θα επαναλάβει και στα δικά του Προλεγόμενα κατά την έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού από τον Καστόρχη, παρατηρώντας ότι πολλοί αναζήτησαν το κείμενο του Γερμανού, που τους χαρακτηρίζει ως «ετοιμούς να τα συγχωνεύσωσιν εις ιδικήν των περί αυτής ύλης συγγραφήν, και να παραμορφώσωσιν ούτω το κύριον του συγγραφέως των πνεύμα...»,³⁷ αλλά, στη συνέχεια, εκθειάζει τον χαρακτήρα του Καστόρχη που δεν επέτρεψε

³⁶ Το 1996 από τις εκδόσεις Δρόμων και το 1998 από τις εκδόσεις Βεργίνα έχουμε δύο νεότερες εκδόσεις του έργου.

³⁷ Ι. Φιλήμων, *Φιλική Εταιρεία*, σελ. στ'-ζ', σημ. α.

παρόμοιο έργο. Στη συνέχεια ο Φωτάκος στο δικό του κείμενο για τον Αγώνα βάλλει ευθέως εναντίον του κειμένου του Γερμανού και επί τη βάση ενός επεισοδίου που αναπαρήγαγε συνάντηση Γερμανού-Κολοκοτρώνη, αποφαίνεται: «Όλα λοιπόν αυτά δεν είναι λόγια του Π. Πατρών, αλλ' άλλου ο οποίος ηθέλησε να τον δείξει ότι παντού ευρίσκεται. Τα *Απομνημονεύματα* λοιπόν ταύτα και εκ του τεμαχίου τούτου αποδεικνύονται νόθα και αν πουθενά υπήρχεν τίποτε αληθινόν, οι εκδώσαντες αυτά τα παρεμόρφωσαν».³⁸ Μια τρίτη ευθεία βολή εναντίον του κειμένου του Γερμανού θα εξαπολυθεί από τον Κανέλλο Δεληγιάννη, ο οποίος, με τη σειρά του, στο δικό του κείμενο, πέραν της κατά μέτωπο επίθεσης εναντίον του «ψευδοϊστοριογράφου Σπηλιάδη», βρίσκει την ευκαιρία στην αντίθεσή του με τον Γενναίο Θ. Κολοκοτρώνη, να προσθέσει ότι ο τελευταίος βρήκε «κόλακας και Ταρτούφους, όργανα τυφλά και χαμερπή, καθώς τον Φραντζήν, τον Καστόρχην τον νοθεύσαντα απομνημονεύματά τινα του Π. Πατρών και τα ετύπωσε παραμορφωμένα, ως ιστορίαν της Ελλάδος...».³⁹

Όλες αυτές οι κατηγορίες για νοθεία του κειμένου του Γερμανού, με πλέον χαρακτηριστική εκείνη του Καν. Δεληγιάννη, ο οποίος τη θεωρεί βέβαιη και ονομάζει και τον δράστη, δηλαδή τον Καλλίνικο Καστόρχη, τον οποίο όμως ο Φιλήμων θεωρεί εγγύηση για την αντίθετη θεώρηση, είναι αλήθεια ότι δεν αποδεικνύονται από γραφολογικές, υφολογικές ή άλλες περισσότερο έγκυρες διαπι-

στώσεις αλλά βασίζονται, κυρίως, στη διαφορετική εκτίμηση των γεγονότων, στη συμμετοχή ενός αγωνιστή στο άλφα ή βήτα πολεμικό ή πολιτικό γεγονός. Είναι όμως επίσης αλήθεια ότι η ανάγνωση του κειμένου

του Γερμανού από τον προσεκτικό αναγνώστη, όντως προκαλεί ερωτηματικά αυτού του είδους που οι κατήγοροι του κειμένου θέτουν, τέτοια μάλιστα που κάνουν ένα από τους τελευταίους επιμελητές της έκδοσης των *Απομνημονευμάτων*, να θεωρήσει τις επιφυλάξεις αυτές ότι «είναι σήμερα πράγματα εντελώς ανεξήγητα, αν μη ακατανόητα», ενώ θεωρεί ότι «ο χρόνος και η ευφυΐα των αναγνωστών ειργάσθησαν διά την επιβολήν των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, ούτως ώστε δι' επανειλημμένων εκδόσεων να κυκλοφορούν μεταξύ του κοινού».⁴⁰ Ας προσθέσουμε, με την ευκαιρία αυτή, ότι ίσως από την πιθανή νόθευση του κειμένου προέρχεται αρνητική υποδοχή του ως συγγραφικού είδους από τη μεταγενέστερη κριτική: αναφέρομαι στην κρί-

ση του Κ. Θ. Δημαρά, ο οποίος αποφαίνεται σχετικά: «Ο παλαιών Πατρών Γερμανός (1771-1826) άφησε απομνημονεύματα χωρίς συγγραφικές απαιτήσεις και χωρίς τίποτε από την λάμψη που περιβάλλει την μνήμη του: είναι μια στεγνή αφήγηση των πραγμάτων, στα οποία έλαβε μέρος, γραμμένη κάτω από την επίδραση των εμφύλιων σπαραγμών που αμαύρωναν τον Αγώνα, με σκοπό να δικαιώσει την άποψη του απομνημονευματογράφου».⁴¹

Ιωάννης Φιλήμων (1798/9-1874).
Δημοσιεύεται στο **Μαρίνος Παπαδόπουλος-Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα 1863, σ. 152.**

Κανέλλος Δεληγιάννης. Λιθογραφία.
Δημοσιεύεται στο **Μαρίνος Παπαδόπουλος Βρετός, *Εθνικόν Ημερολόγιον*, Αθήνα, 1866, σ. 80.**

³⁸ Φωτάκος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 326.

³⁹ Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Β', σ. 61.

⁴⁰ Από τον Πρόλογο του Τ. Γριτσόπουλου στην έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Γερμανού, σ. CXLVI.

⁴¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία*, σ. 331.

Ο Π. ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Όμως, αφήνοντας τα *Απομνημονεύματα*, ας επανέλθουμε στο σημείο της εμπλοκής του Παλαιών Πατρών Γερμανού στην υπόθεση της Φιλικής Εταιρείας. Σχετικά λοιπόν με την πορεία και δράση του Γερμανού ως Φιλικού στην ευαίσθητη περιοχή της βόρειας Πελοποννήσου, οι πηγές καταθέτουν ότι πέρα από τη μύησή του έφερε τον Αντ. Πελοπίδα σε

στην Πάτρα, και του Ιωάννη Κ. Παπαρρηγόπουλου, γραμματέα και έπειτα γενικού προξένου του ίδιου ρωσικού προξενείου.

Η δράση του Γερμανού ως Φιλικού τονίζεται από όλες τις πηγές, οι οποίες αναδεικνύουν κυρίως τρεις σημαντικές δραστηριότητές του:

α) Ότι προσπάθησε, μέσω κυρίως του Ιω. Παπαρρηγόπουλου, να διασκεδάσει τις υποψίες του Αλή πασά ότι κάτι σοβαρό ετοιμάζουν οι Έλληνες. Για τον σκοπό αυτό μάλι-

στα φέρεται να κλήθηκε και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος στην Πάτρα για συνεννοήσεις, ενώ ο ίδιος άνθρωπος (ο Παπαρρηγόπουλος) φέρεται ότι στάλθηκε και στη Ρωσία για να εξασφαλίσει την υποστήριξη του τσάρου. Το ζήτημα των επαφών του Αλή πασά (και του Βελή πασά) με τον Ιω. Βλασσόπουλο και τον Ιω. Παπαρρηγόπουλο, γνωστό από πολλές πηγές στη βιβλιογραφία της Ελληνικής Επανάστασης, τελευταία ενισχύθηκε σημαντικά με την έκδοση του *Αρχείου Αλή πασά*,⁴² και φωτίζουν ικανοποιητικά την τελευταία άκαρπη προσπάθεια του Αλή πασά να έλθει σε συνεννόηση με τη Ρωσία ενόψει της σύγκρουσής του με τον Σουλτάνο. Στις ενέργειες αυτές λοιπόν που έλαβαν χώρα την κρίσιμη χρονιά του 1820 και λίγο πριν από την έκρηξη της Επανάστασης, η συμμετοχή του Γερμανού, τουλάχιστον σε ένα πρώ-

επαφή με τους ισχυρούς προεστώτες της περιοχής Ανδρέα Ζαΐμη και Ανδρέα Λόντο που έγιναν και αυτοί μέλη της Εταιρείας, ενώ ο ίδιος προσωπικά μύησε τον βοηθό του, επίσκοπο Χαριουπόλεως Βησσαρίωνα, τον επίσκοπο Κερνίτης Προκόπιο, τον Νικηφόρο Νεζερίτη, τους Κουμανιωταίους κ.ά. Εξάλλου, στη συνάφεια αυτή φέρεται να συντονίζει τις ενέργειές του με αυτές του ιθακίσου Ιωάννη Βλασσόπουλου, γενικού προξένου της Ρωσίας

το στάδιο, αυτό της γνώσης των εκατέρωθεν ενεργειών, πρέπει να θεωρηθεί δεδομένη. Ο Παπαρρηγόπουλος κινούμενος από την Πάτρα, μέσω Ιωαννίνων προς την Κωνσταντινούπολη και εν συνεχεία προς τη Ρωσία, εκτός από μεσολαβητής μεταξύ Αλή πασά και Ρωσίας φέρεται να μεταφέρει ένα κείμενο των Φιλικών του Μοριά, οι οποίοι, όπως ισχυρίζονται, αποβλέπουν στην καλύτερη οργάνωση των πραγμάτων και ιδιαίτερα στην καλύ-

Ιωάννης
Παπαρρηγόπουλος.
Δημοσιεύεται στο Εμμ.
Γ. Πρωτοψάλτης
(επιμ.), *Η Φιλική
Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ.
Ακαδημία Αθηνών,
1964, σ. 95.

⁴² Β. Παναγιωτόπουλος,
Αρχείο Αλή πασά, τ. Γ',
σ. 412, έγγρ. 1283.

«Στοχασμοί των Πελοποννησίων περί καλού συστήματος»

Α. Να διορισθώσι δι' εγγράφων επιταγών τινες των προεστωτέρων εν Πελοποννήσῳ ἀδελφών, οὓς ἀν ἐγκρίνῃ το ὁξυδερεκές ὅμμα τῆς Ἀρχῆς, οἵτινες νὰ συνυπακούωνται μετ' αὐτῆς, ὁδηγούμενοι εἰς τὰ γενικώτερα καὶ ὁδηγούντες ἐν μέρει, ὅσα ἀρμόδια εἰς τὴν ἐνταῦθα τοπικὴν κατάστασιν, με ἀκριβῆ παρατήρησιν τοῦ καιροῦ καὶ τῶν περιστάσεων, ἀποφεύγοντες τὸ παράκαιρον τῶν πραγμάτων, ἐμποδίζοντες ἐνδεχομένην τινὰ κατάχρησιν, ἐπαγρυπνοῦντες εἰς ὠφέλειαν τῆς ὁλομελείας καὶ εἰδοποιούντες, ὅσα ἀναγκαῖα.

Β. Νὰ προσταχθῶσιν ἅπαντες γενικῶς οἱ λοιποὶ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀδελφών δι' εγγράφων ἰδιαιτέρων μετὰ τῶν σημείων καὶ τῆς σφραγίδος, ἵνα ἀναφέρωσι κάθετι, ὁποῦ ἤθελον σταχασθῇ ὠφέλιμον καὶ ἀναγκαῖον, εἰς τοὺς διορισθέντας προκρίτους ἀδελφούς, καὶ διὰ τῆς γνώμης καὶ συμβουλῆς ἐκεῖνων νὰ ἐνεργῇται κάθετι, χωρὶς νὰ ἡμπορῇ καθένας νὰ κινῇται ἢ νὰ ἐνεργῇ ἰδιορρυθμῶς καὶ κατὰ τὸ δοκοῦν αὐτῷ, ἀλλὰ νὰ πείθωνται κατὰ τὴν ὁδηγίαν τῶν διορισμένων εἰς ὅλας τὰς ὑποθέσεις, ὁποῦ ἀνάγονται εἰς τὸ Σύστημα τῆς Ἀδελφότητος, διὰ νὰ φυλάττῃται ἡ καλὴ ἀρμονία καὶ τάξις.

Γ. Νὰ δοθῇ ἡ ἀδεία νὰ συναχθῇ ἐδῶ εἰς Πελοπόννησον ὅλη ἡ ποσότης τῆς συνεισφοράς τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀδελφών, καὶ νὰ κατατεθῇ εἰς κοινόν Ταμεῖον, νὰ οικονομῇται πρὸς αὐξήσιν τῆς, καὶ νὰ χρησιμεύῃ ἐν καιρῷ πρὸς ὠφέλειαν γενικὴν ἢ μερικὴν τῶν ὁμογενῶν, καθὼς ἡ χρεία τοῦ απαιτῇται· ὅτι τοιαῦτα χρεῖα συνεχῶς ἀναφύονται ἐνταῦθα καὶ πολλὰ ἀναγκαῖα παρatreχόνται δι' ἔλλειψιν τῶν χρημάτων. Ἡ δὲ χρῆσις τῶν χρημάτων τούτων θέλει γίνεσθαι πάντοτε κοινὴ γνώμη τῶν προκρίτων ἀδελφών καὶ τῇ ἐιδίῃσει καὶ ἀδείᾳ τῆς Ἀρχῆς.

Δ. Νὰ προσταχθῶσιν οἱ Πρόκριτοι τῶν ἀδελφῶν διὰ νὰ διορίσωσι καὶ τὸν ἀσφαλὲς τρόπον τῆς καταθέσεως τῶν χρημάτων καὶ δύο ἢ τρεῖς τιμίους ἀδελφούς πρὸς κυβερνήσιν αὐτῶν με τὸν ἀσφαλέστερον καὶ ἐπωφελέστερον τρόπον, ὁποῦ ἤθελε στοχάζωνται, προσέχοντες ἵνα μὴ τι δαπανηθῇ ἐξ αὐτῶν ἀνευ τῆς κοινῆς γνώμης.

Ε. Εἰς τὰ ἰδιαίτερα πρὸς ἕκαστον τῶν ἀδελφῶν προστακτικὰ γράμματα τῆς Ἀρχῆς νὰ διορίζωνται, διὰ νὰ μετρήσωσι καθέτις τὴν συνεισφορὰν τοῦ πρὸς τοὺς διωρισμένους προκρίτους ἀδελφούς· ἐκεῖνοι δὲ νὰ φροντίζωσι περὶ τῆς οικονομίας, ὡς εἴρηται.

ΣΤ. Νὰ διορισθῶσιν, εἰ εὐλόγον, καὶ οἱ εἰς τὰς πέριξ τῆς Πελοποννήσου νήσους κατοικοῦντες ἀδελφοί, μάλιστα δὲ οἱ εἰς τὰς Ἰονικὰς, δι' εγγράφων προσταγῶν, ἵνα καταμετρήσωσι καὶ αὐτοὶ τὴν συνεισφορὰν τῶν εἰς τοὺς ἐν Πελοποννήσῳ διωρισμένους προκρίτους ἀδελφούς· ἐπειδὴ τοιοῦτοτρόπως καὶ ἡ Ἀρχὴ θέλει ἔχει ἐκ τοῦ προχείρου τὴν χρῆσιν τῶν χρημάτων ἐν καιρῷ χρείας, καὶ ἡ ποσότης καλῶς διοικουμένη θέλει αὐξάνει.

Ζ. Νὰ προστάζῃται καθέτις νὰ μὴ παρεκτρέπῃται, μήτε νὰ παρακούῃ εἰς τὰς ὁδηγίας τῶν προκρίτων, ὅτι ἀποβάλλεται ὡς μέλος σεσηπός.

Η. Δι' ἀσφάλειαν τῆς ἀλληλογραφίας μας νὰ διορισθῇ ἐν Ὑδρᾷ εἰς τῶν ἐκεῖσε ἀδελφῶν, πρὸς ὃν νὰ διευθύνωνται καὶ τὰ αὐτόθεν διὰ τὰ ἐνταῦθα γράμματα καὶ τὰ ἐντεύθεν διὰ τὰ αὐτόθι, καὶ νὰ προσταχθῇ, διὰ νὰ τὰ στέλλῃ ἀσφαλῶς...

Τοῦ δὲ διορισθέντος νὰ γίνῃ τὸ ὄνομα γνωστόν.

(Οἱ πρόκριτοι τοῦ Μοριά στοχάζονται γιὰ τὴν ἀποδοτικὴν λειτουργίαν τῆς Φιλικῆς Εταιρείας).

Πηγή: Ἰω. Φιλίμων, *Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ Φιλικῆς Εταιρείας*, σ. 336-337

και ο Αναστ. Γούδας, σύμφωνα με την οποία ο Γερμανός κατάφερε να εξουδετερώσει τις ανθελληνικές ενέργειες της αγγλικής διπλωματίας, η οποία μέσω του αγγλικού προξενείου στην Πάτρα άρχισε να αντιλαμβάνεται τα σχέδια των Ελλήνων και ετοιμαζόταν να ειδοποιήσει τις τουρκικές αρχές. Όμως, σύμφωνα με την παραπάνω αφήγηση, ο Γερμανός και οι Φιλικοί της Πάτρας κατάφεραν μία ενέργεια των Άγγλων εκείνης της περιόδου, την καταμέτρηση του βάθους του Πατραϊκού και Κορινθιακού κόλπου να την παρουσιάσουν ως απαραίτητη δήμενη σχεδίου που απέβλεπε στην ένωση της Πελοποννήσου με τα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα και έτσι να αποδυναμώσουν τον αγγλικό παράγοντα στα μάτια των Οθωμανών.

Ενώ όμως οι Φιλικοί πρόκριτοι, ιερωμένοι και λαϊκοί, της βόρειας Πελοποννήσου επιχειρούσαν να θέσουν υπό τον πλήρη έλεγχό τους την κατάσταση, και, όπως καταθέτει ο Γερμανός, φιλονικούσαν μεταξύ τους επειδή κάποιοι δεν είχαν διοριστεί ως μέλη της Εφορείας, τα γεγονότα προς την ένοπλη ρήξη εξελίσσονταν ραγδαία. Γνωρίζουμε ότι το φθινόπωρο του 1820 έλαβαν χώρα στο Ισμαήλιο της Βεσσαραβίας οι κρίσιμες συσκέψεις σημεινόντων Φιλικών και αποφασίστηκαν άμεσες ενέργειες που οδηγούσαν πλέον τα πράγματα προς την Επανάσταση. Με βάση τον σχεδιασμό του Ισμαήλιου ο Παπαφλέσσας έπρεπε να αναχωρήσει για τον Μοριά, όπου θα ανέμενε την άφιξη του Αλέξανδρου Υψηλάντη, μέσω Τερζέτης, και κυρίως έπρεπε να προετοιμάσει και να προανατολίσει τα πνεύματα για άμεση επαναστατική δράση, για την οποία και η συμμετοχή του Περγραιβού με την αποστολή του στην

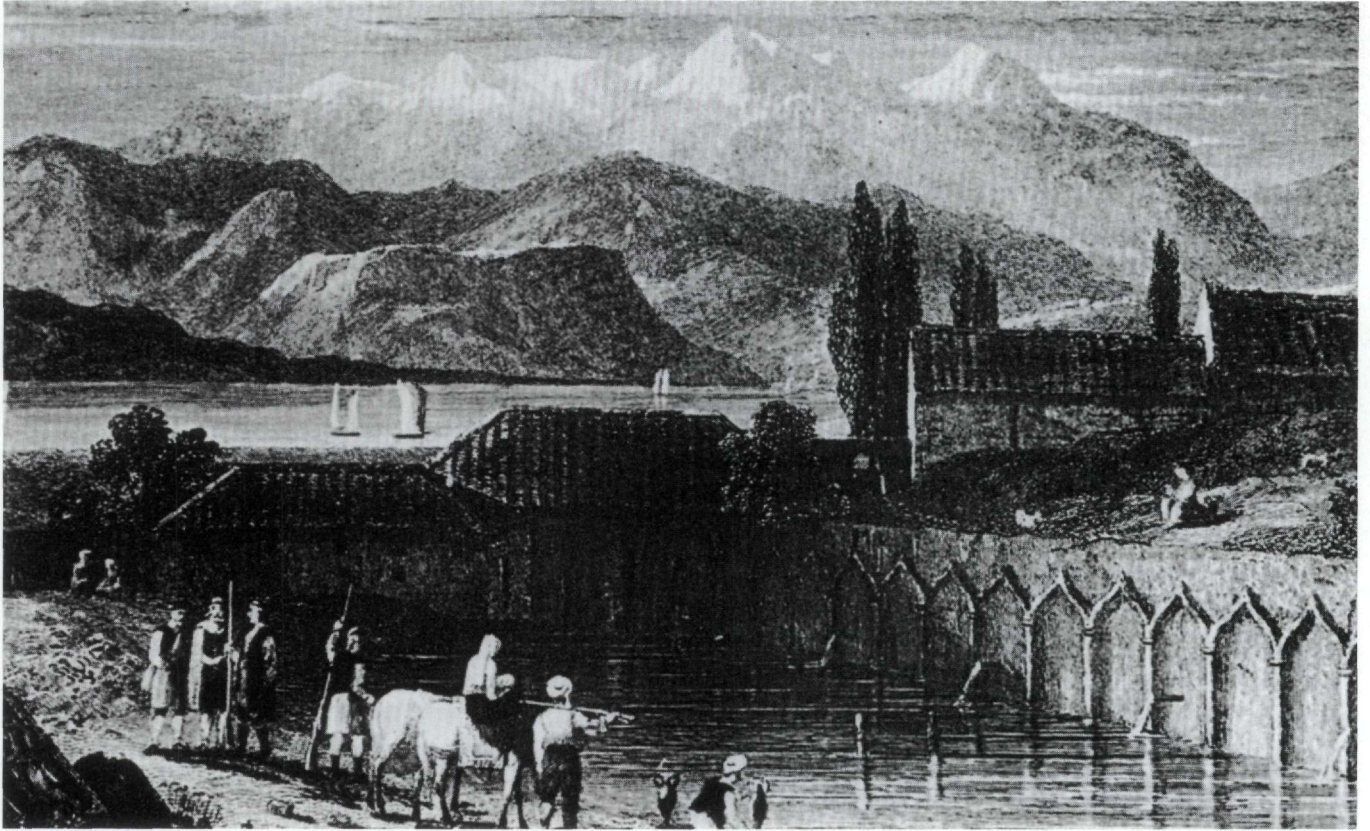

Ο Παπαφλέσσας απευθύνθηκε προς τους επικεφαλής των Φιλικών της Πελοποννήσου και τους κάλεσε να συγκεντρωθούν σε κατάλληλο μέρος για να συσκεφθούν για την έναρξη του Αγώνα

περιοχή της εμπειροπόλεμης Μάνης δεν ήταν μικρότερης σημασίας.

Αναμένοντας, όπως αποδείχτηκε εκ των υστέρων, μάταια τον Αλέξανδρο Υψηλάντη, ο Παπαφλέσσας απευθύνθηκε προς τους επικεφαλής των Φιλικών της Πελοποννήσου και τους κάλεσε να αφήσουν τα πάθη και τις έριδες και να συγκεντρωθούν σε κατάλληλο μέρος για να συσκεφθούν για την έναρξη του Αγώνα, διαμνύοντας ταυτόχρονα για το πλήθος των εφοδίων που από στιγμή σε στιγμή θα έφθαναν μαζί με τον πρίγκιπα. Μολονότι η γνώμη που είχε η πλειονότητα των πελοποννησίων προκρίτων για την προσωπικότητα του Γρηγορίου Δικαίου δεν ήταν καλή, αλλά η γνώ-

Γρηγόριος Δικαίος. Επιζωγραφισμένη λιθογραφία. Δημοσιεύεται στο Λάμπτρα Κουκίου-Μητροπούλου, *Adam Friedel. Προσωπογραφίες Αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης*, Αθήνα, εκδ. Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 2007, σ. 179.

Βοστίτσα (Αίγιο). Δημοσιεύεται στο περιηγητικό έργο του H. W. Williams, *Selected Views in Greece*, Εδιμβούργο, 1827.

ση του ρόλου και της δράσης του ως σημαντικού παράγοντα της Εταιρείας και η άφιξή του στον Μοριά με την ιδιότητα του επίσημου εκπροσώπου του Αλέξ. Υψηλάντη υποχρέωσε τον Γερμανό και τους άλλους προκρίτους να τον συναντήσουν και να μιλήσουν μαζί του.

Πράγματι, η σύσκεψη που επιζητούσε εναγωνίως ο Παπαφλέσσας θα πραγματοποιηθεί στο Αίγιο και θα παραδοθεί στην ιστορική μνήμη ως η μυστική σύσκεψη της Βοστίτσας (26-30 Ιανουαρίου 1821). Στη σύσκεψη αυτή, η οποία στην ουσία υπήρξε σύσκεψη μεταξύ μελών της Φιλικής Εταιρείας, τα οποία, υποτίθεται είχαν κοινούς σκοπούς, φάνηκε ξεκάθαρα ότι υπήρχαν δύο γραμμές, όπως θα λέγαμε με σημερινούς πολιτικούς όρους. Από τη μια πλευρά υπήρχε ο Παπαφλέσσας, και οι λίγοι που τον ακολουθούσαν, ο οποίος κινούμενος και εξ ιδιοσυγκρασίας αλλά κυρίως υπηρετώντας το πνεύμα των συσκέψεων του Ισμαγλίου και έχοντας την εξου-

σιοδότηση του Αλέξ. Υψηλάντη, πίεζε με κάθε τρόπο για εκτέλεση του σχεδίου έναρξης της Επανάστασης στην Πελοπόννησο· και από την άλλη πλευρά το σύνολο σχεδόν των μυημένων προκρίτων, οι οποίοι έχοντας επικεφαλής τον Παλαιών Πατρών Γερμανό και τον καλαβρυτινό προύχοντα Ανδρέα Ζαΐμη ανησυχούσαν έντονα για τα αποτελέσματα μιας επικείμενης ανάφλεξης, και επειδή δεν έβλεπαν καμιά σοβαρή προετοιμασία, προσπαθούσαν να αποτρέψουν την πορεία προς την ένοπλη αναμέτρηση με τους Οθωμανούς, προτείνοντας περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Στην ουσία λοιπόν το κλίμα της σύσκεψης υπήρξε εξ αρχής συγκρουσιακό και μεταξύ των δύο τάσεων εμφιλοχωρούσε η δυσπιστία, η άρνηση, η αντιπαράθεση, απόρροια της διαφορετικής εκτίμησης των πραγμάτων και οπωσδήποτε της διαφορετικής πρόληψης των επαναστατικών συνθηκών.

Στη φορτισμένη ατμόσφαιρα της Βοστίτσας

Η είσοδος της μονής Αγίας Λαύρας. Δημοσιεύεται στο Χρ. Γ. Ευαγγελάτος, *Αγία Λαύρα. Ιστορία της Γεράς Μονής 961-1961*, Αθήνα 1977.

ο Παλαιών Γερμανός, όπως είπαμε, κυριαρχούσε με την οξύτατη αντιπαράθεσή του προς τον «εξωλέστατο» Παπαφλέσσα· εξάλλου, δικής του εμπνεύσεως θεωρείται η διατύπωση μιας σειράς ερωτημάτων, τα οποία έθεσαν οι πρόκριτοι στον Παπαφλέσσα, η γενικότητα των οποίων και η εκ των πραγμάτων αδυναμία απάντησης οδηγούσαν αναμφίβολα τα πράγματα σε ρήξη. Άλλωστε, πώς ήταν δυνατόν να απαντήσει ο Παπαφλέσσας ικανοποιητικά σε ερωτήματα του τύπου: αν συμφωνούσε το έθνος όλο για την κήρυξη της επανάστασης, αν ήταν ο κατάλληλος καιρός, αν θα βοηθούσε η Ρωσία, ποια στάση θα κρατούσαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις κ.λπ. κ.λπ.; Τελικά, η επιφύλαξη και η δυσπιστία έναντι του Γρηγορίου Δικαίου, όπως καταθέτει ο Αμβρόσιος Φραντζής που συμμετείχε στη σύσκεψη της Βοστίτσας, κατέληξε στην όξυνση και την ανταλλαγή ύβρεων εκ μέρους του Γερμανού προς τον «άρπαγα, απατεώνα και εξω-

λέστατον» Παπαφλέσσα, ο οποίος όμως με τη σειρά του αποχώρησε προειδοποιώντας τους προύχοντες της Πελοποννήσου ότι θα ξεκινούσε τον Αγώνα, σύμφωνα με τις εντολές της Φιλικής Εταιρείας, και ας αναλάβει ο καθένας τις ευθύνες του.⁴⁴ Ο Γερμανός -ή όποιος άλλος- στα *Απομνημονεύματά* του και μολονότι, πιθανότατα, όταν συντάσσει το κείμενό του η Επανάσταση έχει πλέον εδραιωθεί και ενδεχομένως να έχει σκοτωθεί από τους Αιγυπτίους ο Παπαφλέσσας στο Μανιάκι, φαίνεται να μην έχει αλλάξει γνώμη για τον φλογερό αρχιμανδρίτη, ο οποίος χαρακτηρίζεται και πάλι ως «Γρηγόριός τις» ή, ακόμα χειρότερα, «άνθρωπος απατεών και εξωλέστατος περί μηδενός άλλου φροντίζων ει μη τίνι τρόπω να ερεθίση την ταραχήν του Έθνους, διά να πλουτίση εκ των αρπαγών [...]».⁴⁵

Μπορεί η συνέλευση της Βοστίτσας, φαινομενικά και ουσιαστικά τουλάχιστον, να κατέληξε σε ρήξη και ασύμπτωτες εκτιμήσεις,

⁴⁴ Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, τ. Α', σ. 91 κ.εξ.

⁴⁵ Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, σ. 81.

Σκηνή από
την Ελληνική
Επανάσταση.
Οξυγραφία.
Ιδιωτική συλλογή.

ωστόσο είναι αναμφισβήτητο ότι με τον ένα ή τον άλλο τρόπο επιτάχυνε την έναρξη του Αγώνα. Και τούτο, επειδή ο Παπαφλέσσας κινήθηκε νοτιότερα ωθώντας τα πράγματα στη σύγκρουση, ενώ και οι πρόκριτοι κατάλαβαν καλά ότι δεν υπήρχε δυνατότητα να αναχαιτίσουν ή, έστω, να αναβάλουν προσωρινά τις εξελίξεις. Είναι χαρακτηριστική η εκτίμηση του Δημ. Καμπούρογλου για το κλίμα που επικράτησε μετά τη σύσκεψη της Βοστίτσας, όπως το αποτυπώνει με γλαφυρότητα: «Αλλ' η δας του Παπαφλέσσα είχε πλέον μεταδώσει το πυρ. Οι σκεπτικοί επάτουν επί εδάφους σειομένου υπό την επίδραση του προς απελευθέρωση οργανισμού.»⁴⁶

Αυτά τα γεγονότα, στα οποία η πληθωρική παρουσία του Παλαιών Πατρών Γερμανού διαδραματίζει σοβαρό ρόλο έτσι κι αλλιώς, αλλά και άλλη συναφής ανήσυχη κινητικότητα των ραγιαδών, δεν ήταν δυνατόν να περάσουν απαρατήρητα εκ μέρους των κυριάρχων Οθωμανών. Άλλωστε, αυτοί που έλαβαν μέρος στη σύσκεψη της Βοστίτσας, όπως καταθέτει ο Α. Φραντζής, ανάμεσα στα άλλα

αποφάσισαν αν κληθούν από τους Τούρκους στην Τριπολιτσά, να εκτιμήσουν ανάλογα αν πρόκειται για απλές υποψίες των Τούρκων που μπορούσαν να διασκεδάσουν ή για κάτι πιο σοβαρό και ανάλογα να πράξουν.⁴⁷ Πράγματι, η κλήση για συγκέντρωση των προκρίτων στην Τριπολιτσά -η οποία, γνωρίζουμε πια, ότι στην ουσία απέβλεπε, όπως συνέβη άλλωστε και με άλλα δημογεροντικά σώματα, σε ομηρία-, από τον Μεχμέτ Σελήχ, καϊμακάμψ του απουσιάζοντος στην Ήπειρο για την εξουδετέρωση του Αλή πασά, μόρα βαλεσσή Χουρσίτ πασά, στάλθηκε, και σ' αυτήν, παρά τις προειδοποιήσεις, ανταποκρίθηκαν αρκετοί προεστώτες, όχι όμως και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός. Ο τελευταίος όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του, «προβλέπων τους κακούς σκοπούς της Διοικήσεως και ότι η εις Τριπολιτζάν συνέλευσις είναι ολεθρία διά τους προκρίτους, πλην βλέπων και τους εν Πάτραις Τούρκους υπόπτους και εξηγριωμένους, ανεχώρησεν εκείθεν τη κζ' Φεβρουαρίου (την Κυριακήν της Ορθοδοξίας), επί λόγω διά την Τριπολιτζάν και ανέβη εις

⁴⁶ Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 245.

⁴⁷ Αμβρ. Φραντζής, *Επιτομή*, τ. Α', σ. 112 κ.εξ.

τα Καλάβρυτα, όπου ήλθε και ο εκ Βοστίτζης προεστός Ανδρέας Λόντος». ⁴⁸

Στα Καλάβρυτα ο Γερμανός προσποιήθηκε ότι ήταν άρρωστος και δεν μπορούσε να μεταβεί στην Τριπολιτσά, ενώ κάποιοι από τους αφηγητές αυτών των γεγονότων αναφέρουν το τέχνασμα του πλαστού γράμματος που ειδοποιούσε τους προκρίτους που είχαν απομείνει και ετοιμαζόταν να πάρουν τάχα τον δρόμο για την πρωτεύουσα του Μοριά, και βέβαια και τον Γερμανό, να μην υλοποιήσουν την απόφασή τους, επειδή τους περίμενε βέβαιος θάνατος. Έτσι αντί να κινήσουν για την Τριπολιτσά πορεύτηκαν στα γύρω από τα Καλάβρυτα χωριά και στις 10-13 Μαρτίου βρέθηκαν στο μοναστήρι της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων. Εκεί, σύμφωνα με όλες τις πηγές, θα ληφθούν σημαντικές αποφάσεις, επειδή παρά τους δισταγμούς του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του Ασημάκη Ζαΐμη θα επικρατήσει η γνώμη του καλαβρυτινού προκρίτου Ασημ. Φωτιάλα, την οποία θα υιοθετήσουν εκόντες άκοντες και οι άλλοι, ο οποίος πλέον δεν έβλεπε άλλη λύση από την κήρυξη του Αγώνα. ⁴⁹

Ο ΑΓΩΝΑΣ ΑΡΧΙΖΕΙ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

Είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια του Μαρτίου 1821 οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στην Πελοπόννησο είναι καθημερινές και η απαρίθμησή τους δεν έχει να προσφέρει πολλά πράγματα πέρα από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο Αγώνας είναι προ των θυρών. Σε αυτή την εξέλιξη, είναι επίσης γνωστό ότι μια αφήγηση των πραγμάτων, που, όπως πιστεύω φάνηκε κατά την εξέλιξη της παρούσας βιογραφίας, επιχείρησε, από τα πρώτα κιόλας μετεπαναστατικά χρόνια να θέσει ως αφετηρία της Επανάστασης την 25η Μαρτίου 1821, ως τόπο έναρξης των επαναστατικών γεγονότων το μοναστήρι της Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων και ως πρωταγωνιστή του εγχειρήματος της ευλογίας των όπλων και του λαβάρου του Αγώνα τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό· ορισμένα μάλιστα γεγονότα του βίου του (γέννηση, εκλογή του ως μητροπολίτη Π. Πατρών, τελετουργικό

μύσής του στη Φιλική Εταιρεία) συνδέθηκαν συμβολικά με την 25η Μαρτίου, η οποία και από την πλευρά της Εκκλησίας ενέχει, με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου, επίσης ισχυρό και ακαταμάχητο συμβολισμό, ο οποίος κυριαρχεί και επιβάλλει την εθνικο-θρησκευτική διάσταση των γεγονότων. Κρίνουμε σκόπιμο να μην υπεισέλθουμε πάλι στο ζήτημα της καταγωγής αυτού του μυθολογικού γεγονότος -για το οποίο ο ρόλος του αναξιόπιστου, και για πολλά άλλα στοιχεία, Πουκεβίλ (1824) είναι κυριαρχικός-, που απασχόλησε και απασχολεί και στις μέρες μας ακόμα τη νεοελληνική ιστοριογραφία. Εκτιμούμε άλλωστε ότι τα γεγονότα είναι πλέον γνωστά και ότι ο Π. Πατρών Γερμανός μετά από την περιπλάνησή του τον Μάρτιο του 1821 στην επαρχία Καλαβρύτων, την επίδικη ημέρα (25η Μαρτίου), βρισκόταν στην έδρα της μητρόπολής του, την Πάτρα, όπου είχε να αντιμετωπίσει πολύ σοβαρές εξελίξεις.

Στη συνέχεια των πολεμικών γεγονότων ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ειδοποιείται, ενώ βρίσκεται ακόμη στα Νεζερά Καλαβρύτων, από τον Ν. Λόντο και Ι. Παπαδιαμαντόπουλο ότι οι Τούρκοι των Πατρών άρχισαν επιθέσεις εναντίον των χριστιανών της πόλης, που άρχισαν να μεταφέρουν τις οικογένειές τους έξω από την αχαϊκή πρωτεύουσα. Η άμεση αντίδρασή του στις τουρκικές πράξεις και η εσπευσμένη επάνοδός του στην Πάτρα, μαζί με άλλους προκρίτους και ένοπλα τμήματα (Κουμανιώτες) μπορεί να εκτιμηθεί ως άμεση εμπλοκή του Γερμανού στα πολεμικά γεγονότα. Η παράθεση των γεγονότων αυτών συμπεριλαμβάνει λοιπόν και την παρουσία του μητροπολίτη της Πάτρας την 25 Μαρτίου 1821 στην πόλη αυτή, αλλά προσλαμβάνει τις ίδιες διαστάσεις -έστω και σε ελάσσονα τόνο- με την ευλογία των επαναστατών στην Αγία Λαύρα, αφού οι γνωστοί αφηγητές των γεγονότων (Ι. Φιλήμων, Σπ. Τρικούπης, Αμβρ. Φραντζής) θα προσδώσουν στα γεγονότα έντονη λάμψη μεγαλοπρέπειας και ισχυρό συμβολισμό. Οι επαναστάτες συγκεντρώθηκαν στην κεντρική πλατεία του Αγίου Γεωργίου, όπου, κατά τον Τρικούπη ο Π. Πατρών «διέταξε και

⁴⁸ Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, σ. 84.

⁴⁹ Βλ. Έφη Αλλαμανή, *Έναρξη της Επανάστασης*, σ. 82.

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός υψώνει το λάβαρο της ελευθερίας. Έργο αγνώστου, 19ος αιώνας. Δημοσιεύεται στο Πέτρος Βέργος, *Ελληνική Ζωγραφική 19ου και 20ού αιώνα*, Αθήνα 2008, σ. 10.

έστησαν [...] σταυρόν, ον έτρεχαν και ποσάζοντο οι παρευρεθέντες, ορκιζόμενοι τον υπέρ πίστεως και πατρίδος όρκον. Εμοίρασαν δε οι αρχηγοί και εθνόσημα εξ ερυθρού υφάσματος φέροντα σταυρόν κυανόχρουν, διέταξαν και τους ιστοποιούς να τυπώσωσι σημαίας [...]], ενώ φέρεται να επέτρεψε και κατάλυση της νηστείας.⁵⁰ Εξάλλου, μαζί με τους προκρίτους Α. Λόντο, Α. Ζαΐμη, Μπενιζέλο Ρούφο, τον Ιω. Παπαδιαμαντόπουλο, τον Σωτ. Θεοχαρόπουλο και τον επίσκοπο Κερνίτης Προκόπιο θα συγκροτήσουν το Αχαϊκό Διευθυντήριο, ένα όργανο δηλαδή που επιχειρούσε να αναλάβει τη διεύθυνση της Επανάστασης σε τοπική κλίμακα. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές ο Γερμανός φέρεται⁵¹ ως ένας από τους συντάκτες του επαναστατικού κειμένου, που την επομένη (26 Μαρτίου) επιδόθηκε από το

Αχαϊκό Διευθυντήριο στους προξένους των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην Πάτρα (βλ. Τεκμήρια), ενώ θεωρείται και άμεσος συνεργός των γεγονότων που αντέστρεψαν την κατάσταση στην Πάτρα και ανάγκασαν προσωρινά τους Τούρκους να κλειστούν στο κάστρο της πόλης, πολιορκημένοι από τους έλληνες επαναστάτες.

Ωστόσο, μετά από λίγες ημέρες η κατάσταση και πάλι θα λάβει άσχημη τροπή για τους Έλληνες, καθώς ο τουρκικός στρατός υπό τον Γιουσούφ πασά που θα σπεύσει στην Πάτρα θα λύσει την πολιορκία και η πόλη θα παραδοθεί στη φωτιά και στη λεηλασία, γεγονότα που θα υποχρεώσουν τον Γερμανό να αποτραβηχτεί στα ενδότερα της επαρχίας του, αρχικά στη μονή Ομπλού και αργότερα και πάλι στα Νεζερά, ενώ οι συγκρούσεις μαίνο-

⁵⁰ Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία*, τ. Α', σ. 62.

⁵¹ Βλ. την παράθεση των σχετικών στοιχείων στο Τ. Γριτσόπουλος, *Απομνημονεύματα*, σ. C, σημ. 1.

Η εξέγερση των Ελλήνων στην Πάτρα. Σωζόμενο τμήμα τοιχογραφίας. Δημοσιεύεται στο Μιλτιάδης Παπανικολάου, *Η εικονογράφηση του Μεγάρου της Βουλής*, Αθήνα, εκδ. Βουλή των Ελλήνων, 1998, σ. 49.

νται σε όλη την περιοχή. Σημαντική τις στιγμές εκείνες θεωρήθηκε η παρέμβασή του να κατευθύνει τις δυνάμεις που κατέφθαναν από τα Επτάνησα και να τις προωθήσει στα σημεία που υπήρχε άμεση ανάγκη (Ηλεία). Φυσικά σε μια σύντομη βιογραφική επισκόπηση για τη ζωή και δράση του Παλαιών Πατρών Γερμανού, όπως είναι ευνόητο, είναι αδύνατον να συμπεριληφθούν όλες οι κινήσεις και οι εντολές του, καθώς απαιτείται εφεξής σχεδόν ημερολογιακή απαρίθμηση.⁵²

Όμως εκτός από τα πολεμικά μέτωπα η Επανάσταση εξελίσσεται και στο πολιτικό πεδίο, χώρο στον οποίο η παρουσία του Γερμανού είναι και συνεχής και επίμονη, καθώς μαζί με άλλους υπηρετεί ένα ιδιαίτερο πλέγμα συμφερόντων με τους δικούς του προσανατολισμούς και με τις δικές του επιδιώξεις. Στη συ-

νάφεια αυτή ο Γερμανός θα εκλεγεί μέλος της Πελοποννησιακής Γερουσίας που έλαβε χώρα τον Μάιο του 1821 στη μονή Καλτεζών. Το όργανο αυτό, στο οποίο μετείχαν μέλη των ισχυρών προουχοντικών οικογενειών της Πελοποννήσου ήταν φανερό ότι, πέραν των άλλων, σκόπευε να παρουσιαστεί ως αντίβαρο έναντι της εξουσίας και επιρροής του Δημητρίου Υψηλάντη που είχε ξεκινήσει τον Απρίλιο 1821 για την Πελοπόννησο αντί του αδελφού του Αλεξάνδρου, που παρέμεινε φυλακισμένος στις αυστριακές φυλακές μετά από την αποτυχία του κινήματος στις Ηγεμονίες. Η συνάντηση μεταξύ του Υψηλάντη και των προκρίτων θα πραγματοποιηθεί στα Βέρβεντα στα μέσα Ιουνίου 1821, και τα πράγματα θα οδηγηθούν στη ρήξη, καθώς η κάθε πλευρά πρόβαλε απόλυτη άρνηση να υπογράψει το σχέ-

⁵² Πολλές λεπτομέρειες πάντως ο απαιτητικός αναγνώστης μπορεί να αναζητήσει σε ειδικές μελέτες ή σε γενικά έργα, όπως λ.χ. το κεφάλαιο «Έναρξη της Επανάστασης», της Έφης Αλλαμανή, στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*.

Ανάθεση αποστολής στο Βατικανό

Προσωρινή Διοίκηση των Ελλήνων.
1822, Δεκ. 18

Πανιερώτατε,

Διά της εγκλείστου διαταγής υπ' αριθ. 2079 διωρίζεται παρά της Διοικήσεως μέλος της Ικεσίας, αποστελλομένης προς τον Άγιον Θρόνον της Ρώμης κατά τας δοθησομένας προς την πανιερότητά σας οδηγίας οφείλετε να ενεργήσετε διά να επιτύχητε τον σκοπόν της ικεσίας ταύτης αφορώσης εις το να γνωρισθῇ ἡ Ἑλληνική Διοίκηση ἀπὸ τὴν Αὐλήν της Ρώμης καὶ εἰς το να συστηθούν μετ' αὐτῆς σχέσεις φιλικαί. Τα φῶτα σας καὶ ὁ ζήλος σας θα ἀναπληρώσωσιν ὅ,τι ἐλλείπει ἀπὸ αὐτάς τας οδηγίας. Πανιερώτατε τὰ προτερήματά σας ὑπόσονται τὴν ἐκβασίν της ἐντίμου ταύτης ἀποστολῆς καὶ ἐλπίζω νὰ γίνω διερμηνεὺς της Διοικήσεως περὶ τούτου παρά τὴ πανιερότητί σας.

Πηγή: Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, 1915, σ. 254-255

διο Οργανισμού που παρουσίαζε ἡ ἄλλη. Το ἴδιο ἀδιέξοδο παρουσιάστηκε καὶ στὴ σύσκεψη τῆς Ζαράκοβας λίγες μέρες ἀργότερα παρά τὶς μεσολαβητικές προσπάθειες τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη καὶ τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ἐνῶ παράλληλα συνεχίζονταν ἡ πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς, ἡ ἄλωση τῆς ὁποίας τέθηκε ὡς χρονικὸ ὅριο ἀνάμεσα στὶς ἀντιμαχόμενες μερίδες (Υψηλάντη-προκρίτων) γιὰ νὰ καταλήξουν σὲ κάποια συμφωνία. Στὴ συνέχεια ὁ Γερμανὸς θὰ συναντηθεῖ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821 στὸ στρατόπεδο τῆς μονῆς Ομπλοῦ με τὸν Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ποὺ εἶχε φθάσει καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Ἰταλία, στὸν ὁποῖο θὰ ἀνακοινώσει τὴ διάσπαση ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη.

Ἡ παρουσία καὶ ἀνάμειξη τοῦ Γερμανοῦ συνεχίζεται ἀδιάλειπτη στὰ ἐπαναστατικά δρώμενα τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐτσι τὸν Σεπτέμβριο θὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ συναντηθοῦν με ἐκπροσώπους τῶν πολιορκημένων Τούρκων τῆς Τρι-

πολιτσᾶς γιὰ νὰ συζητήσουν τοὺς ὅρους τῆς παράδοσής τους, ἐνῶ λίγους μῆνες ἀργότερα (10 Δεκεμβρίου 1821) θὰ υπογράψει τὸ πρακτικὸ τῆς παράδοσης τοῦ Ἀκροκορίνθου στοὺς Ἕλληνες. Εξάλλου, ὁ Γερμανὸς θὰ λάβει ἐνεργὸ μέρος στὴν Α' Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου (Δεκεμβρίου 1821) καὶ ἡ υπογραφή του βρίσκεται στὰ ψηφίσματα τῆς Συνέλευσης.

Ἡ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Μία ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῆς Α' Ἐθνικῆς Συνέλευσης στὴν Ἐπίδαυρο υπῆρξε καὶ ἡ ἀποστολὴ ἀντιπροσώπων τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων, προκειμένου νὰ ενημερώσουν τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις γιὰ τὸν Ἀγῶνα καὶ νὰ ἀναζητήσουν βοήθεια. Ἡ ἀποστολὴ αὐτὴ δὲν ἐκτελέστηκε ἀμέσως. Κάποια στιγμή ὠστόσο ἀποφασίστηκε νὰ ἀποσταλοῦν στὴν Ἰταλία, στὴν αὐλὴ τοῦ Πάπα, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ Νεόφυτος Βάμβας, ἀλλὰ σύμφωνα με τὴν ἀφήγηση τοῦ Γερμανοῦ ἡ ἀποστολὴ δὲν πραγματοποιήθηκε. Ὅμως, τελικὰ, με ἀπόφαση τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τῆς 18/30ῆς Σεπτεμβρίου 1822 ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸς καὶ ὁ Γεώργιος Μαυρομιχάλης, γιος τοῦ Πετρόμπεη, διορίστηκαν «παραστάται καὶ ἐπίτροποι» με ἀποστολὴ νὰ φθάσουν στὸ Βατικανὸ καὶ νὰ ζητήσουν συνάντηση με τὸν πάπα Πίο Ζ', ἐνῶ οἱ πάσης φύσεως διαφορὲς καὶ ἀντιθέσεις μεταξύ τῶν ἐπαναστατημένων Ἑλλήνων συνεχίζονταν με ἐνταση καὶ στὶς ὁποῖες κάποιες φορές καὶ ὁ Γερμανὸς, με τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, συμμετείχε.

Οἱ δύο ἄνδρες πράγματι θὰ φθάσουν μετὰ ἀπὸ περιπετειώδες καὶ ἀρκετὰ μακρὺ ταξίδι (50 ἡμέρες) στὴν Ἀγκῶνα στὰ μέσα Δεκεμβρίου 1822. Στὴν Ἰταλία ὁ Γερμανὸς θὰ παραμείνει περίπου δύο χρόνια καὶ ὁ Καμπούρογλου, ποὺ πρῶτος μελέτησε συστηματικὰ τὰ σχετικὰ με τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ εἶχε στὴ διάθεσή του, ὅπως γράφει,⁵³ γράμματα τοῦ Γερμανοῦ, ποὺ στάλθηκαν ἀπὸ διάφορες πόλεις τῆς Ἰταλίας (Αγκῶνα, Φαέντζα, Μπολόνια, Σινιγᾶλια κ.ά.) μεταξύ 18 Δεκεμβρίου 1822 καὶ 16 Ἰουνίου 1824 (ἀπόκρινται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος), ἐνῶ ἡ ἀποστολὴ ἀν-

⁵³ Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 255.

τή αποτυπώθηκε και στις ιταλικές πηγές και σχετικός φάκελος απόκειται στο Βατικανό.⁵⁴

Η πρώτη κίνηση του Γερμανού μόλις έφτασε στην Αγκώνα ήταν να αποκτήσει επαφή με τον Ουγγροβλαχίας Ιγνάτιο που βρισκόταν στην Πίζα, προς τον οποίο απέστειλε και την πρώτη επιστολή από το ιταλικό έδαφος και από τον οποίο ζητεί οδηγίες.⁵⁵ (Με τον Ιγνάτιο είχε έλθει σε επιστολική επικοινωνία και παλαιότερα, καθώς υπάρχει γράμμα του Γερμανού με ημερομηνία 18/30 Νοεμβρίου 1821 προς τον Ουγγροβλαχίας στον οποίο εκθέτει τις πρώτες δυσκολίες του Αγώνα).

Μεταξύ των δύο ανδρών η αλληλογραφία φαίνεται ότι συνεχίστηκε μέσα σε κλίμα ψυχρότητας, καθώς ο διορατικός Ιγνάτιος πρέπει να διέγινε αμέσως τις δυσκολίες του εγχειρήματος και απάντησε με ειρωνεία στον Γερμανό, όπως διαφαίνεται από την ανταπάντηση του Γερμανού, όπου ανάμεσα στα άλλα γράφει: «Εγώ, αδελφέ, είχον και ανάπαυσιν και δόξαν και πλούτον αρχιερατεύων εις τας λαμπράς Πάτρας εν καιρώ της εξουσίας των Τούρκων, αλλά κατεφρόνησα πάντων τούτων και προέκρινα την μετά των λοιπών ομογενών κακουχίαν επ' ελπίδι κοινής ωφελείας της Πατρίδος [...]».⁵⁶

Ο Γερμανός θα αποστείλει, όπως είπαμε πολλές επιστολές από την Ιταλία σε μια ευρεία γκάμα προσώπων (Στέφ. Παλαιολόγο, Ιω. Βαρβάκη, Ιω. Βλασσόπουλο, Διον. Ρώμα, Δημ. Περούκα, Προκόπιο Καρτζιώτη, Νικ. Ζωγράφο, Δημ. Κοντογόνη, Θ. Νέγρη, Σπ. Βάλβη, Αντ. Κομιζόπουλο, Πετρόμπεη Μαυρομικάλη, Θεόδ. Κολοκοτρώνη κ.ά., προς ποικίλους προορισμούς και για ποικίλα θέματα, τα οποία αναφέρονται είτε σε προσωπικές του υποθέσεις είτε, βέβαια, έχουν σχέση με την ελληνική επανάσταση: ανάμεσά τους και τα σχετικά με τα δάνεια του Αγώνα, τα οποία εί-

Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας (1765-1828).
Δημοσιεύεται στο Ε. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 102.

Πορτραίτο του Ιωάννη Καποδίστρια.
Δημοσιεύεται στο G. Isambert, *L'indépendance Grecque et l'Europe*, Παρίσι 1900.

χε εξουσιοδότηση να διαπραγματευθεί, αν οι συνθήκες το επέτρεπαν (ο Καμπούρογλου παρακολουθεί τη σχετική αλληλογραφία του Γερμανού μήνα προς μήνα και σημειώνει τα πλέον αξιόλογα θέματα που πραγματεύονται ο Γερμανός και οι αλληλογράφοι του).

Ωστόσο, οι μήνες περνούν, ο Γερμανός γράφει συνεχώς γράμματα αλλά παράλληλα αρχίζει να διαφαίνεται ότι δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις για να αφήσει τις ακτές της Αδριατικής και να πάρει τον δρόμο για τη Ρώμη. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τον ίδιο καιρό πάνω κάτω διεξάγεται και το συνέδριο των ευρωπαϊκών δυνάμεων στη Βερόνα, οι οποίες

⁵⁴ Βλ. Ν. Τωμαδάκης, *Σύμμεκτα. Η αποστολή*.

⁵⁵ Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 255-256.

⁵⁶ Στο *ίδιο*, σ. 257.

Ο Π. Π. Γερμανός για την αποστολή στη Ρώμη

Τω εξοχωτάτῳ Μινίστρω των εξωτερικῶν της
Ελλ. Διοικήσεως
1823, Μαρτ. 25

Κύριε,

Ημεῖς διατρίβομεν εἰσέτι ἐνταύθα οὐκ ἀμελήσαντες, ἀλλ' οὐδέ περιττὴν νομίσαντες τὴν πρόδόν μας εἰς τὸν πρὸς ὃν ὅρον διωρίσθημεν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἐξῆς αἰτίαν. Ἡ αὐλὴ τῆς Ρώμης ἀπέστειλε τὰς διαταγὰς τῆς πρὸς τὸν ἐνταύθα δελέγκατον κύριον Πενβενούτον, ἐν αἷς τὸν διορίζει νὰ προσφέρῃ μὲν πᾶσαν τιμὴν καὶ περιθάλψιν πρὸς ἡμᾶς, νὰ μας εἰδοποιήσῃ δε, ὅτι νὰ μὴ βιάσωμεν τὴν ἐκείσε μετάβασίν μας, ἐπειδὴ ἡ μὲν Ἀγιότης τοῦ προβεβηκυῖα εἰς βαθύτατον γήρας οὐδεμίαν δύναται νὰ ἀκροασθῇ ἐσωτερικὴν ἢ ἐξωτερικὴν υπόθεσιν, ὁ δὲ ἐξώτατος Καρδινάλιος Κύριος Κονσάλβος, ἡ ψυχὴ τοῦ Στάτου, ἢ ὡς εἰπώμεν, ἀσθενεῖ βαρέως καὶ ἐυρίσκεται ἤδη εἰς ἐπισημὴν κατάστασιν, καὶ διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ περιμείνωμεν ἡμέρας τινὰς ἐνταύθα [...] ὅθεν ἡμεῖς ἀπεφασίσαμεν νὰ περιμείνωμεν ἡμέρας τινὰς, μέχρις ὅτου νὰ πληροφορηθῶμεν τὰ περὶ τοῦ Καρδινάλιου Κυρίου Κονσάλβου [...].

Πηγή: Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, 1915, σ. 269

θα ἀσχοληθοῦν βέβαια καὶ με τὸ ἐλληνικὸ πρόβλημα, καὶ πάντως οἱ ἀποφάσεις τοὺς πρέπει νὰ συνετέλεσαν στὴν τελικὴ ἀποτυχία τῆς ἐλληνικῆς ἀποστολῆς στὴν Ἰταλία. Ἡ Ἀγκώνα τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀνῆκε στὸ παπικὸ κράτος καὶ οἱ παράγοντες τοῦ Βατικανοῦ στὴν πόλιν, ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ Γερμανός ὁμολογεῖ σὲ γράμμα του,⁵⁷ δηλαδή ὁ παπικὸς ἐκπρόσωπος Benvenuti πού παίρνει ἐντολὲς ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Consalvi, τοὺς περιποιούνται ἀλλὰ προφασίζονται διάφορους λόγους (π.χ. τὸ βαθύ γήρας τοῦ πάπα, τὴν ἀσθένεια τοῦ Consalvi) γιὰ νὰ ματαιώνουν συνεχῶς τὴν πραγματοποιήσῃ τοῦ ταξιδιοῦ πρὸς τὴ Ρώμην, πολὺ πιθανόν καὶ με ἐντολὴ τῶν

Μεγάλων Δυνάμεων, ὅπως ἄλλωστε ἐμποδίστηκε καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀποστολὴ νὰ συνεχίσει τὸ ταξίδι γιὰ νὰ φθάσῃ στὴ Βερόνα.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1823 ὁ Παλαιὸν Πατὼν Γερμανός θὰ ἀπευθυνθεῖ καὶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια, με ἐπιστολὴ τῆς ὁποίας ἔχει διασωθεῖ μόνον τὸ σχέδιο καὶ με τὴν ὁποία θέτει τὸ ἐρώτημα ἀν θὰ ἦταν καλὸ νὰ παρουσιασθεῖ ὁ ἴδιος (ὁ Γερμανός) στὴ ρωσικὴ αὐλὴ καὶ νὰ ζητήσῃ τὴ συνδρομὴ τῶν Ρώσων, ἐνὸς θίγῃ καὶ τὸ ζήτημα τοῦ κατὰ πόσον θὰ ἦταν διατεθειμένος ὁ Καποδίστριας νὰ σπεύσῃ στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὰ νῆα τὴν κατάστασιν στα χέρια τοῦ.

Ἡ ἐπιστολικὴ δραστηριότης τοῦ Γερμανοῦ συνεχίζεται καὶ ἀπὸ αὐτὴν πληροφοροῦμαστε ὅτι πῆγε στὴν Μπολὼνια καὶ στὴ Φαέντσα γιὰ λουτρά, ἐνὸς σὲ γράμμα τοῦ πρὸς τὸν Μαρῖνογλου (Πίζα) παραπονεῖται γιὰ ὅσα μαθαίνει νὰ διαδίδει ὁ Ἰγνάτιος Οὐγγροβλαχίας εἰς βάρος τοῦ καὶ βέβαια καὶ ἐναντίον τῆς ἀποστολῆς τοῦ στὴν Ἰταλία.

Δὲν κρίνουμε σκόπιμο νὰ συνεχίσουμε στὴν ἴδια γραμμὴ ἀφήγησης, καθὼς ὁ Παλαιὸν Πατὼν Γερμανός στο διάστημα τῆς μακρᾶς παραμονῆς τοῦ στὴν Ἀγκώνα καὶ στὶς γύρω ἀπὸ αὐτὴν ἰταλικὲς πόλεις, εὐρισκόμενος σχεδόν, θὰ λέγαμε, σὲ ἓναν, ἀν ὅχι κατ' οἶκον, ἀλλὰ πάντως τοπικὸ περιορισμό, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νὰ ἀλληλογραφεῖ πρὸς κάθε κατεύθυνση: πρὸς διάφορα πρόσωπα στὴν Εὐρώπῃ ἀλλὰ καὶ πρὸς πρόσωπα πού βρίσκονται στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ὁ Ἀγώνας διεξάγεται με ἀμείωτῃ ἐνταση, ὅπως με ἀμείωτῃ ἐνταση διεξάγεται καὶ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Κάποια στιγμή, πάντως, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1823 ἓνας ἀπὸ τοὺς συχνοὺς ἀλληλογράφους τοῦ, ὁ Διον. Ρώμας, κάνει νύξη γιὰ ἐπάνοδο τοῦ Γερμανοῦ στὴν Πελοπόννησο καὶ ὁ Γερμανός, μολονότι ἐμφανίζεται πρόθυμος νὰ ἐπιστρέψῃ, κρίνει ὅτι ἡ ἰταλικὴ παρουσία τοῦ εἶναι ὠφέλιμη γιὰ τὴν ἐλληνικὴ υπόθεση, ἐνὸς παράλληλα ἀποφαίνεται ὅτι, ἀν ἐπιστρέψῃ, θὰ πρέπει νὰ πάρῃ τὸ μέρος κάποιας ἀπὸ τὶς μερίδες πού ἀντιμάχονται γιὰ τὴν ἐξουσία: «Νὰ μείνῃ τὶς πάλιν ιδιόρρυθμος, ἐν τῷ μέσῳ τοιαύτης τύρβης, εἶναι καὶ ἀνωφελές καὶ γελοῖον»,⁵⁸ γι' αὐτὸ προτιμᾷ νὰ

⁵⁷ Στὸ *ἴδιο*, σ. 269.

⁵⁸ Στὸ *ἴδιο*, σ. 221.

Παλαιών Πατρών
Γερμανός.
Επιζωγραφισμένη
λιθογραφία.
Α. Friedel.
Δημοσιεύεται
στο Δήμητρα Κουκίου-
Μητροπούλου,
Adam Friedel
Προσωπογραφίες
Αγωνιστών
της Ελληνικής
Επανάστασης, Αθήνα,
εκδ. Ιστορική και
Εθνολογική Εταιρεία
της Ελλάδος, 2007,
σ. 165.

παραμένει ακόμα στην Ιταλία. Ακόμα από την Αγκώνα θα ανακοινώσει τις σκέψεις του για την εκλογή βασιλιά της Ελλάδας.⁵⁹ Ένας ολόκληρος κόσμος, ο κόσμος της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία μετά τις πρώτες πολεμικές επιτυχίες έχει ανάγκη και από άλλου τύπου επιτυχίες, αναδύεται από την αλληλογραφία του Γερμανού από την Ιταλία. Ενώ περιμένει την άδεια για να φθάσει στην αυλή του Βατικανού, η δραστηριότητά του αποτυπώνει και τα προβλήματα που συνεχώς ανακύπτουν σε όλα τα επί-

πεδα: η αγωνία για τη σύναψη δανείων, η πολιτειακή λύση του ελληνικού προβλήματος, οι πολεμικές επιτυχίες και αποτυχίες, οι εμφύλιες συγκρούσεις, αλλά και τα προβλήματα της μητρόπολής του μαζί με τα προβλήματα υγείας ξεπηδούν από τις σελίδες της Αλληλογραφίας, που ο απαιτητικός αναγνώστης μπορεί να παρακολουθήσει ικανοποιητικά ξεφυλλίζοντας τις σελίδες της *Μελέτης* του Καμπούρογλου.

Στο σημείο αυτό ίσως αξίζει να αναφέρουμε ένα επεισόδιο που αναφέρει ο Κανέλλος

⁵⁹ Στο *ίδιο*, σ. 222.

Δεληγιάννης στα *Απομνημονεύματά* του⁶⁰ σύμφωνα με το οποίο ο Γερμανός κατάφερε να αποσπάσει, δήθεν για να φυλάξει, πολύτιμα αντικείμενα, από τους τούρκους αιχμαλώτους της Τριπολιτσάς, Μουσταφάμπεν και Δεφτέρ κεχαγιά, τα οποία ο Δεληγιάννης αποτιμά ότι άξιζαν 50.000 ισπανικά δίστηλα. Στη συνέχεια, ο Γερμανός φέρεται να έπεισε τον Θεόδωρο Κολοκοτρώνη και αυτός να διέταξε τον γιο του Πάνο, να σκοτώσει τους αιχμαλώτους για να μείνουν σ' αυτόν τα κλοπιμαία, τα οποία, αργότερα, όταν βρέθηκε στην

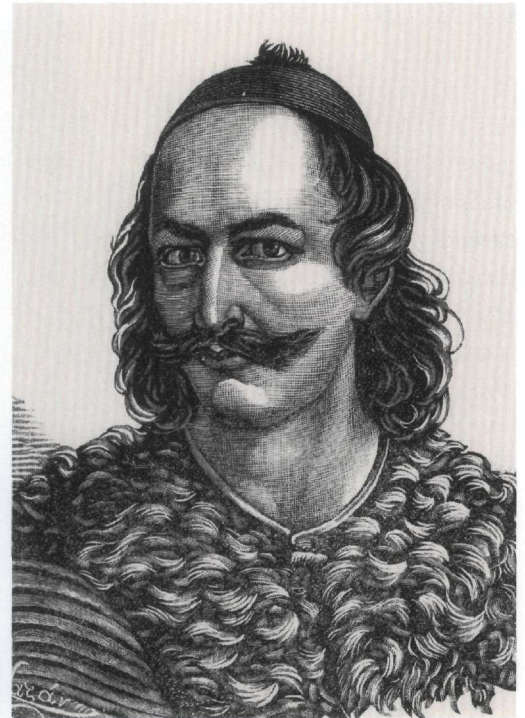
εντάσσονται στις διενέξεις μεταξύ των πρωταγωνιστών του Αγώνα στον Μοριά. Πάντως η περιουσία που άφησε πεθαίνοντας ο Γερμανός είναι γνωστή από άλλο δημοσίευμα (βλ. εδώ Βιβλιογραφία, Δημ. Καμπούρογλου⁶¹ [=Λ. Ζώνης], *Το φορτσεράκι*).

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΣΤΟΝ ΜΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Όμως αν επανέλθουμε στα τελευταία γεγονότα της ενδιαφέρουσας από πολλές απόψεις ζωής του Γερμανού. Η μακρά παραμονή του

Γεώργιος
Κουντουριώτης.
Ιστορικό Αρχείο -
Μουσείο Ύδρας.

Ιωάννης Γκούρας.
Ξυλογραφία.
Δημοσιεύεται στο
F.C.H.L. Rouqueville,
*Ιστορία της Ελληνικής
Επανάστασης ήτοι
Η Αναγέννησις
της Ελλάδος*, μετ. Ξ. Δ.
Ζύγουρας, τ. Α', Αθήνα
1890, σ. 129.

Αγκώνα μετέτρεψε σε ευρωπαϊκά κοσμήματα. Επιστρέφοντας έπειτα από την Ιταλία και όντας στη Ζάκυνθο τα εμπιστεύτηκε στην αδελφή του, γυναίκα του Γ. Καλαμογάρτη και γι' αυτό ο τελευταίος φέρεται να δηλητηρίασε το 1826 στο Ναύπλιο τον Γερμανό ώστε να μείνει η λεία σε αυτόν· αλλά εν συνεχεία και το ζεύγος Καλαμογάρτη φέρεται να δηλητηριάστηκε από άλλους κληρονόμους. Πέρα από την αστυνομική πλοκή του επεισοδίου οι πληροφορίες αυτές δεν διασταυρώνονται από άλλες πηγές, ενώ και η αφήγηση του Δεληγιάννη αφήνει υπόνοιες ότι όλα αυτά

στην Ιταλία κάποια στιγμή δεν έχει πλέον νόημα και ο Μητροπολίτης της Πάτρας στα μέσα Ιουνίου 1824 θα αναχωρήσει από τη Ζάκυνθο και την 16η Ιουλίου τον βρίσκουμε στη Γαστούνη της Πελοποννήσου. Και βέβαια αυτό που επισήμανε σε μια επιστολή του ότι δηλαδή έπρεπε να ταχθεί με το μέρος μιας από τις αντιμαχόμενες ομάδες θα το βιώσει πολύ γρήγορα. Και τούτο επειδή τα πράγματα στο εσωτερικό των αγωνιζομένων Ελλήνων, δηλαδή οι οξύτερες αντιθέσεις, είχαν οδηγήσει σε ένοπλες συγκρούσεις και η Πελοπόννησος, τουλάχιστον από τις αρχές Μαρ-

⁶⁰ Κ. Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', σ. 278-282.

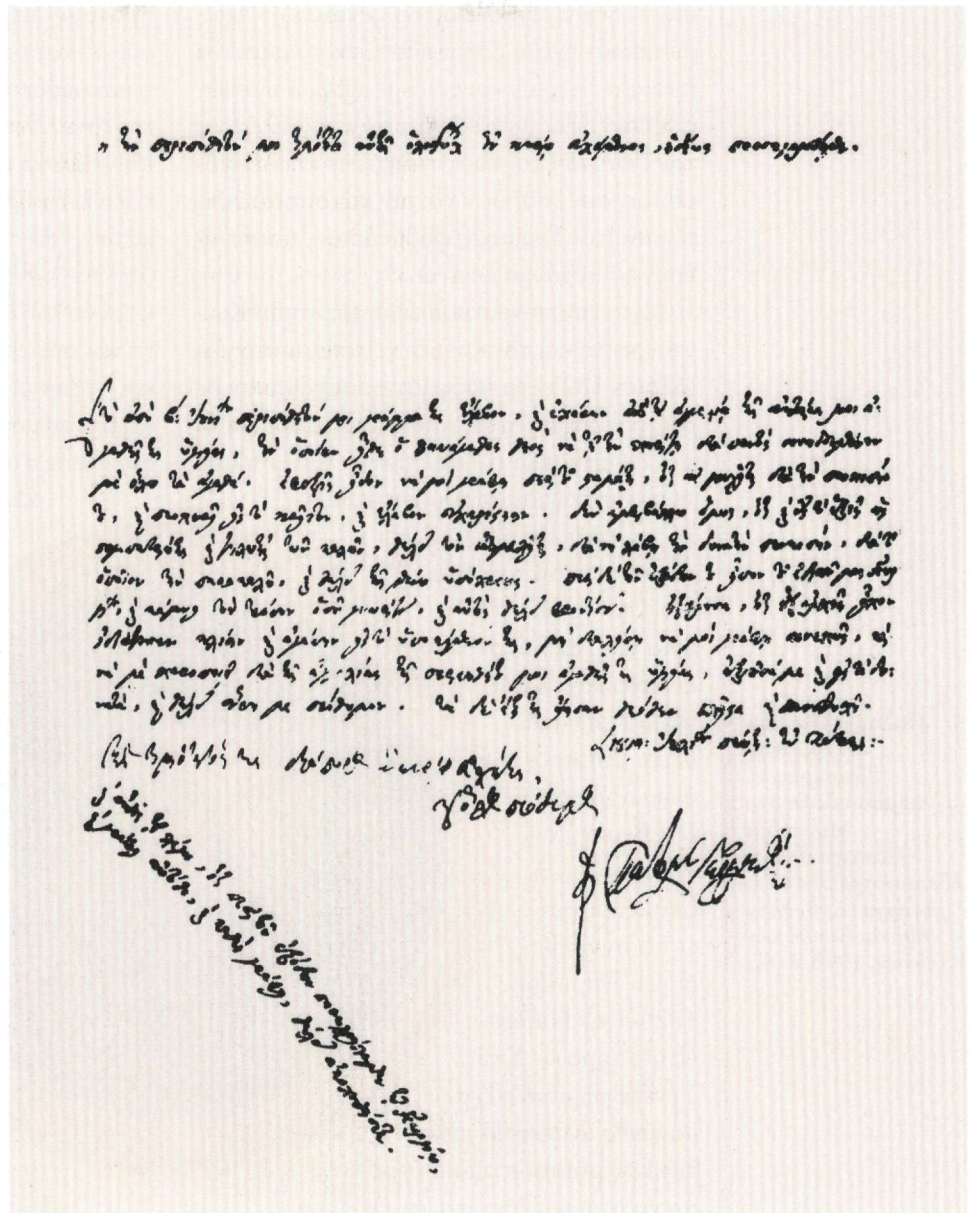
⁶¹ Δ. Καμπούρογλου, *Μελέτη*, σ. 242-247.

τίου του 1824, βρισκόταν στη δίνη του εμφυλίου πολέμου.

Εξαιτίας των γεγονότων αυτών ο Γερμανός αρχικά θα αποτραβηχτεί και πάλι στα Νεζερά και συγκεκριμένα στη μονή Χρυσοποδαρίτισσας, ενώ αργότερα θα ταχθεί με την άποψη των πιο μετριοπαθών στοιχείων (Αναστάσιος Λόντος, Ασπμάκης Φωτήλας) που επιζητούσαν την επίλυση των εσωτερικών διαφορών μέσω της σύγκλησης Εθνικής Συνέλευσης. Οι μετριοπαθείς φωνές ωστόσο, όπως συχνά συμβαίνει, δεν επικράτησαν και τα πράγματα στη δεύτερη φάση της εμφύλιας σύρραξης, πήραν τη μορφή της ολοκληρωτικής ρήξης, με αφορμή το επεισόδιο της Αρκαδιάς και την προσπάθεια συγκέντρωσης των εθνικών προσόδων εκ μέρους του Παπαφλέσσα.⁶² Στη δυσκολία της η κυβέρνηση Κουντουριώτη να αντιμετωπίσει τους Πελοποννησίους (κυρίως τους Κολοκοτρωνάιους και Δε-

γκαστούν να εγκαταλείψουν τον Μοριά. Από την κακοποίηση δεν σώθηκε ούτε ο μητροπολίτης Γερμανός, ο οποίος θα συλληφθεί από τις δυνάμεις του Ιωάννη Γκούρα τον Ιανουάριο του 1825, ενώ βρισκόταν στο μοναστήρι της Δίβρης και θα οδηγηθεί στη Γαστούνη.

Τελικά ο Γερμανός θα ελευθερωθεί μετά από λίγες ημέρες, πιθανόν μετά από διαταγή της κυβέρνησης Κουντουριώτη, ενώ η σχετική μυθοποιητική εκδοχή θέλει τον Νικολέτο Σοφιανόπουλο, το απόσπασμα του οποίου είχε συλλάβει τον Γερμανό, να πε-

Αυτόγραφο.
Του Παλαιών Πατρών
από την Πάτρα 1819,
Ιουλίου 1η.

⁶² Βλ. Παν. Μιχαλάκης, *Φιλικοί* (Παπαφλέσσας).

θαίνει ξαφνικά: «ω! του θαύματος! ενώ έχαι-
ρεν άκραν υγεία, εξεκενώθη όλον το αίμα του
από λυσεντερίαν και εντός τεσσάρων ημερών
απέθανε. Το αιφνίδιον τούτο συμβάν έφερε
τον Γκούραν και τους στρατιώτας εις συναί-
σθησιν και έπαυσαν να τον κακομεταχειρί-
ζονται [τον Γερμανό] φοβούμενοι μήπως πά-
θουν τα αυτά και εκείνοι.»⁶³

Μετά την επικράτηση της κυβέρνησης Κου-
ντουριώτη και την κήρυξη γενικής αμνηστίας
(Μάιος 1825) τα πράγματα οδηγήθηκαν σε
σχετική ηρεμία, στην οποία και η αποβίβαση
των αιγυπτιακών στρατευμάτων του Ιμπραήμ
πασά συνήργησε αποφασιστικά αλ-
λά παράλληλα απείλησε και
την υπόσταση του Αγώ-
να. Έτσι τον Σεπτέμ-
βριο του 1825 προ-
κηρύχτηκαν εκλο-
γές για την ανά-
δειξη αντιπρο-
σώπων για την
Γ' Εθνική Συ-
νέλευση, η
οποία πράγμα-
τι θα συνέλθει
στις 6 Απριλίου
1826 στην Πιάδα
(Επίδαυρο). Στη
Συνέλευση αυτή ο Γερ-
μανός θα αναδειχθεί μέλος
της Επιτροπής, η οποία έπρε-
πε να αποφασίσει για τις ενέργειες

προς αναζήτηση εξωτερικής βοήθειας, καθώς
και μέλος της επιτροπής που έπρεπε να φρο-
ντίσει για τη σύγκληση νέας Εθνικής Συνε-
λεύσεως μετά από το ναυάγιο των εργασιών
στην πρώτη φάση των διαβουλεύσεων της Γ'
Εθνικής Συνελεύσεως. Εξάλλου, για την ίδια
Συνέλευση συνέταξε κείμενο (μαζί με τα άλ-
λα μέλη της σχετικής Επιτροπής που αποτε-
λούσαν οι μητροπολίτες Κορίνθου Κύριλλος
και Άρτης Πορφύριος, ο πρωτοσύγκελλος Γε-
ράσιμος και ο αρχιμανδρίτης Λεόντιος Κα-
μπάνης, που παραδίδεται με τον τίτλο «Εισα-
γωγή, δι' ης ο Π. Πατρών, κατά το 1826 υπέ-
βαλεν εις τους συναδέλφους του αρχιερείς την

πρότασιν περί ρυθμίσεως του Εκκλησιαστι-
κού»,⁶⁴ και το οποίο αναφέρεται στη γενικό-
τερη κατάσταση της Εκκλησίας, μέσα στα όρια
της τότε ελληνικής επικράτειας και στα μέτρα
που έπρεπε να ληφθούν για την ευταξία και
καλή λειτουργία των εκκλησιαστικών πραγ-
μάτων. (Ας σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή
ότι έχει σωθεί και ένα άλλο πολύ εκτενέστερο
κείμενο του Γερμανού με τον τίτλο «Εισαγω-
γή των αρχιερέων, πνευματικών, ιεροκλήρων
και ιερέων»,⁶⁵ που είναι ένα σχέδιο για τη συ-
γκρότηση μυστικού Ιερού Συνδέσμου, που θα
απέβλεπε στην ανασύνταξη της Εκκλησίας.)

Ωστόσο, όλα αυτά θα συντελεστούν
χωρίς την παρουσία του μη-
τροπολίτη Γερμανού κα-
θώς εν τω μεταξύ ενέ-
σκηψε ο θάνατος.

Ο Παλαιών Πα-
τρών Γερ-
μανός πέθανε
στο Ναύπλιο,
μάλλον από
τύφο, στις 30
Μαΐου 1826,
κατά την ανα-
γραφή της σχε-
τικής είδησης στη
*Γενική Εφημερίδα
της Ελλάδος*, αρ. 68
(φ. της 5ης Ιουνίου
1826)· ας την αντιγράψουμε:

«Κατά την 30 Μαΐου την νύκτα
επλήρωσεν το κοινόν χρέος μετά ολίγων ημε-
ρών ασθένειαν ο πανιερώτατος Μητροπο-
λίτης Παλαιών Πατρών Κύριος Γερμανός και
την 31 ετάφη λαμπρώς και εκκλησιαστικός
και πολιτικός. Η Πατρίς εστερήθη ενός κα-
λού πολίτου και η Επιτροπή της Συνελεύ-
σεως έχασε τον Πρόεδρόν της. Ο καλός ού-
τος πατριώτης εφάνη πολλάκις χρήσιμος εις
την Πατρίδα και διά της φρονήσεως, παι-
δείας και της υπολήψεώς του συνέργησεν εις
πολλών καλών κατόρθωσιν. Λυπούμεθα ότι
δεν γνωρίζομεν τας περιστάσεις του βίου τού
μακαρίτου διά να ομιλήσωμεν διεξοδικώτε-
ρον περί τούτου.»

Παλαιών Πατρών
Γερμανός.
Τοιχογραφία.
Δημοσιεύεται στο
Μιλτιάδης
Παπανικολάου,
*Η εικονογράφηση του
μεγάλου της Βουλής,
Αθήνα, Βουλή των
Ελλάνων, 1998, σ. 82.*

⁶³ Δ. Καμπούρογλου,
Μελέτη, σ. 239.

⁶⁴ Επανεκδόση (από έκδ.
Παπούλια), στα
Απομνημονεύματα, επιμ.
Ιωάννα Γιανναροπούλου -
Τ. Γριτσόπουλος,
σ. 206-208.

⁶⁵ Στο *ίδιο*, σ. 171-202.

II. ΙΓΝΑΤΙΟΣ ΟΥΓΓΡΟΒΛΑΧΙΑΣ

Όταν τον Ιανουάριο του 1803 ο Αδαμάντιος Κοραΐς εκφωνούσε στην Εταιρεία των «ανθρωποτηρητών» στο Παρίσι το «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce» («Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως του πολιτισμού εν Ελλάδι», όπως μεταφράστηκε στην αθηναϊκή έκδοση του 1853), το μανιφέστο αυτό της νεωτερικής ελληνικής εθνικής ιδέας, ο Ιγνάτιος είναι 33 ετών και επί 5 ήδη χρόνια υπηρετούσε ως Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτας, με έδρα την πόλη της Άρτας. Λίγο νωρίτερα, η αποχώρηση των δημοκρατικών Γάλλων μετά από διετή παρουσία (1797-1799) στα Επτάνησα και η ρωσοτουρκική προστασία των νησιών που επέφερε την ίδρυση της Επτανήσου πολιτείας, βρήκε τον Ιγνάτιο καλά εγκατεστημένο στη θέση του με δικαιωμένα τα αντιγαλλικά του αισθήματα και μπροστά σε ένα νέο πολιτικό ορίζοντα, τη ρωσοτουρκική παρουσία στα νησιά του Ιονίου, που αντιστοιχούσε απολύτως στη βαθύτερη και ταυτόχρονα αντιφατική ιδεολογία της ελληνικής εκκλησιαστικής ιεραρχίας και του ίδιου προσωπικά: νομιμοφροσύνη απέναντι στην οθωμανική κυριαρχία συνοδευόμενη από μια ανυποχώρητη, σχεδόν αταβιστική, ρωσοφιλία.

Εγκάρδιος φίλος και θεράπων του Αλή πασά και των γιων του, ήταν συχνός επισκέπτης της Κέρκυρας, όπου διεκπεραίωνε οιονεί διπλωματικές αποστολές του πασά των Ιωαννίνων, τόσο προς την Επτανήσο Πολιτεία όσο και προς τους Ρώσους επικυριάρχους του απροσδόκητου, και γι' αυτό ίσως μετέωρου, πρώτου ελληνικού κρατιδίου. Την ίδια χρονιά (1803), ένας αμετακίνητος

επαναστάτης, σύντροφος και συνεχιστής του έργου του γαλλόφρονα Ρήγα, ο Χριστόφορος Περραιβός, φθάνει από την Κέρκυρα στο Λιβόρνο και τυπώνει ψευδωνύμως και με παραπλανητικό τόπο έκδοσης το Παρίσι, όχι χωρίς κάποιο συμβολισμό ασφαλώς, την *Ιστορία Σουλίου και Πάργας* στην οποία κατακεραυ-

Ιγνάτιος
Ουγγροβλαχίας.
Αθήνα, Εθνικό
Ιστορικό Μουσείο.

Ἰγνατίου Οὐγγροβλαχίας

νώνει ανελέητα την τουρκοφιλία και την αντιγαλλική δράση του «Αρτινού» μητροπολίτη, δηλαδή του Ιγνατίου.

Αν και στην ψευδοπαρισινή έκδοση της *Ιστορίας Σουλίου και Πάργας* του 1803, όπως είναι φυσικό, τα γεγονότα αφορούν τις παλαιότερες, ως το 1802, εκστρατείες του Αλή

πασά εναντίον του Σουλίου, και όχι την τελευταία εκστρατεία του 1803, που οδήγησε στην υποταγή και τη διάλυση της ορεινής πολεμικής κοινότητας τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ο Περραιβός βρίσκει τρόπο να ασκήσει την αυστηρή κριτική του κατά του Ιγνατίου, με επίκεντρο τη συμμετοχή του στα γεγονότα της Πρέβεζας του 1798, την αιματηρή ήττα και την εκδίωξη των δημοκρατικών Γάλλων και την επίσης αιματηρή κατάληψη της πόλης από τον Αλή πασά. Για την παρουσία του Ιγνατίου δίπλα στον Αλή και τη συμμετοχή του στα δρώμενα δεν διστάζει ο Περραιβός να

νήσει τον λαόν να θανατώσουν τους Γάλλους ή να τους πιάσουν ζωντανούς και να τους παραδώσουν εις τον πασιά· τέλος, αν δεν ημπορούν να κάμουν αυτά, να τους αφήσουν καν μοναχούς εις τον πόλεμον και ούτω θέλει είναι πάντα φίλοι με τον πασιά».²

Στα γεγονότα της Πρέβεζας αναφερόμαστε αναλυτικά στην οικεία θέση. Το 1798, έτος της καταστροφής της Πρέβεζας από τον Αλή πασά και εκδίωξης της γαλλικής φρουράς της, από το ένα μέρος ο Ιγνάτιος έχει πρόσφατα τοποθετηθεί μητροπολίτης Άρτας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με ρητή εντολή να κα-

ταπολεμήσει, υποθέτω με τα πνευματικά μέσα που διέθετε, τους «αθέους Γάλλους» της περιοχής του, και από το άλλο μέρος, ο σύντροφος του Ρήγα, Χριστόφορος Περραιβός, που πρόσφατα επίσης είχε διασωθεί από τον κλοιό της αυστριακής αστυνομίας της Τεργέστης, εγκατεστημένος στη γαλλοκρατούμενη Πρέβεζα, προσπαθούσε να διασώσει ότι μπορούσε από το επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα και να κρατήσει ζωντανή την ελπίδα μιας ελληνικής εμπλοκής στην προοπτική του γαλλικού επαναστατικού επεκτατισμού. Μια προοπτική που ακυρωνόταν τώρα από την αληπασαδίτικη επιθετικότητα που συμβάδιζε με τον αντιγαλλισμό του ορθόδοξου κλήρου. Μέσα λοιπόν σε αυτό το κλίμα μιας θανάσιμης αντιπαράθεσης, γίνεται καλύτερα κατανοητό το νόημα των

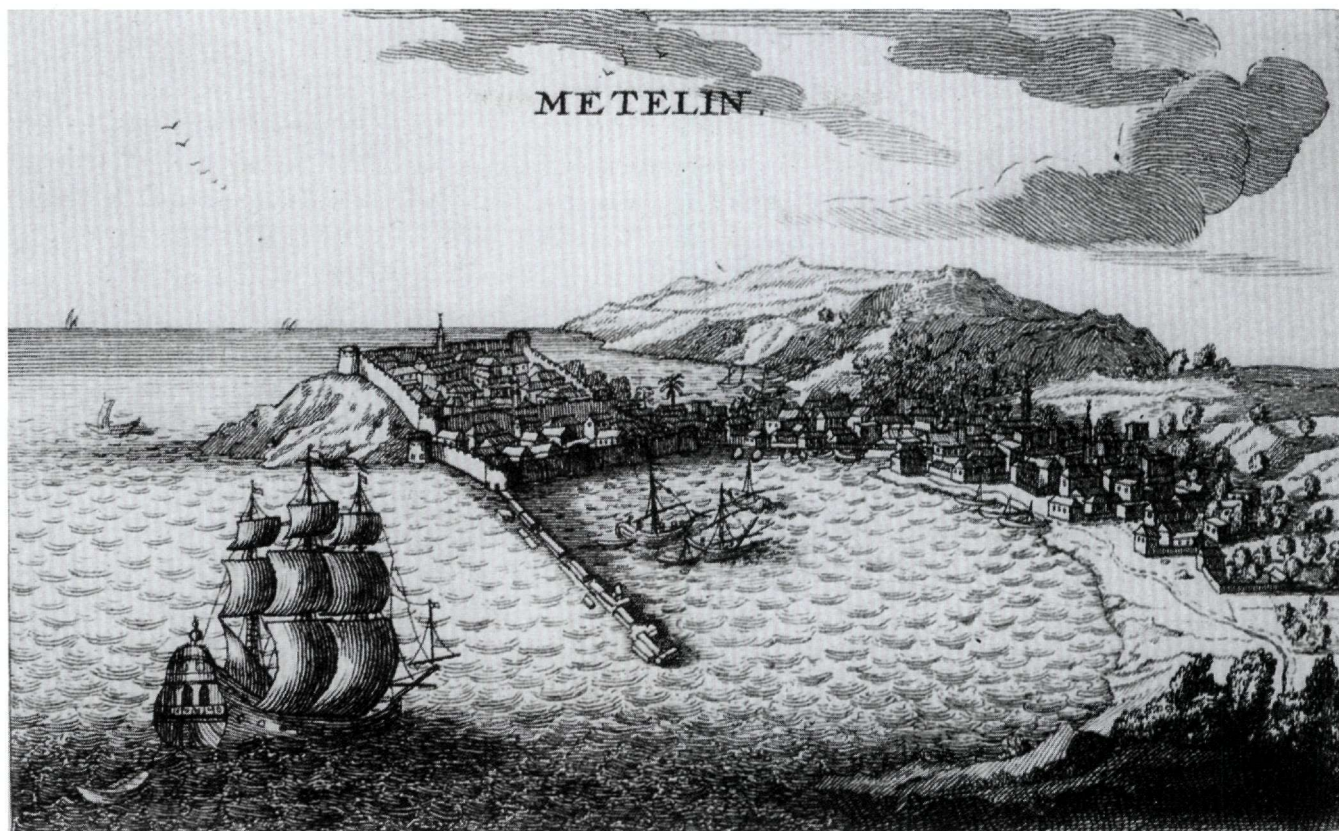
Ο Χριστόφορος Περραιβός (1773-1863), σε μεγάλη ηλικία. Ξυλογραφία. Δημοσιεύεται στο F. C. H. L. Rouquerville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως ήτοι Η Αναγέννησις της Ελλάδος*, μετ. Ξ. Δ. Ζύγουρας, τ. Δ', Αθήνα 1890, σ. 209.

τον αποκαλεί σταθερά «εξωτερικόν προδότην»: «Διά τον αφανισμόν της Πρέβεζας το περισσότερον σφάλμα αποδίδεται εις δύο μόνο Γάλλους [στρατιωτικούς] και [εις] εξωτερικούς προδότας. Εξωτερικοί προδόται εστάθησαν ο κυρ Ιγνάτιος από την Άρταν και ο καπετάν Μπότζαρης από το Σούλι, καθώς έμπροσθεν [= στις επόμενες σελίδες] θέλει ειπούμεν τας προδοσίας»¹ και λίγο παρακάτω συνεχίζει: «ο κύριος Ιγνάτιος [...] δεν έπαυσεν γράφοντας κρυφίως εις το ιερατεϊόν της Πρέβεζας ότι να παρακι-

χακτηρισμών και της πολεμικής.

Αλλά και μετά από τρία χρόνια στο ίδιο με τον Περραιβό πνεύμα της γαλλοφιλίας των επιγόνων-συνεχιστών του Ρήγα, ο Ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* (1806) δεν θα διαστάσει, λίγο καθυστερημένα ίσως, να φορτώσει με βαρείς χαρακτηρισμούς τον Ιγνάτιο, που τώρα πια, στο έτος δηλαδή της έκδοσης της *Ελληνικής Νομαρχίας*, είχε εγκαταλείψει τη μητροπολιτική του έδρα της Άρτας και αγωνιζόταν στο πλευρό της Επτανήσου πολιτεί-

¹ Χρ. Περραιβός, *Άπαντα*, τ. Α', σ. 97.
² Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 100.

ας και των Ρώσων, σχεδόν με το σπαθί στο χέρι, για την απόκρουση των επιθετικών σχεδίων του Αλή πασά κατά της Λευκάδας και των άλλων Ιόνιων νησιών. Ασφαλώς επηρεασμένος από την *Ιστορία Σουλίου και Πάργας* του Περραιβού, ο Ανώνυμος της *Νομαρχίας* χωρίς νεότερη ενημέρωση, διαιώνιζε μια σύγκρουση που, αν και είχε ήδη ξεπεραστεί, είχε αφήσει βαθιά σημάδια στην επαναστατική συνείδηση των συνεχιστών του Ρήγα: «Ο Άρτης, ο Γρεβενών και ο Ιωαννίνων είναι οι πρώτοι προδότες του τυράννου, καθώς όλοι το γνωρίζουν. Ο ύστερος από αυτούς ικέτευσε τον τύραννο και εκούρευσε τον έγγονό του, ως να του εγίνετο νουνός. Ο Άρτης ηπάτησε και επρόδωσε τους ήρωες Σουλιώτας. Είναι δε και οι τρεις ασελγείς, άσωτοι εις το άκρον, μοιχοί, πόρνοι και αρσενοκοίται φανεροί».³

Αργότερα, όταν οι συνθήκες θα έχουν αλλάξει ριζικά, ο Περραιβός στη β' έκδοση της *Ιστορίας του Σουλίου και Πάργας* (Βενετία 1815), θα αποσιωπήσει τις κατηγορίες κατά του Ιγνάτιου, ενώ στην γ' αθηναϊκή έκδοση του 1847

θα επανέλθει αλλά με μειωμένη την ένταση των χαρακτηρισμών.⁴ Για άλλη μια φορά, δεν είναι η ακρίβεια των γεγονότων που αμφισβητείται, αλλά το νόημά τους που δεν είναι ποτέ το ίδιο.

ΕΝΑ ΦΤΩΧΟΠΑΙΔΟ ΑΠΟ ΤΗ ΜΥΤΙΛΗΝΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Ας αποπειραθούμε να συνοψίσουμε τα καθήκαστα της ζωής του Ιγνάτιου μέσα από την καταγραφή των βασικών σταθμών μιας πολυκύμαντης σταδιοδρομίας που τον έφερε από το φτωχικό σπιτάκι της Μυτιλήνης στα τσαρικά ανάκτορα και στα μεγάλα εκκλησιαστικά αξιώματα. Αργότερα θα τον συναντήσουμε στην εθελουσία εξορία του στην Πίζα της Ιταλίας και σταθερά στην άτυπη ηγετική ομάδα του έθνους.

Οι πληροφορίες για τα πρώτα βήματα της ζωής του είναι λίγες, αλλά μάλλον έγκυρες ως προς τα ουσιώδη. Στην πλάκα που κοσμεύ τον τάφο του στο ελληνικό νεκροταφείο του Λι-

Το λιμάνι της Μυτιλήνης. Χαλκογραφία, σε σχέδιο του Audriet. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

³ Ελληνική Νομαρχία, σ. 174.

⁴ Χρ. Περραιβός, *Άπαντα*, τ. Α', σ. 100.

Κωνσταντινούπολη.
Λεπτομέρεια από
χαλκογραφία
του Luigi Mayer.
Αρχείο εκδόσεων
Ολκός.

βόρνο αναφέρεται ότι γεννήθηκε το 1765⁵ και τόπος της γέννησής του ήταν η Μυτιλήνη, που, έτσι κι αλλιώς, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Βέβαια, ο ίδιος στο υπόμνημα του Απριλίου 1808 προς τον Υπουργό των Εξωτερικών της Ρωσίας κόμπα Ρομαντζώφ⁶ αναφέρει ως τόπο γέννησής του τη Σπάρτη, ανύπαρκτη βέβαια πόλη κατά τον 18ο αι., πράγμα που παραπέμπει, όχι αναληθώς, στη μαρτυρημένη και από άλλου καταγωγή της οικογένειάς του από τα Χρύσαφα της Λακωνίας. Κυρίως όμως η αναφορά αυτή υποδηλώνει την κλασικιστική παιδεία του Μητροπολίτη και την επίκληση ενός πολιτιστικού τίτλου «ευγενείας», μιας αρχαιοελληνικής συνάφειας, και όχι μιας άμεσης καταγωγής. Η Σπάρτη έχει μια συμβολική βαρύτητα όταν αναφέρεται σε ένα κείμενο που προορίζεται να διαβαστεί από έναν τσάρο ή έστω από τους στενούς του θεράποντες.

Το κοσμικό όνομά του, Ιωάννης, και τα ονόματα των γονιών του, Απόστολος Μπάμπας ή Κακουγδός ο πατέρας και Μαλαματένια η μητέρα, τα μαθαίνουμε από μεταγενέστερη αφήγηση,⁷ η οποία φαίνεται να είναι ανακριβής, εν μέρει. Νεότερη έρευνα

έχει εντοπίσει τον αδερφό του Ιγνατίου να αναφέρεται ως αρχιμανδρίτης Χριστόφορος Ανδρέου πράγμα που μας επιτρέπει να διορθώσουμε το όνομα του πατέρα Απόστολος σε Ανδρέας^{7α}. Για τους γονείς του δεν γνωρίζουμε τίποτε περισσότερο, εκτός βέβαια του ότι ήταν φτωχοί, κάτοικοι της πόλης (όχι της υπαίθρου) και, ίσως, σχετικά πρόσφατοι μετανάστες, των ορλωφικών ίσως, από την Πελοπόννησο, αφού η χρυσαφίτικη - λακωνική καταγωγή τους, καθώς και του Ιγνατίου, αναφέρεται ρητά σε όλες, τις λίγες έστω, αναφορές σε αυτούς.

Η συνέχεια μοιάζει με ορθόδοξο συναξάρι. Ο νεαρός Ιωάννης - Ιγνατίος γίνεται μοναχός χάρη στον εκ πατρός θείο του ιερομόναχο Γεράσιμο, τον οποίο μάλιστα ακολουθεί στην Κωνσταντινούπολη, όταν ο τελευταίος μεταβαίνει εκεί σε αναζήτηση τύχης για τον εαυτό του και ασφαλώς για τον προικισμένο ανιψιό του. Για τις σπουδές του Ιγνατίου γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Φοίτησε στη Μεγάλη του Γένους Σχολή στην Κωνσταντινούπολη, αλλά δεν γνωρίζουμε πότε. Αν η μετακίνησή του από τη Μυτιλήνη προς την Κωνσταντινούπολη έγινε σε ηλι-

⁵ Π. Ζερλέντς, *Συνθήκη Επτανήσιων*, σ. 10.

⁶ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. II, σ. 24.

⁷ Π. Ζερλέντς, *Συνθήκη Επτανήσιων*, σ. 60-61.

^{7α} Λουκία Δρούλια, *Βιβλ. Μόστρα*, τετράδια εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ, τ. 9 (1987), σ. 263.

κία 20 ετών, όπως το θέλει η προφορική παράδοση της Μυτιλήνης,⁸ δηλαδή περίπου το 1785, τότε θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η μαθητεία του στη Σχολή της Κωνσταντινούπολης δεν θα ήταν μακροχρόνια και πάντως θα πρέπει να έφθασε στη Βασιλεύουσα αρκετά καλά καταρτισμένος. Η υπόθεση αυτή μας υποδεικνύει βέβαια τη φοίτησή του στο σχολείο της Μυτιλήνης, το οποίο μπορεί να μην είναι διακεκριμένο στην εποχή του, είναι όμως υπαρκτό, και στον θείο του ιερομόναχο Γεράσιμο που κάποιον ρόλο, σημαντικό υποθέτουμε, θα έπαιξε στην εκπαίδευση του ανιψιού του. Μετά τον ερχομό του στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να εισήλθε αμέσως στην υπηρεσία ισχυρών ιεραρχών, (αναφέρεται το όνομα του Εφέσου Σαμουήλ), από τους οποίους διαπαιδαγωγήθηκε στα εκκλησιαστικά πράγματα, θρησκευτικά και κοσμικά, μάλιστα κυρίως στα κοσμικά, αφού τα μεγάλα ζητήματα που αντιμετώπιζε η Εκκλησία εκείνη την εποχή ήταν κοσμικά-πολιτικά, και όχι θρησκευτικά-θεολογικά. Ουσιαστικά το κείμενο που είχε τότε να αντιμετωπίσει η Εκκλησία ήταν οι σχέσεις με την Υψηλή Πύλη για ό,τι αφορούσε την Κεντρική Διοίκηση (Πατριαρχείο) και οι σχέσεις με τους περιφερειακούς οθωμανούς αξιωματούχους, για τα ζητήματα που ενδιέφεραν τους μητροπολίτες και τους επισκόπους. Πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του κοντά σε μέλη της ανώτατης εκκλησιαστικής ιεραρχίας στην Κωνσταντινούπολη, συνέχισε τις σπουδές του στη Μεγάλη του Γένους Σχολή ή/και την αυτομόρφωσή του, γιατί από τα πρώτα βήματα της θητείας του ως Μητροπολίτη Άρτας, που διασώζονται ίχνη της γραφίδας του αλλά και από άλλες συναφείς εκδηλώσεις του, παρατηρούμε ότι διακρίνεται από μια πνευματική καλλιέργεια που ξεπερνά τον μέσο όρο εκείνης των ιεραρχών της εποχής του. Αλλά και η μεταγενέστερη μορφωτική του εξέλιξη δείχνει ένα αξιόλογο υπόβαθρο σχολικής εκπαίδευσης, χωρίς το οποίο δεν θα μπορούσε να συγκροτηθεί μια πνευματική προσωπικότητα, όπως η δική του.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΡΤΑΣ (1794-1805)

Το 1794 ο Ιγνάτιος εκλέγεται από τη Σύνοδο του Πατριαρχείου Μητροπολίτης Άρτας και Ναυπάκτου, σε μία από τις σημαίνουσες μητροπόλεις του οικουμενικού θρόνου. Η εκλογή αυτή μας δημιουργεί μερικά ερωτηματικά στα οποία βέβαια δεν είναι εύκολο και ίσως δεν είναι απαραίτητο να δοθούν απαντήσεις.

Η μικρή του ηλικία, είναι μόλις 28 ή 29 ετών, δεν είναι το πρώτο· και άλλοι ιερομόναχοι σε ανάλογη ηλικία έλαβαν αυτή την εποχή το αξίωμα του επισκόπου ή του μητροπολίτη. Αναρωτιόμαστε όμως πώς ο νεαρός διάκος, χωρίς να είναι μέλος κάποιας αρχοντικής οικογένειας, εξασφάλισε τους αναγκαίους οικονομικούς πόρους για την απόκτηση μιας αξιόλογης μητρόπολης και συναφώς ποιοι ήταν οι μητροπολίτες - υποστηρικτές του, που με κάποιο τρόπο θα συνέβαλαν στη συγκέντρωση του αναγκαίου ποσού ή δέχτηκαν να εγγυηθούν, έστω, για τη συγκέντρωσή του. Γνωρίζουμε μερικούς, γνωρίζουμε και τη μεθοδολογία, εκκλησιαστική, πολιτική και οικονομική, ανάδειξης μητροπολιτών του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά δεν μπορούμε στη συνοπτική αυτή βιογραφία να προχωρήσουμε σε περισσότερες λεπτομέρειες. Αυτό όμως που αβίαστα μπορούμε να πούμε είναι ότι η εκλογή του στο αξίωμα του μητροπολίτη και η εξασφάλιση, με όποιους τρόπους και αν έγινε, της απαιτούμενης οικονομικής δαπάνης, συνιστούν απόδειξη της εμπιστοσύνης τόσο των εκλεκτόρων όσο και των δανειστών προς το πρόσωπό του, και αυτό είναι που μετράει από την άποψη που προσεγγίζουμε εμείς το βιογραφικό του νεαρού αρχιερέα.

Ο Ιγνάτιος εγκαταστάθηκε αμέσως στην Άρτα, τη Μητρόπολη της οποίας υπηρέτησε ως το 1805, έτος της εκούσιας φυγής του, διαφυγής καλύτερα, όταν η περίπλοκη συμπεριφορά του απέναντι στον Αλή πασά είχε φθάσει στα όριά της.

Στα έντεκα χρόνια της θητείας του στη Μητρόπολη της Άρτας, ο Ιγνάτιος ήρθε σε επαφή και επηρεάστηκε από δύο μεγάλους συντελεστές των δημόσιων πραγμάτων της περιφέρειάς του. Από το ένα μέρος τον Αλή πασά, φιλό-

⁸ Στο *ίδιο*, σ. 11.

**Η φύτευση
του δέντρου
της ελευθερίας
παρουσία του
δημάρχου,
της εθνοφυλακής
και του λαού.
Γαλλική σχολή,
18ος αιώνας.**

δοξο και επιθετικό πασά, εκφραστή της οθωμανικής κυριαρχίας και φυσικά της οθωμανικής πολιτικής και της διπλωματίας, και από το άλλο τους εκπροσώπους των ξένων δυνάμεων, διαδοχικών κυρίαρχων της Επτανήσου, της Βενετίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και της προκαταβολικά και υπογείως παρούσας Αγγλίας, που με τους ανταγωνισμούς τους περιέπλεκαν στο έπακρο τις σχέσεις προσώπων και θεσμών στην ευρύτερη περιοχή.

Η πρώτη σημαντική αλλαγή στην ειρηνική εκκλησιαστική ζωή του Ιγνατίου ήρθε πολύ σύντομα, το 1796, όταν ο Αλή πασάς, με τρόπο μάλιστα που ξαφνιάζει μερικούς ιστορικούς, έγινε, με ενοικίαση, κύριος των εισοδημάτων της Άρτας που ανήκαν στη Βαλιδέ Σουλτάνα, πράγμα που του έδινε το δικαίωμα διορισμού του βοεβόδα και των άλλων μικροαξιωματούχων της πόλης (αστυνόμου κ.λπ.). Μέσα από αυτή τη διαδικασία επεκτάθηκε η κυριαρχία του Αλή πασά στην Άρτα, παρά το γεγονός ότι ούτε η

πόλη ούτε η περιοχή της υπάγονταν στο πασαλίκιο των Ιωαννίνων. Έτσι, από το έτος εκείνο (1796), ο Ιγνάτιος ήταν υποχρεωμένος να υποτάσσεται όχι μόνο στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην Υψηλή Πύλη, αλλά και στον νέο τοπικό κυρίαρχο με τη σιδερένια βούληση και τα προσωπικά σχέδια, τον Αλή πασά.

Το επόμενο έτος (1797) καταλήφθηκε από τον Ναπολέοντα η Βενετία και, φυσικά, καταλύθηκε αυτομάτως η βενετική κυριαρχία και στα Επτάνησα, όπου και εγκαταστάθηκε αμέσως η εξουσία των δημοκρατικών Γάλλων. Η επανάσταση και η αθεΐα έφθασαν έτσι στα σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κάτι που αναστάτωσε τόσο την Υψηλή Πύλη όσο και το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Ασφαλώς η αναστάτωση αυτή ήταν περιορισμένης εντάσεως και πάντως δεν ήταν ομοιόμορφη για όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για την Υψηλή Πύλη το διάστημα από την εγκατάσταση των δημοκρατι-

κών Γάλλων στα Επτάνησα (Ιούνιος 1797) ως την απόβαση του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (Ιούλιος 1798), υπήρξε μια περίοδος ευμενούς ουδετερότητας, αφού η τουρκική εξωτερική πολιτική δεν έτρεφε φιλοδοξίες εδαφικής επέκτασης προς τα Ιόνια νησιά και ενεργούσε στη βάση της παραδοχής ότι μια ξένη, ευρωπαϊκή δύναμη θα ήταν παρούσα εκεί. Το Πατριαρχείο όμως, περισσότερο ευαίσθητο σε θρησκευτικά και ιδεολογικά ζητήματα από την Υψηλή Πύλη, εκδήλωσε νωρίτερα τους φόβους του για το ενδεχόμενο διάδοσης ανατρεπτικών και αθεϊστικών ιδεών από τους δημοκρατικούς Γάλλους, τόσο προς τον ορθόδοξο λαό της εξαρτημένης Επτανήσου όσο και στο παρακείμενο πλήρωμα των ορθόδοξων μητροπόλεων της Ηπείρου (Ιωαννίνων και Άρτας) και της Πελοποννήσου.⁹

Έτσι, τον Ιούλιο του 1797, δύο περίπου μήνες μετά την κατάλυση της βενετικής ανεξαρτησίας και ένα μήνα μετά την εμφάνιση των Γάλλων στα Επτάνησα, το Οικουμενικό Πατριαρχείο έστειλε στις παραπάνω μητροπόλεις της Δυτικής Ελλάδας δύο ιεροκήρυκες - διδασκάλους του Ευαγγελίου, τον Αγάπιο στην Πελοπόννησο και τον Διονύσιο στην Ήπειρο, για να τονώσουν τη θρησκευτική πίστη του εκκλησιαστικού πληρώματος, να ενημερώσουν τον κλήρο, στο σύνολό του, για τον επερχόμενο κίνδυνο και να συντονίσουν, προφανώς τον ανώτερο κλήρο, μητροπολίτες και επισκόπους, στον επικείμενο αγώνα κατά της «λύμης» των Γάλλων και της αθεΐας. Ο Μανουήλ Γεδεών μέσα στο δικό του έντιμο αλλά συγκεχυμένο ιδεολογικοπολιτικό σχήμα, θεωρεί ότι η ενέργεια αυτή του Πατριαρχείου έγινε «κατ' απαίτησιν βεβαίως της Υψηλής Πύλης». Την άποψη αυτή τη στηρίζει μάλιστα στο γεγονός ότι οι ιεροκήρυκες ήταν εφοδιασμένοι με «υψηλόν ορισμόν», δηλαδή με σουλτανικό φερμάνι που κάλυπτε τις κινήσεις και τις ενέργειές τους απέναντι στις οθωμανικές αρχές.^{9α}

Κατά πάσα πιθανότητα όμως, η άποψη του

Μανουήλ Γεδεών είναι εν μέρει τουλάχιστον εσφαλμένη. Η Υψηλή Πύλη βρισκόταν αυτή την εποχή σε ειρηνικές σχέσεις με τους Γάλλους, δεν ανησυχούσε ιδιαίτερα με την αθεΐα τους και μια αντιγαλλική ενέργεια της Πύλης τέτοιου χαρακτήρα δεν θα γινόταν σιωπηρά δεκτή. Υποθέτω δηλαδή ότι αν η παραπάνω αντιγαλλική ενέργεια του Πατριαρχείου αποτελούσε μέρος ενός πολιτικού σχεδίου της Υψηλής Πύλης, θα είχε λάβει διαφορετική μορφή. Η αποστολή ιεροκλήρων - διδασκάλων και όχι ανώτερων αξιωματούχων της Εκκλησίας (Μητροπολιτών ή Επισκόπων), δείχνει περισσότερο εσωτερική-κατηχητική ενέργεια, παρά εκτέλεση εντολής της Υψηλής Πύλης. Αντίθετα, μας επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι το Πατριαρχείο είναι εκείνο που για

την ασφάλεια των απεσταλμένων του (των προσώπων και του έργου τους) ζήτησε και έλαβε τον «υψηλόν ορισμόν» από την Πύλη, η οποία δεν είχε κανένα λόγο να μην επιβραβεύσει μια ενέργεια που απέβλεπε στην υποταγή και στη νομιμοφροσύνη των χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας και που δεν δέσμευε διπλωματικά την ίδια.

Παράλληλα προς αυτή την άμεσα κατηχητική δράση της

Εκκλησίας, αναπτύσσεται και μια εκδοτική δραστηριότητα από μεμονωμένους θεολογούντες ορθοδόξους και πιο συγκροτημένα από το ίδιο το Πατριαρχείο, με την οποία ολοκληρώνεται η εικόνα της αμυντικής πολιτικής της Μεγάλης Εκκλησίας απέναντι στην αθεΐα της Γαλλικής Επανάστασης και τους διακινητές της στην Ευρώπη και τη Μεσόγειο, στα γαλλικά δηλαδή στρατεύματα που επεκτείνονται στα Επτάνησα και την Αίγυπτο. Πρόκειται για την εκδοτική δραστηριότητα στην οποία εμπλέκονται οι Πατριάρχες Ιεροσολύμων Άνθιμος και Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε' με την *Πατρική Διδασκαλία*, το 1798, ο Αδ. Κοραΐς με την απαντητική *Αδελφική διδασκαλία* του ίδιου έτους, και άλλα συναφή, για τα οποία δεν θα γίνει περισσότερος λόγος εδώ.

⁹ Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους*, σ. 867.

^{9α} Στο ίδιο, σ. 87.

Ο ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΓΑΛΛΩΝ

Μέσα σε αυτό το πνεύμα μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα τη θέση του Ιγνάτιου όταν ο Αλή πασάς τον καλεί, όπως προκύπτει από την πορεία των πραγμάτων, γιατί πρωτογενείς πληροφορίες δεν διαθέτουμε, ως Μητροπολίτη της Άρτας να πάρει μέρος στις πολεμικές ενέργειες που ετοιμάζει κατά των δημοκρατικών Γάλλων. Οι τελευταίοι, υπενθυμίζουμε, είναι κύριοι των πρώην βενετικών κτήσεων Πρέβεζας, Βόνιτσας, Πάργας και Βου-

γαλλικού και αντιαθεϊστικού κλίματος που αυτή την εποχή κυριαρχεί στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και παράλληλα, από κρατική-θεσμική άποψη βρίσκεται στη γραμμή της οθωμανικής νομιμοφροσύνης. Και οι δύο πλευρές των δεσμεύσεων ή των επιλογών του, στην παρούσα περίπτωση, επικοινωνούν άριστα μεταξύ τους. Οι επιλογές αυτές διευκολύνονται ακόμη περισσότερο όταν ο συμμαχικός ρωσοτουρκικός στόλος υπό τους ναυάρχους Ουσσάκωφ (της Ρωσίας) και Καντήρ μπέν (της Τουρκίας) καταπλέουν στο Ιόνιο για να εκ-

διώξουν τους δημοκρατικούς Γάλλους και να εγκαταστήσουν διακρηγμένα μια ελληνική διοίκηση, υπό ρωσοτουρκική κηδεμονία.

Σε αυτές τις πολιτικοδιπλωματικές συνθήκες η εμπλοκή του Αλή πασά από τη μεριά της στεριάς για την απώθηση των Γάλλων από τα ηπειρωτικά τους προγεφυρώματα, ήταν μια συμμετρική και σχεδόν αυτονόητη δράση, και αντιστοίχως ήταν αναμενόμενη η ένταξη του Ιγνάτιου σε αυτή. Στη συνέχεια, ο τρόπος της συμμετοχής του Ιγνάτιου στα επερχόμενα ήταν από τη φύση των πραγμάτων σχεδόν προδιαγεγραμμένος. Δεν επρόκειτο δηλαδή να ζητηθεί από τον Ιγνάτιο να ηγηθεί στρατιωτικών σωμάτων ή να εμπλακεί σε μάχες κατά των Γάλλων, αλλά θα κληθεί να παραμείνει στη διάρκεια των επιχειρήσεων, ειρηνικά και τελετουργικά, δί-

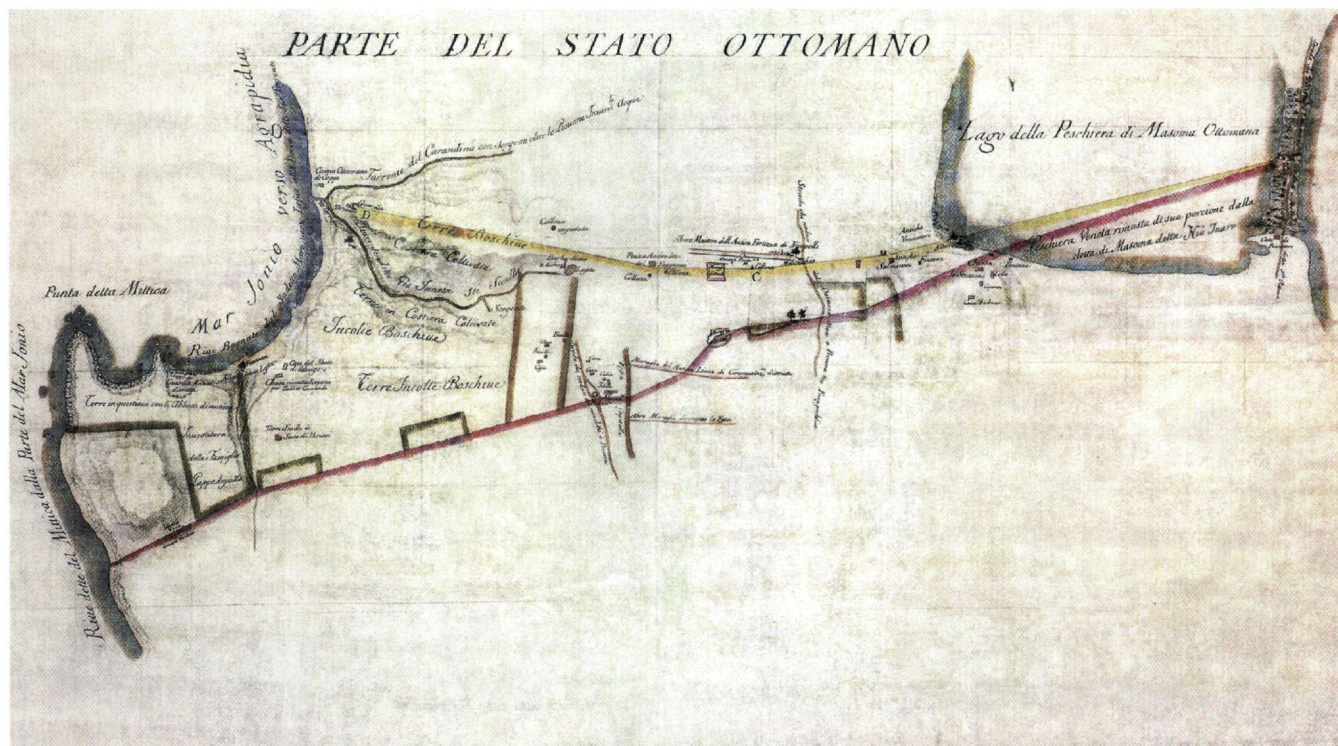
πλα στον Αλή πασά, δίνοντας έτσι τη χριστιανική-εκκλησιαστική νομιμοποίηση στα μάτια του ελληνικού πληθυσμού των πολιορκούμενων πόλεων Πρέβεζας, Βόνιτσας και Πάργας και γενικότερα του ορθόδοξου ποιμνίου στις επιθετικές ενέργειες του Αλή πασά. Και ακόμη να αναλάβει ειδικές αποστολές, διαπραγματεύσεις, εγγύησης συμφωνιών κ.ά., που μόνο ένας ορθόδοξος ιεράρχης μπορούσε

Αλή πασάς
(λεπτομέρεια).
Έγχρωμη
λιθογραφία.

Δημοσιεύεται στο
Μανόλης Βλάχος,
*Louis Dupré. Ταξίδι
στην Αθήνα και την
Κωνσταντινούπολη,*
Αθήνα,
εκδ. Ολκός, σ. 124.

θρωτού και ο Αλή πασάς έχει επιστρέψει, γύρω στον Αύγουστο του 1798, εσπευσμένα, από την εκστρατεία κατά του Πασβάνογλου για να τους εκδιώξει από τα ηπειρωτικά και ακαρνανικά εδάφη. Σε αυτή την περίπτωση, και δεν φαίνεται να είναι τυχαίο, ο Ιγνάτιος, συμμαχώντας με τον Αλή πασά, βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με τα καθήκοντά του. Ως θρησκευτικός ηγέτης αλλά και από βαθύτερη προσωπική επιλογή, κινείται στο πλαίσιο του αντι-

Σχέδιο των συνόρων της περιοχής Πρέβεζας και του Οθωμανικού κράτους, σχεδιασμένο δύο μήνες πριν την προσάρτηση της Πρέβεζας από τους Γάλλους το 1797. Πρέβεζα 1797. Δημοσιεύεται στο Ν. Καράμπελας, *Επί Χάρτον. Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα 2006.

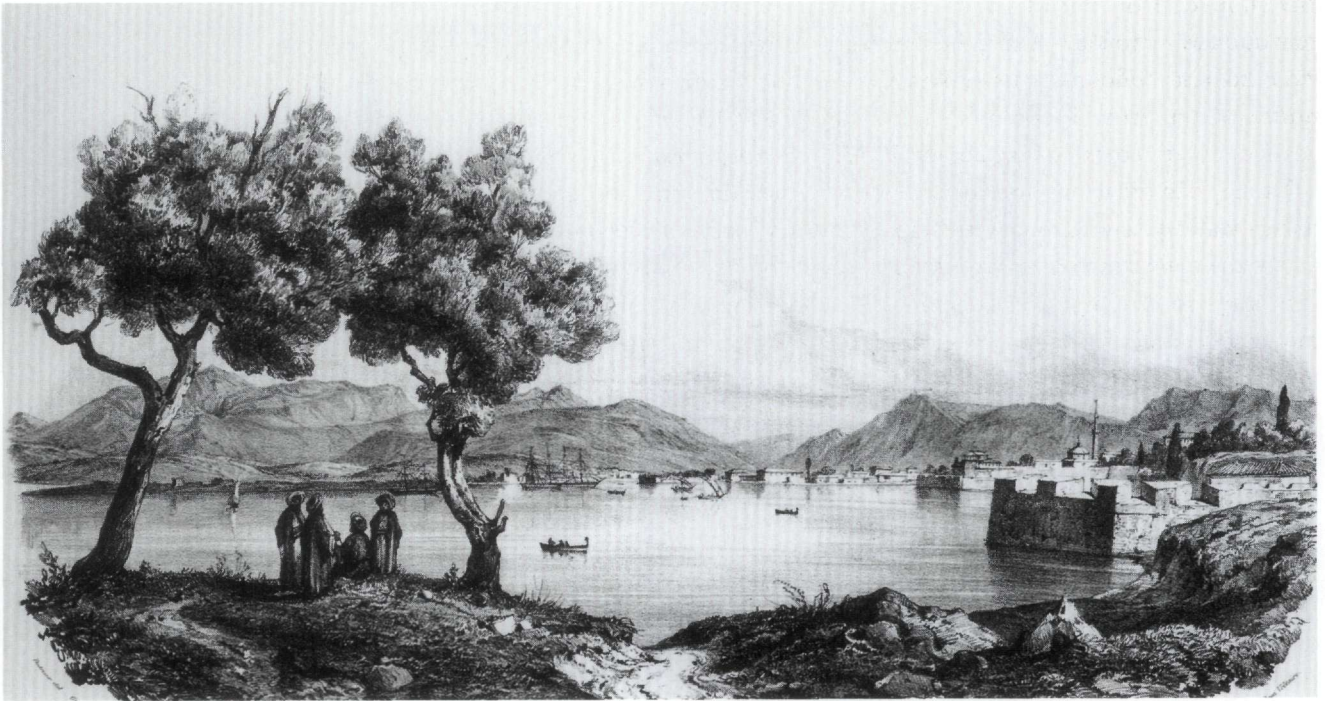
να φέρει εις πέρας. Αυτές τις αποστολές θα τις περιγράψουμε συνοπτικά αμέσως παρακάτω.

Η παρουσία του Ιγνατίου στο πλευρό του Αλή πασά είναι αναμφισβήτητη. Εντοπίζεται κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου ή αρχές Οκτωβρίου 1798 στη διάρκεια της εκστρατείας του Αλή πασά κατά των γαλλικών δυνάμεων του εδαφικού θύλακα Πάργας-Πρέβεζας-Βόνιτσας και κυρίως γύρω στις 12 Οκτωβρίου 1798, ημέρα της επίθεσης και της καταστροφής της Πρέβεζας.

Οι επιχειρήσεις ωστόσο είχαν αρχίσει από το Βουθρωτό. Στις 6 Οκτωβρίου 1798, στρατιωτικό σώμα του Αλή πασά καταλαμβάνει το Βουθρωτό, το οποίο, η φρουρά του και λίγες ακόμη δυνάμεις που έφθασαν από την Κέρκυρα, υπό τον στρατηγό Chabot υπερασπίστηκαν σθεναρά, αλλά τελικά το εγκατέλειψαν, αφού κατέστρεψαν κάποια οχυρωματικά έργα για να δυσκολέψουν την εγκατάσταση και σταθεροποίηση των δυνάμεων του Αλή πασά. Στα συμβάντα του Βουθρωτού, δεν επισημαίνεται παρουσία του

Ιγνατίου, ούτε του Αλή πασά άλλωστε. Ο βασικός και σταθερός στόχος του τελευταίου είναι βέβαια η Πρέβεζα, όπου έχουν επικεντρωθεί και οι προσπάθειες των Γάλλων για αντίσταση. Ως προσφορότερος τόπος άμυνας της Πρέβεζας κρίθηκε από τους γάλλους στρατιωτικούς ο ισθμός και ο παρακείμενος αρχαιολογικός χώρος της Νικόπολης, στον οποίον ανεγέρθηκαν βιαστικά κάποια πρόχειρα οχυρωματικά έργα και προωθήθηκε ως εκεί μια δύναμη 700 ανδρών, έτοιμων να φράξουν το δρόμο του Αλή πασά προς την Πρέβεζα. Τη δύναμη αυτή την αποτελούσαν 440 Γάλλοι, 60 Σουλιώτες υπό τον παλαιό αρματολό Χριστάκη Καλόγερο, ο οποίος στη συνέχεια μέσα σε αδιευκρίνιστες συνθήκες εγκατέλειψε τη θέση του, και 200 Πρεβεζάνοι της τοπικής πολιτοφυλακής και τελούσε υπό τις διαταγές του υποστράτηγου La Salcete.¹⁰ Ο Αλή πασάς επικεφαλής επίλεκτων δυνάμεων έχει στήσει το στρατηγείο του στο χωριό Λούρος, απ' όπου ξεκίνησε και αυτοπροσώπως διηύθυνε την επίθεση

¹⁰ J. P. Bellaire, *Précis des opérations*, σ. 297.

Όψη της Πρέβεζας. Έργο του Ο. Μ. Von Stackelberg, Παρίσι 1834. Δημοσιεύεται στο Ν. Καράμπελας, *Επί Χάρτον. Χαρακτικά της Πρέβεζας*, Πρέβεζα 2006.

κατά του γαλλικού οχυρού της Νικόπολης. Οι αριθμοί των στρατιωτικών δυνάμεων του Αλή πασά που παραδίδονται από τις αφηγηματικές πηγές της εποχής, αλλά και από τη νεότερη βιβλιογραφία, βρίσκονται σε χαώδη απόκλιση: 11.000 άνδρες αναφέρει ο Bellaire,¹¹ ενώ ο Χατζή Σεχρέτης, μιλώντας αποκλειστικά για τις συγκεντρωμένες στον Λούρο (χωριό) δυνάμεις, οι οποίες άλλωστε είναι οι μόνες που ενεπλάκησαν στις εκθροπιστικές, μιλάει για 1.600 άνδρες,¹² με υψηλή, φαίνεται, αναλογία ιππικού. Προς αυτή την τάξη των αριθμών συνάδει μάλιστα και εκείνος των 1.200 ανδρών που προσέφερε, χωρίς να γίνουν δεκτοί, ο Αλή πασάς στον ναύαρχο Ουσακώφ, λίγες μέρες αργότερα, ως συμβολή για την εκδίωξη των εγκλωβισμένων στο φρούριο της Αγίας Μαύρας δημοκρατικών Γάλλων.¹³ Ακόμα και η μαρτυρία του Χριστόφορου Περραιβού, που μιλάει για 4.000 «πεζικόν και καβαλαρίαν»,¹⁴ ανταποκρίνεται καλύτερα στις παραπάνω μετριοπαθείς εκτιμήσεις. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται όταν ανειδίκεντοι μελετητές μιλάνε για αριθμούς. Αναφέρεται για παράδειγμα από τοπικό λόγιο, χωρίς καμία τεκ-

μηρίωση, ότι στις επιχειρήσεις κατά της Νικόπολης-Πρέβεζας, ο Αλή πασάς διέθετε δύναμη 15.000 ανδρών.¹⁵ Ασφαλώς πρόκειται για παρανόηση.

Στα καθέκαστα των συγκρούσεων της Νικόπολης που έχουν καταγραφεί με ακρίβεια θα αναφερθούμε ακροθιγώς. Ένα επίλεκτο σώμα 500 ή 600 ιππέων υπό τον γιο του Αλή πασά, Μουχτάρ πασά, επιτέθηκε κατά της γαλλοελληνικής φρουράς, η οποία, μετά από σθεναρή αντίσταση, ηττήθηκε με πολλά θύματα στο πεδίο της μάχης και πολλούς αιχμαλώτους Γάλλους στα χέρια του Αλή πασά. Οι τελευταίοι, μέσα από απερίγραπτες ταλαιπωρίες μεταφέρθηκαν στα Γιάννενα και από εκεί στην Κωνσταντινούπολη.

Ο αμέσως επόμενος στόχος ήταν η Πρέβεζα. Με τον αέρα των νικητών της Νικόπολης οι δυνάμεις του Μουχτάρ πασά έφθασαν αστραπιαία στην Πρέβεζα, όπου οι ολιγάριθμοι γάλλοι γρεναδιέροι, επικουρούμενοι από μικρή δύναμη πρεβεζάνων πολιτοφυλάκων, φαίνεται ότι αιφνιδιάστηκαν. Μάχη ουσιαστικά δεν έγινε, οι αντίπαλοι ήρθαν σε σύγκρουση σώμα με σώμα που εξελίχθηκε σε πραγματική σφαγή των αμυνομένων,

¹¹ Στο *ίδιο*, σ. 398.

¹² Κ. Σάθας, *Η Αλμπανία*, σ. 233.

¹³ Π. Ροντογιάννης, *Ιστορία της Λευκάδος*, σ. 46.

¹⁴ Χρ. Περραιβός, *Άπαντα*, τ. Α', σ. 99.

¹⁵ Ηλ. Βασιλάς, *Η μάχη της Νικοπόλεως*, σ. 953.

την οποία ακολούθησε στη συνέχεια σφαγή των αμάχων κατοίκων. Από εκδικητική μανία η πόλη παραδόθηκε στις φλόγες. Ο Αλή πασάς μπήκε στην Πρέβεζα δύο μέρες αργότερα, δηλαδή στις 14 Οκτωβρίου 1798.

Στο μεταξύ ένα μέρος πολιτοφυλάκων και άλλων γαλλόφιλων κατοίκων της Πρέβεζας έχουν καταφύγει απέναντι στο Άκτιο (Πούντα) και προσπαθούν να διασωθούν, όπως μπορέσουν, από τη σφαγή και τον εξανδραποδισμό. Αυτή πρέπει να είναι η χειρότερη στιγμή της ζωής του Ιγνάτιου. Με εντολή του Αλή πασά στις 13 Οκτωβρίου μεταβαίνει στη Βόνιτσα για να πείσει τους κατοίκους της και τους φυγάδες Πρεβεζάνους να εγκαταλείψουν τους Γάλλους και να συμμαχήσουν με τον Αλή πασά, κάτι που κατά τον Χριστόφορο Περραιβό έγινε χωρίς δυσκολία. Οι λίγοι Γάλλοι της Βόνιτσας αποχώρησαν χωρίς αντίσταση, ενώ η πόλη δήλωσε υποταγή στον Αλή πασά. Κατά την επιστροφή του ο Ιγνάτιος συναντά τους παραπάνω Πρεβεζάνους, που προσέρχονται και τον παρακαλούν να τους βοηθήσει. Ο Περραιβός που αναφέρει το συμβάν συνεχίζει: «Αυτός [ο Ιγνάτιος] τους εδέχθη, λέγοντάς τους να έλθουν μαζί του, και θέλη τους ζητήσει την συχώρησιν από τον πασά· αυτόν τον λόγον ακούσας ένας Τούρκος, οπού ήταν μαζί του, τω είπεν, ότι να μη τους παρρησιάσῃ· επειδή ήτον το ίδιον ωσάν να τους επήγαινε εις το μακελλεῖον· παρήκουσεν όμως αυτούς τους λόγους του Τούρκου, όθεν ο μεν Τούρκος σπλαχνισθείς αυτούς και λαβών εις το πλοῖον του όσους εκώρει τους επέρασεν εις την αντίκρυ μεγάλην ξηράν και τους είπε να φύγουν από πρόσωπον του πασιά, ο δε Ιγνάτιος λαβών τους εναπολειφθέντας τους επρόσφερεν εις τον φίλον του ως δώρα, ο οποίος τη δευτέρα ημέρα εξανάβαινε την γη από τα αθώα αυτών αίματα.»¹⁶

Ο Πουκεβίλ δίνει μια αρκετά αποκλίνουσα παραλλαγή, επιβαρυντική επίσης για τον Ιγνάτιο, μεταγενέστερα διατυπωμένη ασφαλώς, αλλά πάντα στο πνεύμα του αρνητικού τρόπου που η γαλλική πλευρά και η γαλλόφιλη μερίδα, έβλεπε τον ρωσόφιλο αρχικά, και αγ-

γλόφιλο αργότερα, δεσπότη. Κατά τον Πουκεβίλ, ο οποίος αποσιωπά την αποστολή του Ιγνάτιου στη Βόνιτσα, ο Αλή πασάς έστειλε στις 13 Οκτωβρίου τον Δεσπότη της Άρτας στους συγκεντρωμένους στην Πούντα (Άκτιο) φυγάδες της Πρέβεζας, με την υπόσχεση συγχώρεσης αν ξαναγύριζαν στην πόλη τους. Ο Ιγνάτιος φαίνεται, κατά τον Πουκεβίλ πάντοτε, να πείσθηκε από την υπόσχεση του Αλή πασά και στη συνέχεια έπεισε και τους φυγάδες τους οποίους οδήγησε στη Σαλαώρα, σημείο που είχε εγκατασταθεί ο Αλής κατά τις δυο κρίσιμες ημέρες 13 και 14 Οκτωβρίου (δηλαδή μεταξύ της εισόδου του Μουχτάρ στην Πρέβεζα - 12 Οκτωβρίου και την είσοδο του ίδιου του Αλή πασά στις 14 Οκτωβρίου). Εκεί, στη Σαλαώρα, στις 13 Οκτωβρίου 1798 γράφεται το δεύτερο μέρος της καταστροφής της Πρέβεζας. Ο Αλή πασάς αθετεί την υποτιθέμενη συμφωνία με τον Ιγνάτιο και κατ' επέκταση με τους παραδοθέντες Πρεβεζάνους τους οποίους και αποκεφαλίζει. Τα θύματα της αποτρόπαιας πράξης ανέρχονται σε 200 ενήλικους άνδρες που αποκεφαλίστηκαν και σε 500 γυναίκες και παιδιά που εξανδραποδίστηκαν.¹⁷

Κάθε σχόλιο στο σημείο αυτό μοιάζει ανοίκειο. Ούτε κατακραυγή ούτε υπεράσπιση του Ιγνάτιου. Ο Περραιβός μιλάει για άστοχη ενέργεια, ο Πουκεβίλ για εξαπάτηση του Δεσπότη από τον Αλή πασά. Το νόημα και τα όρια της συμμετοχής του, οι προθέσεις και οι συνθήκες της εξαπάτησής του από τον εμπόλεμο Αλή κ.ά., δεν θα πάψουν να έρχονται στην επιφάνεια κάθε φορά που θα γίνεται λόγος για τα συμβάντα και για το πρόσωπό του. Εμείς θα περιοριστούμε στα ελάχιστα: ο πολιτικός και ιδεολογικός αντιγαλλισμός του Ιγνάτιου έφθασαν στα όριά τους στην Πρέβεζα. Μετά την ήττα των γαλλικών όπλων κάθε φροντίδα για τη σωτηρία όσων αντιστάθηκαν (εδώ των Πρεβεζάνων) από την εκδίκηση των νικητών γαζήδων, κατά την προαιώνια ισλαμική τάξη, αποδείχτηκε ατελέσφορη. Ίσως η κατοπινή συμπεριφορά του Ιγνάτιου να αποτελεί τη δική του απάντηση στην καταστροφή της Πρέβεζας.

¹⁶ Χρ. Περραιβός, *Άπαντα*, τ. Α', σ. 100-101

¹⁷ F. C. H. L. Pouqueville, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασως ήτοι Η Αναγέννησις της Ελλάδος*, μετάφραση Ξ. Δ. Ζύγουρας, τ. Α', Αθήνα 1890, σ. 90-99. Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή πασά*, σ. 122.

Πάργα.
Επιχρωματισμένη
λιθογραφία.
Ιδιωτική Συλλογή.

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΝ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΓΑ

Η εμπλοκή του Ιγνάτιου στον πόλεμο κατά των δημοκρατικών Γάλλων στο πλευρό του Αλή πασά, που στο βάθος ήταν και πόλεμος της Υψηλής Πύλης, δεν σταμάτησε εδώ. Συνεχίστηκε και κατά τις επόμενες εβδομάδες με φορτικές πιέσεις του Αλή προς τους προκρίτους της Πάργας, από τους οποίους ζητούσε να εξοντώσουν ή, έστω, να εκδιώξουν τη Γαλλική φρουρά (150 περίπου άνδρες) από την πόλη τους και να υποταχθούν στο «δοβλέτι» και στον ίδιο προσωπικώς, ενώ τους παρείχε τη διαβεβαίωση ότι θα διατηρούσαν την ανεξαρτησία τους και την κοινοτική αυτοδιοίκηση. Οι Παργινοί, καχύποπτοι απέναντι στις υποσχέσεις ενός πασά που πριν λίγες μέρες αιματοκύλησε την Πρέβεζα και προσηλωμένοι σθεναρά στην πατροπαράδοτη ανεξαρτησία τους και την αντιοθωμανική επιλογή τους, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν με αποφασιστικότητα αλλά και με διπλωματία τη νέα απειλή. Συμφώνησαν πρώτα με τους Γάλλους ότι με τις υπάρχουσες δυνάμεις και μέσα στο κλίμα της ήττας της Νικόπολης και της καταστροφής της Πρέβεζας, ήταν αδύνατη η απο-

τελεσματική άμυνα της Πάργας. Αυτό είχε ως συνέπεια τη σύμπτυξη των Γάλλων στην Κέρκυρα και την αφαίρεση από τον Αλή πασά ενός ισχυρού επιχειρήματος. Παράλληλως συνήψαν με τους Σουλιάτες συμφωνία αμοιβαίας βοήθειας η οποία έγινε γνωστή και αναστάτωσε τον Αλή πασά για προφανείς λόγους και, το σπουδαιότερο, προσπάθησαν να έρθουν σε επαφή με τους ναυάρχους του ρωσοτουρκικού στόλου Ουσακώφ και Καντίρ Μπέη, που εκείνες τις μέρες πλησίαζαν στη θαλάσσια περιοχή. Οι ναύαρχοι δέχτηκαν την αντιπροσωπεία των Παργινών, η απάντησή τους όμως στην αρχή ήταν αρνητική έως ελάχιστα ενθαρρυντική, στη συνέχεια όμως πήρε τη μορφή μιας τυπικά ρωσοτουρκικής, αλλά ουσιαστικά ρωσικής προστασίας, η οποία έθεσε τέλος στις απαιτήσεις του Αλή πασά επί της Πάργας, τουλάχιστον προσωρινά. Στο μεταξύ, και στη διάρκεια κυρίως του δευτέρου δεκαπενθημέρου του Οκτωβρίου του 1798, και οι δύο πλευρές, ο Αλή πασάς και οι Παργινοί, επιδόθηκαν σε κινήσεις υψηλής, για την εποχή, «διπλωματικής» τεχνικής. Μετά την αποχώρηση των Γάλλων και την απώλεια εκ μέρους του Αλή πασά του επιχειρήματος της εκδιώξής τους

βάσει των σουλτανικών εντολών, άρχισε μια ανταλλαγή αλληλογραφίας, υποβολή ανειλικρινών προτάσεων, υπογραφή ενδιάμεσων συμφωνίας, τελικά ένας αγώνας και από τις δύο πλευρές να κερδίσουν χρόνο.

Στις «διπλωματικές» αυτές ακροβασίες παίρνει μέρος και ο Ιγνάτιος, ο οποίος και μετά τη σφαγή των Πρεβεζάνων, εξακολουθεί να παραμένει στην ακολουθία του Αλή πασά. Πειστήριο της συμμετοχής του στα δρώμενα αποτελεί η ανάμειξή του στη διαπραγμάτευση της συμφωνίας μεταξύ του Αλή πασά και της τετραμελούς αντιπροσωπείας των Παργινών που υπογράφτηκε στην Πρέβεζα στις 30 Οκτωβρίου 1798 από τους ενδιαφερόμενους και την συνυπογράφει ο ίδιος ο Ιγνάτιος «ως διορισμένος και από τα δύο μέρη διά τον συμβιβασμόν των ανωτέρω».¹⁸ Η συμφωνία αυτή ξεπεράστηκε από τα πράγματα, αφού εν τω μεταξύ οι ναύαρχοι έθεσαν υπό την προστασία τους την Πάργα και οι προεστοί της πόλης με επιστολή τους της 9ης Νοε. 1798 την κατήγγειλαν ως προϊόν βίας.¹⁹ Ο Περραιβός που αφηγείται τα συμβάντα και παραθέτει τα σχετικά έγγραφα, υπερτονίζει μάλιστα τον ρόλο του Ιγνατίου και θεωρεί ότι αυτός πίεσε τους παργινούς αντιπροσώπους να υπογράψουν τη συμφωνία την οποία μάλιστα είχε συντάξει ο ίδιος ως μεσολαβητής.

Βέβαια ένας έμπειρος μελετητής του γραπτού λόγου του Ιγνατίου, των λίγων δηλαδή, γνωστών κειμένων του και του ύφους των εγγράφων του, επιστολών κ.λπ. που έχουν διασωθεί, δεν θα δυσκολευτεί να συνομολογήσει, έστω και χωρίς απόλυτη βεβαιότητα, ότι συντάκτης της συμφωνίας μπορεί να είναι ο Ιγνάτιος, ακόμη και εμπνευστής της, όπως αφήνει να διαφανεί ο Περραιβός, παρών στην Πάργα και ενήμερος πολλών σπουδαίων πραγμάτων που συνέβαιναν στην πόλη. Δεν θα μπορούσε όμως ο ίδιος μελετητής να δεχτεί ότι αυτό συνιστά ένα σατανικό τέχνασμα του δεσπότη για να διευκολύνει την επέκταση της εξουσίας του Αλή πασά στην Πάργα, ιδιαίτε-

ρα μάλιστα μετά την απομάκρυνση της γαλλικής φρουράς. Μέσα στο κλίμα των ανειλικρινών επαφών εκείνων των ημερών, το ενδεχόμενο μιας συμφωνίας Αλή πασά και Παργινών, είχε φαίνεται κερδίσει έδαφος, και σ' αυτό ασφαλώς ο Ιγνάτιος θα είχε το δικό του μερίδιο. Είναι η στιγμή που ο ρώσος ναύαρχος Ουσακόφ διστάζει να προσφέρει την προστασία του στην Πάργα και ο Τούρκος ομόλογός του Καντήρ Μπένς είναι αρνητικός, ενώ

F. F. Ushakov,
(1774-1817).
Δημοσιεύεται
στο Β. Μισκέβκα,
Ο ηγεμόνας
Κωνσταντίνος
Υψηλάντης,
(1760;-1816), Αθήνα,
εκδ. Αφοί Κυριακίδη,
2008, σ. 88.

ο Αλή πασάς, αν και έχει χάσει τη νομιμοποίηση και το πλεονέκτημα του ιερού πολέμου κατά των απίστων (Γάλλων) εξακολουθεί να παραμένει απαιτητικός και απειλητικός.

Είναι χαρακτηριστικές μερικές πληροφορίες που ξεπηδάνε από την καταγραφή της διαδοχής των συμβάντων και από τα έγγραφα εκείνων των ημερών που ανταλλάζανε οι ενδιαφερόμενοι. Στο έγγραφο για παράδειγμα της 25ης Οκτωβρίου 1798 με το οποίο διορίζονται τέσσερεις αντιπρόσωποι της Πάργας για να μεταβούν στην Πρέβεζα, ύστερα από υπόδειξη των ναυάρχων, για να προσφέρουν στον πασά «φιλικήν προσκύνησιν», μπορούμε να διακρίνουμε την έναρξη μιας

¹⁸ Χρ. Περραιβός,
Άπαντα, τ. Α', σ. 235.

¹⁹ Στο ίδιο.

διαδικασίας συμβιβασμού Παργινών και Αλή πασά υπό την εγγύηση, προφανώς, των ναυάρχων. Οι Παργινοί όμως οι οποίοι γνωρίζουν την επιθετικότητα του Αλή πασά, φροντίζουν να ελαφρύνουν τη θέση των απεσταλμένων τους από το βάρος μιας άνιστης δια-

Κάτοικος της
Πάργας. Έργο του
Edward Dodwell.
Δημοσιεύεται
στο Δ. Φωτόπουλος-
Α. Δελβορριάς,
Η Ελλάδα του
Μουσείου Μπενάκη,
Αθήνα, εκδ. Μουσείο
Μπενάκη,
1997, σ. 541.

πραγμάτευσης με τον Αλή που πραγματοποιείται μάλιστα στο έδαφος της αιματοβαμμένης Πρέβεζας. Γράφουν ρητά στο ίδιο έγγραφο: «αν εξ εναντίας ο ρηθείς πασάς δεν ευχαριστηθή εις μόνην την προσκύνησιν αλλ' επιμένει να τους στεναχωρήσει κατά την συνήθειάν του αυθαιρέτως διά να δεχθώσι και υπογράψωσι κακήν συνθήκην κατά της πατρίδος, ημείς όλοι συμφώνως, διά ν' αποφύγωσι τον κίνδυνον, τους δίδομεν την άδειαν

να μην αντιτείνωσιν επιμόνως εις την επικίνδυνον αυθαιρεσίαν του, επειδή αι τοιαύται συνθήκαι δεν θέλει ποτέ λάβωσι κύρος».²⁰

Στο σημείο αυτό γεννιέται μια απορία. Γνώριζε την περίεργη αυτή ρήτρα ο Ιγνάτιος, ο οποίος είχε μεταβεί στην Πάργα και ασφαλώς, μετά από κάποιες διαπραγματεύσεις, συνόδευσε τους αντιπροσώπους της πόλης στην Πρέβεζα όπου προσέρχονται για «φιλικήν προσκύνησιν» και όπου υπέγραψαν στις 30 Οκτωβρίου 1798 την άκυρη συμφωνία; Και ακόμη, αν η συμφωνία ήταν προκαταβολικώς άκυρη, όπως φαίνεται από την εξουσιοδότηση των προκρίτων προς τους εκπροσώπους τους της 25ης Οκτωβρίου που αναφέρουμε πιο πάνω, αυτό το γνώριζε ο Ιγνάτιος; Και αν η απάντηση είναι θετική, γιατί μεσολάβησε και, ακόμη περισσότερο, γιατί δέχτηκε να εγγυηθεί μια, εν γνώσει του, άκυρη συμφωνία. Αλλά πάλι, αν η συμφωνία ήταν άκυρη γιατί κατά την επιστροφή των τεσσάρων αντιπροσώπων από την Πρέβεζα, χρειάστηκε να εξεγερθεί ο λαός της Πάργας για την απόρριψή της, όπως αναφέρει ως αυτόπτης μάρτυς, ο Περραιβός;²¹

Όπως και να έχουν τα πράγματα ο Αλή πασάς βγήκε χαμένος από τις επί ένα σχεδόν μήνα (12 Οκτωβρίου και 9 Νοεμβρίου 1798) διαπραγματεύσεις του με τους Παργινούς. Σε έγγραφο της 9ης Νοεμβρίου 1798, που το υπογράφουν «οι προεστώτες και όλοι μικροί και μεγάλοι της Πάργας», του αναγγέλλουν ότι «ημείς υπετάχθημεν θεληματικώς εις δύο βασιλικούς ναάρχους της Ρωσίας και Οθωμανικής Πόρτας, των οποίων αι σημαίαι αεροκινούνται εις τα τείχη του φρουρίου μας κ.λπ.».²²

Εδώ τελείωσε η εμπλοκή του Ιγνατίου στο πλευρό του Αλή πασά κατά τον πόλεμο του τελευταίου κατά των δημοκρατικών Γάλλων στα ηπειρωτικά εξαρτήματα της Επτανήσου, Βουθρωτό, Πρέβεζα, Βόνιτσα και Πάργα. As σημειωθεί ακόμη ότι ο Ιγνάτιος δεν φαίνεται να έβαλε ποτέ ένα ερωτηματικό σε αυτή τη φάση της ζωής του. Αντίθετα μάλιστα, λίγους μήνες αργότερα, στις 23 Ιουλίου 1799, προκάλεσε, ασφαλώς, με δικές του ενέργειες και με τη στήριξη του Αλή πασά, συγχαρητήρια επιστολή του Οικουμενικού Πατριάρχη Νε-

²⁰ Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 293.

²¹ Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 236, σημ. 2.

²² Στο *ίδιο*, τ. Α', σ. 237.

όφουτου, που τη συνυπογράφουν 15 συνοδικοί Μητροπολίτες, για τους κόπους που κατέβαλε «κατά το άφευκτον χρέος σου επί τη αίσια εκβάσει τών εις τα αυτόθι αναγκαίων τοπικών υποθέσεων».²³

Και ακόμη, στο υπόμνημα που έστειλε δέκα χρόνια αργότερα, το 1808, στον Υπουργό των Εξωτερικών του τσάρου κόμης Ρομαντώφ και με το οποίο ουσιαστικά ζητούσε να μπει επίσημα στη ρωσική υπηρεσία, υπεραμύνθηκε της αντιγαλλικής πολιτικής του στις συγκρούσεις του 1798, την οποία θεώρησε ως αναγκαία προϋπόθεση για την ίδρυση της αυτόνομης Επτανήσου Πολιτείας και την κάθοδο των Ρώσων στο Αιγαίο. Και στα δύο αυτά συμβάντα έβλεπε (το 1808 ήδη) τις προϋποθέσεις «à une heureuse régénération» (για μια ευτυχισμένη αναγέννηση) της πατρίδας.²⁴

ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΩΝ ΣΟΥΛΙΩΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

Η επόμενη περίοδος της ζωής του Ιγνατίου ως μητροπολίτη Άρτας σχετίζεται με την τελευταία φάση των πολέμων του Αλή πασά κατά του Σουλίου, φάση που αρχίζει σχεδόν αμέσως μετά την εκδίωξη των Γάλλων από τις πρώην βενετικές κτήσεις της Ηπείρου και γενικότερα από τα Επτάνησα. Η περίοδος αυτή για τον Ιγνάτιο φθάνει έως τον Δεκέμβριο του 1805, έτος της φυγής του στην Κέρκυρα και είναι, νομίζω, λιγότερο πολύπλοκη από την προηγούμενη, της συμμετοχής του δηλαδή στο πλευρό του Αλή πασά κατά τις επιχειρήσεις του τελευταίου εναντίον των δημοκρατικών Γάλλων. Γιατί, αν και έζησε και σε αυτή την περίοδο των σουλιωτικών πολέμων μια μεγάλη αντίφαση, την ταυτόχρονη εξυπηρέτηση δηλαδή των συμφερόντων του Αλή πασά και της Επτανήσου Πολιτείας - Ρωσίας, την έλυσε θετικά με την τελική επιλογή της προσχώρησης στη ρωσική πολιτική και τη διαμόρφωση εντός αυτής ενός αναγεννητικού οράματος για την Ελλάδα, κάτι νεωτερικότερο από εκείνο της ρωσόφιλης φαναριώτικης μερίδας και συγγενικό με αυτό του Καποδίστρια, με τον οποίον αυτή την εποχή αρχίζει να δημιουργεί προσωπικές σχέσεις.

Ο Ιγνάτιος δεν χρειαζόταν να αναμειχθεί αυτοπροσώπως στα σουλιωτικά σχέδια του Αλή πασά. Άλλωστε οι Σουλιώτες δεν ήταν ένας πληθυσμός που μπορούσε να επηρεαστεί από έναν ορθόδοξο δεσπότη· ούτε ο ευρύτερος χώρος των Μουσουλμάνων της Τσαμουριάς με τις εναλλασσόμενες συμπεριφορές, φιλοσουλιωτικές-αντισουλιωτικές, ήταν χώρος επιρροής του. Αλλά και οι προνομιακές σχέσεις, αντικρουόμενες ενίοτε, της χριστιανικής Πάργας με τους ομόδοξους Σουλιώτες, εξαρτιόνταν σε μεγάλο βαθμό από τις πολιτικές επιλογές των κυριάρχων της Κέρκυρας, κάτι που ξεπερνούσε τις δυνατότητες χειρισμού του Μητροπολίτη της Άρτας. Εκεί όμως που ανοίγεται ένα ενδιαφέρον κεφάλαιο, είναι ο κόσμος των αρματολών· όχι βέβαια των ενεργών που αυτοδικαίως είναι νομιμόφρονες προς τον Αλή πασά αλλά των πρώην, που από κοινού με λίγα ανώνυμα «κλεφτομπούλουκα», μπαϊνοβγαίνουν στα Επτάνησα και αποτελούν ένα εν δυνάμει κίνδυνο για τα μετόπισθεν των δυνάμεων του Αλή πασά που πολιορκούν το Σούλι. Την εξουδετέρωση αυτού του κινδύνου, με τον αποκλεισμό των παραπάνω στα επτανησιακά τους καταφύγια, επεδίωξε ο Αλή πασάς και το έργο αυτό ανέθεσε στον Ιγνάτιο. Εκείνος επιδόθηκε σε αρκετά μακροχρόνιες διαπραγματεύσεις με περίεργα αποτελέσματα, για τα οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια.

Εδώ πρέπει να αναφέρουμε ότι ανάλογες διαπραγματεύσεις μεταξύ Αλή πασά και Επτανήσου Πολιτείας για το ίδιο ζήτημα είχαν ξεκινήσει και κατά τα προηγούμενα έτη, με μεσολαβητή τον Αθ. Ψαλλίδα, τον Ιούλιο του 1801²⁵ και την αποστολή επίσημης αντιπροσωπείας υπό τον Μητροπολίτη Ιωαννίνων Ιερόθεο και τον Διβάν εφέντη το 1802, οι οποίες όμως δεν οδήγησαν σε κάποιου είδους συμφωνία. Αντίθετα, η αποστολή του Ιγνατίου είχε αξιολογήσει και αξιοπερίεργα, όπως τα χαρακτήρισα παραπάνω, αποτελέσματα και μάλιστα προς πολλές κατευθύνσεις. Πράγματι με τη διαπραγμάτευση αυτή ο Αλή πασάς κράτησε για ολόκληρο το 1803, έτος της τελικής πολιορκίας του Σουλίου, και της διάσπασης της άμυνας των Σουλιωτών, ανοιχτή γραμμή και φιλική επι-

²³ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. II σ. 2-3.

²⁴ Στο *ίδιο*, τ. II σ. 25.

²⁵ Δ. Μ. Σάρρος, «Γράμματα αναφερόμενα εις αγώνας Σουλίου και Πάργης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2 (1925), σ. 275-277.

Το κάστρο
του Σουλίου. Σχέδιο
του Η. Holland.
Ιδιωτική συλλογή.
Δημοσιεύεται
στο Γ. Τσούλιος-
Τ. Χατζής (επιμ.),
*Ιστορικόν Λεύκωμα
της Ελληνικής
Επανάστασως*, τ. Β',
Αθήνα, εκδ. Μέλισσα,
1970, σ. 371.

κοινωνία με την Κέρκυρα, η οποία ασφαλώς συνιστούσε αρνητικό πλαίσιο για μια συστηματική βοήθεια της Επτανήσου Πολιτείας και της Ρωσίας προς τους Σουλιώτες.²⁶ Η σύναψη της Συνθήκης στις 9 Νοεμβρίου 1803, όταν είχε πια καταρρεύσει η σουλιωτική άμυνα και η τελική παράδοση των τελευταίων σημείων αντίστασης ήταν αναμενόμενη, έδινε στον Αλή πασά το δικαίωμα να απαιτήσει από τους συμβαλλομένους του να μην δεχτούν στα νησιά τους πτηνμένους Σουλιώτες. Και μπορεί το αίτημα του Αλή πασά να μην έγινε δεκτό, έχει όμως ενδιαφέρον ότι το διατύπωσε στο συνοδευτικό έγγραφο της 22ας Νοεμβρίου 1803 από τα Γιάννενα, με το οποίο επέστρεψε στην Κέρκυρα το πρωτότυπο κείμενο της Συνθήκης της 9ης Σεπτεμβρίου επικυρωμένο και υπογεγραμμένο από τον ίδιο, αν καταλαβαίνω καλά τα κακοδημοσιευμένα από τον Ζερλέντη έγγραφα.²⁷

Αφιερώνοντας λίγα ακόμη λόγια στη Συνθήκη της 9ης Νοεμβρίου 1803, μπορούμε να πούμε ότι αν και ήταν, χάρη στη δεξιοτεχνία του Ιγνατίου, αρκετά ισορροπημένη, παρέμεινε ατελέσφορη και χρειάστηκε αλλεπάλληλες αναθεωρήσεις έως την τελική αχρήστευσή της που συμπίπτει με το τέλος της ρωσικής παρουσίας στα Επτάνησα.²⁸ Στο σημείο αυτό αξί-

ζει να αναφερθούμε σε μια τιμητική εκδήλωση της Ιονίου Γερουσίας προς το πρόσωπο του Ιγνατίου σε αναγνώριση των προσπαθειών του για τη σύναψη της Συνθήκης της 9ης Νοεμβρίου 1803. Η Γερουσία της Επτανήσου Πολιτείας με ψήφισμα της 12ης Οκτωβρίου 1803 εκφράζει την ευγνωμοσύνη της και του εκχωρεί το πολύ τιμητικό προνόμιο της διαμεσολάβησης για την απονομή χάριτος σε τρεις καταδίκους τον χρόνο, υπό κάποιους όρους που αναφέρονται ρητά στο ψήφισμα.²⁹ Θυμίζω όμως ότι ο Ιγνατίος είχε γίνει αποδέκτης λίγα χρόνια νωρίτερα, στις 23 Ιουλίου 1799, και άλλης τιμητικής διάκρισης από τον Πατριάρχη και τη Σύνοδο σε αναγνώριση των προσπαθειών του και των κόπων του κατά τη διάρκεια του πολέμου του Αλή πασά κατά των δημοκρατικών Γάλλων,³⁰ κάτι που γεννά τη σκέψη ότι τέτοιου είδους ηθικές ανταμοιβές τις προκαλούσε ο ίδιος ο ενδιαφερόμενος.³¹ Πάντως το υμνητικό ψήφισμα της Επτανησιακής Γερουσίας εκδίδεται, όπως καλά γνωρίζουμε σήμερα, όταν ο Ιγνατίος έχει πια προσχωρήσει στη ρωσική πολιτική και ασφαλώς προορίζεται να τον θωρακίσει με υπεροχή και κύρος απέναντι στον ανοικονόμητο πασά, στην επικράτεια του οποίου εξακολουθούσε να ζει.

²⁶ Βάσω Ψιμούλη, *Σούλι*, σ. 408-409.

²⁷ Π. Ζερλέντης *Συνθήκη Επτανήσων*, σ. 15 κ.ε.

²⁸ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Πολιτικά διαπραγματεύσεις*, passim.

²⁹ Π. Ζερλέντης *Συνθήκη Επτανήσων*, σ. 32-33 και ελλ. μεταφρ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. II σ. 31-32.

³⁰ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. II, σ. 2-4.

³¹ Στο ίδιο, τ. II, σ. 119 και τ. I, σ. 32.

Ένα όμως από τα αξιοπερίεργα αποτελέσματα της Συνθήκης ήταν και οι επιπτώσεις της πάνω στον διαμεσολαβητή. Φαίνεται, δηλαδή, ότι μέσα από τις μεγάλης διάρκειας απουσίες του στην Κέρκυρα, την πρόσκαιρη, έστω, απομάκρυνσή του από το αλμπασαδικό περιβάλλον και την επικοινωνία του με τη ρωσόφιλη παράταξη της Κέρκυρας (οικογένεια Καποδίστρια κ.ά.), τη συναναστροφή με τους φορείς της ρωσικής προστασίας (ο πληρεξούσιος της Ρωσίας κόμης Γ. Μοτσενίγος, ο πρόξενος της Ρωσίας Λιμπεράκης Μπενάκης, ο στρατηγός Άνρεπ κ.ά.), ο Ιγνάτιος προσχώρησε σιωπηρά αλλά ολόψυχα στη ρωσική επιρροή από το 1803, οπότε, όπως γράφει ο ίδιος,³² του ζητήθηκε από τον κόμη Μοτσενίγο να δημιουργήσει μια ρωσόφιλη παράταξη στον χώρο της δικαιοδοσίας του, πράγμα που δέχτηκε ευχαρίστως. Η δράση του, συνεχίζει ο ίδιος ο Ιγνάτιος, είχε ως αποτέλεσμα να αστοχήσουν ως το 1805 οι ενέργειες των Γάλλων να συνάψουν νέες σχέσεις με τον Αλή πασά. Ο τελευταίος όμως προς τα τέλη του 1805 και μετά και από γαλλικές υποδείξεις, υποπτεύθηκε την ενεργό ρωσοφιλία του Ιγνατίου και σχεδίασε την εξόντωσή του.³³

Το 1803 λοιπόν ο Ιγνάτιος βρίσκεται ήδη, αν όχι σε ρωσική υπηρεσία, κάτι που ίσως θα αποτελούσε ιστορικό αναχρονισμό, προσκολλημένος στη ρωσική πολιτική. Η συνέχεια είναι γνωστή. Μετά τη νίκη του επί των Σουλιωτών ο Αλή πασάς συνέχισε το ξέφρενο παιχνίδι της εξουσίας και ο Ιγνάτιος περιορίστηκε, τουλάχιστον επιφανειακά, στα συνηθισμένα καθήκοντα ενός ορθόδοξου Δεσπότη. Υπάρχουν ενδείξεις ότι διέμενε συχνά στα Γιάννενα, όπου ίσως διέθετε κάποιο δικό του κατάλυμα. Τον Σεπτέμβριο όμως του 1804 τον ξαναβρίσκουμε απεσταλμένο στην Κέρκυρα να υπερασπίζεται και πάλι τα συμφέροντα του Αλή πασά. Διαπραγματεύεται την παρουσία δυνάμεων του Αλή πασά και ουσιαστικά την κατοχή του Βουθρωτού και την αποχώρηση δύναμης Σουλιωτών που είχαν επιστρέψει στην Πάργα και συνεργάζονταν με τους τσάμηδες αγάδες και άλλους εχθρούς του Αλή πασά.³⁴

Για τη ζωή του Ιγνατίου το 1805 γνωρίζουμε ακόμη λιγότερα από όσα γνωρίζουμε

για τα προηγούμενα χρόνια. Στα τέλη του χρόνου αυτού όμως, το διπλό παιχνίδι του έφθασε στα όριά του. Η καχυποψία του Αλή πασά κορυφώθηκε, ενώ όπως είπαμε ήδη, αναφέρεται και γαλλικός δάκτυλος στην ενπέρωσή του. Μετά από πληροφορίες ότι κινδυνεύει η ζωή του που έλαβε ο Ιγνάτιος από φίλους του, ίσως και από τον ίδιο τον Μουχτάρ πασά και άλλα πρόσωπα του στενού περιβάλλοντος του Αλή πασά, και με τη βοήθεια του Ρώσου προξένου της Άρτας Γ. Φλώρη (Flory), φυγαδεύτηκε στην Κέρκυρα.

ΦΥΓΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΡΚΥΡΑ, ΕΜΨΥΧΩΤΗΣ ΑΡΜΑΤΟΛΩΝ ΣΤΗ ΛΕΥΚΑΔΑ

Η διαμονή του Ιγνατίου στην Κέρκυρα, που ξεκινάει από τους τελευταίους μήνες του 1805, προσδιορίζεται από τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1806. Αν και ο πόλεμος αυτός, με κάποιες ενδιάμεσες ανακωχές και ειρηνεύσεις κράτησε ως το 1812, ειδικώς για τα υπό ρωσική προστασία Επτάνησα κράτησε μόνο ως τη γαλλορωσική Συνθήκη του Τιλσίτ (Ιούνιος 1807), με την οποία παραχωρήθηκε η κυριαρχία από τους Ρώσους στους αυτοκρατορικούς Γάλλους.

Τα συμβάντα της περιόδου αυτής είναι αρκετά καλά γνωστά, χάρη κυρίως στα επτανησιακά και τα ρωσικά αρχεία. Αμέσως μετά την έναρξη του πολέμου, αλλά κυρίως από τους πρώτους μήνες του 1807, ο πληρεξούσιος της Ρωσίας στα Επτάνησα κόμης Γ. Μοτσενίγος και ο ελληνικής καταγωγής (από την Κέα) στρατηγός του ρωσικού στρατού Εμμ. Παπαδόπουλος, ετοιμάζουν ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, αφενός για την υπεράσπιση των δύο πιο ευάλωτων στις δυνάμεις του Αλή πασά σημείων της Επτανησιακής επικράτειας, της Λευκάδας και της Πάργας, και αφετέρου τη δημιουργία πολεμικής ατμόσφαιρας στις περιοχές της κυριαρχίας του Αλή πασά με σκοπό την ακινητοποίηση των δυνάμεών του εκεί και την παρεμπόδιση πιθανής συμμετοχής του στο μέτωπο του Δούναβη. Και για τις δύο αυτές δράσεις επιστρατεύθηκε ο Ιγνάτιος, αν και η επελθού-

³² Στο *ίδιο*, τ. II, σ. 26.

³³ Στο *ίδιο*, τ. II, σ. 26.

³⁴ Β. Παναγιωτόπουλος, *Αρχείο Αλή πασά*, τ. Α', έγγρ. 241-245, σ. 441-458.

**Το πορθμείο
της Κέρκυρας.
Έγχρωμη
χαλκογραφία,
σχεδίο του
J. Cartwright.
Αθήνα, Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη.**

σα Συνθήκη του Τιλσίτ απέτρεψε τη διεξαγωγή δραματικών συγκρούσεων στην περιοχή, των οποίων η έκβαση δεν ήταν καθόλου προκαθορισμένη.

Συγκεκριμένα, κατά τη φάση αυτή ο Ιγνάτιος με εντολή του Μοτσενίγου της 19ης Μαρτίου 1807³⁵ αναλαμβάνει να συγκεντρώσει στη Λευκάδα έλληνες ενόπλους (πρώην αρματολούς, κλέφτες και άλλους φυγάδες) από τις απέναντι ελληνικές χώρες, Ήπειρο, Θεσσαλία, Αιτωλοακαρνανία, Πελοπόννησο, τους οποίους εμψυχώνει και οργανώνει και όπως φαίνεται από κάποιες αρχειακές ενδείξεις, διευθύνει και στρατιωτικά. Αναλυτική περιγραφή των συμβάντων βρίσκεται στην ογκώδη *Ιστορία της Λευκάδος* του Π. Ροντογιάννη, όπου και οι αρχειακές πηγές και η παλαιότερη και νεότερη βιβλιογραφία.³⁶

Πράγματι από το τελευταίο δεκαήμερο του Μαρτίου ως τις 27 Μαΐου 1807 που έφθασε στη Λευκάδα ο Ιωάννης Καποδίστριας ως ανώτερος συντονιστής της άμυνας

του νησιού, ο Ιγνάτιος με τους ενόπλους του, ανόρθωσε το φρόνημα των κατοίκων και συνέδραμε τις τοπικές αρχές στην κατασκευή έργων και τελικά στη διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών για την επερχόμενη επίθεση των αλπιαστικών δυνάμεων.

Αλλά και μετά την άφιξη του Καποδίστρια, ο οποίος έδωσε ισχυρή ώθηση στη λευκαδίτικη άμυνα, η συμβολή του Ιγνατίου παραμένει σημαντική ακόμη και μετά την άφιξη του στρατηγού Εμμ. Παπαδόπουλου, ο οποίος ανέλαβε αυτοπροσώπως τη διοίκηση όλων των στρατιωτικών δυνάμεων. Ο Ιγνάτιος εξακολουθεί να είναι ο πόλος έλξης των ενόπλων που αναφέραμε ήδη, και αυτός είναι που υποδέχεται στις αρχές του Ιουλίου τους νέους ενόπλους που καταφθάνουν από τη Στερεά. Αναφέρεται ένα σώμα απροσδιοριστου αριθμού ανδρών, ανάμεσά τους και ο Κατσαντώνης, που μετά από σθεναρή αντίσταση στις δυνάμεις του Αλή πασά έρχονται να ενισχύσουν την άμυνα της Λευκάδας. Στον καταυλισμό τους στη θέση «Μαγεμένο» έγινε,

³⁵ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. II, σ. 18-19.

³⁶ Π. Ροντογιάννης *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Β', σ. 166 κ.εξ.

λίγες μέρες αργότερα, το εμβληματικό γλέντι των «αρματολών» με τη συμμετοχή του Ιω. Καποδίστρια, του Ιγνατίου και του στρατηγού Εμμ. Παπαδόπουλου, το οποίο «είχε όλα τα χαρακτηριστικά των ηρωικών συμποσίων που έψαλε ο Όμηρος», κατά τον ίδιο τον Καποδίστρια.³⁷ Αργότερα, από τη ρομαντική ιστοριογραφία, το γλέντι αυτό θεωρήθηκε ως ένα προδρομικό επεισόδιο της Επανάστασης του '21.

Η μεταβίβαση με τη συνθήκη του Τιλσίτ της κυριαρχίας της Επτανήσου από τη Ρωσία στη Γαλλία, σήμανε και το τέλος της απειλής του Αλή πασά για τη Λευκάδα. Τα στρατιωτικά σώματα αποσύρθηκαν από το νησί και επέστρεψαν στην Κέρκυρα. Εκεί φαίνεται πλησίασαν πολλοί τον Ιγνάτιο για να του προτείνουν συνεργασία: οι νέοι κύριοι της Επτανήσου οι αυτοκρατορικοί Γάλλοι, οι Άγγλοι (υπογείως), αλλά και ο ίδιος ο Αλή πασάς. Ο Ιγνάτιος φαίνεται ότι ενοχλήθηκε ιδιαίτερα από την επανεμφάνιση των Γάλλων και μάλιστα τώρα συμμάχων του Αλή πασά και θέλησε να απομακρυνθεί από τα Επτάνησα και βέβαια την Άρτα. Ακολούθησε εσπευσμένα τον Γ. Μοτσενίγο κατά το δεύτερο μισό του Νοέμβρη 1807³⁸ και βρέθηκε στην Ιταλία με προσδοκώμενο προσορισμό την Πετρούπολη.

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΣΤΟ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ

Στην Ιταλία ο Μοτσενίγος και ο Ιγνάτιος διάλεξαν διαφορετικούς τόπους διαμονής. Ο πρώτος στη Νεάπολη, προφανώς για υπηρεσιακούς λόγους και ο δεύτερος το Λιβόρνο, ίσως και λόγω της παρουσίας εκεί ισχυρής και εύπορης ελληνικής κοινότητας, που οπωσδήποτε αποτελούσε ενδιαφέρον περιβάλλον για έναν «εμπειρίστατο» ορθόδοξο Δεσπότη. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς τους σχεδιασμούς του Ιγνατίου κατά τους πρώτους μήνες της διαμονής του στην Ιταλία. Τον Απρίλιο όμως του 1808, με αναφορά του στον κόμπα Ρομαντζώφ, Υπουργό Εσωτερικών, και με τη θερμή συνηγορία του Γ. Μοτσενίγου, ζητά να γίνει δεκτός στην Πετρούπολη και να προσφέρει τις υπηρεσίες του στη

Ρωσία και τον Τσάρο.³⁹ Η απάντηση είναι άμεση. Ο Ρομαντζώφ με έγγραφό του της 27ης Ιουνίου 1808 στέλνει στον Μοτσενίγο ένα ρωσικό διαβατήριο για τον Ιγνάτιο και μία συναλλαγματική 500 δουκάτων για τα έξοδα του ταξιδιού του ως την Πετρούπολη.⁴⁰ Η μετάβαση του Ιγνατίου στη ρωσική πρωτεύουσα δεν υπήρξε αστραπαία, όπως θα περίμενε κανείς. Ίσως όμως δεν ευθύνεται γι' αυτό ο ίδιος, αλλά η ρωσική γραφειοκρατία.⁴¹ Το ταξίδι του μέσω Βενετίας, όπου υπηρετούσε πλέον ο φίλος του Γ. Μοτσενίγος ως πρόξενος, πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά τα τέλη Μαρτίου - αρχές Απριλίου 1809. Σε εύλογο χρόνο ο Ιγνάτιος έφθασε στην Πετρούπολη συνοδευόμενος από τον αδελφό του αρχιμανδρίτη Χριστόφορο και τον αρτινό γραμματικό του Δημ. Μόστρα. Το πρώτο επίσημο πρόσωπο που είδε στη ρωσική πρωτεύουσα πρέπει να ήταν ο κόμης Ρομαντζώφ, ο οποίος του ανέθεσε, ενδεχομένως και από την πρώτη συνάντησή τους τη σύνταξη ενός υπομνήματος περί της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας. Ο Ιγνάτιος συνέταξε ταχύτατα (σε γαλλική γλώσσα) το Υπόμνημα, αφού ήδη στις 23 Αυγούστου 1809 ο Ρομαντζώφ τον ευχαριστεί για την αποστολή και εκφράζει την ευαρέσκειά του για το περιεχόμενο. Στο μεταξύ ο Ιγνάτιος έγινε δεκτός από τον τσάρο Αλέξανδρο, ο οποίος έμεινε απολύτως ικανοποιημένος από την παρουσία του μητροπολίτη, κάτι που προδίδε την κατοπινή χρησιμοποίησή του σε κάποιο ανώτερο αξίωμα.

Η ευκαιρία δόθηκε μετά την πρόσκαιρη προσάρτηση στο πλαίσιο του ρωσοτουρκικού πολέμου των Ηγεμονιών Βλαχίας, Μολδαβίας και Βεσσαραβίας στη Ρωσία, οπότε καθαιρέθηκαν πολλοί μη ρωσόφιλοι αξιωματούχοι και ανάμεσά τους ο Μητροπολίτης Βουκουρεστίου Δοσίθεος. Η έξωση του τελευταίου έγινε τις πρώτες ημέρες του Ιαν. 1810, ενώ νέος μητροπολίτης εκλέχθηκε από τη ρωσική Σύνοδο ο Ιγνάτιος με τον τίτλο του Ουγγροβλαχίας. Ο νέος μητροπολίτης έφθασε στο Βουκουρέστι στις 5 Μαΐου 1810, όπου, μετά από τη συνηθισμένη θρησκευτική τελετή ανέλαβε αμέσως τα καθήκοντά του.⁴² Πρέπει να επισημανθεί ότι μετά την προσάρτηση των Ηγεμονιών στη ρωσική επικρά-

³⁷ Βλ. παράθεμα Π. Ροντογιάννης *Ιστορία της Λευκάδος*, τ. Β', σ. 181-182.

³⁸ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι. σ. 69.

³⁹ Στο *ίδιο*, τ. ΙΙ, εγγρ. 38 και 39, σ. 24-29.

⁴⁰ Στο *ίδιο*, εγγρ. 40, σ. 29.

⁴¹ Στο *ίδιο*, εγγρ. 41, σ. 30.

Μόσχα. Δημοσιεύεται
στο *Εγκυκλοπαίδεια*
Grand Larousse,
τ. 1, εκδ. Ελληνικά
Γράμματα, Αθήνα
1996, σ. 117.

τεια είχε καταργηθεί ο θεσμός των φαναριωτών ηγεμόνων, αλλά είχε διατηρηθεί ο θεσμός του τοπικού Διβανίου στο οποίο συμμετείχαν βογιάροι και έλληνες αξιωματούχοι· η προεδρία του Διβανίου, της Βλαχίας ανατέθηκε από τη ρωσική διοίκηση στον Ιγνάτιο. Έτσι ο Μητροπολίτης ασκεί και πολιτικά καθήκοντα τα οποία ενδυναμώνονται ακόμη περισσότερο από τις άριστες σχέσεις που διατηρεί ο Ιγνάτιος με τους ρώσους στρατηγούς που διοικούν τις πολυάριθμες στρατιωτικές δυνάμεις που κατακλύζουν την περιοχή από τη Βεσσαραβία ως τον Δούναβη.

Η διπλή θητεία του Ιγνάτιου στο Βουκουρέστι (μητροπολίτης και πρόεδρος του Διβανίου) κράτησε ως τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (1812) και φαίνεται ότι ήταν επωφελής τόσο για τους τοπικούς βλάχικους πληθυσμούς όσο και για την ελληνική διασπορά. Στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού διαφωτισμού στον οποίο είχε προσχωρήσει ο Ιγνάτιος, ίσως από την εποχή της φαναριώτικης προετοιμασίας του στην Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια των γιανιώτικων συναναστροφών του, ένα από τα πρώτα μελήματά του στο Βουκουρέστι ήταν η ανασυγκρότηση και αναβάθμιση του ελληνικού Λυκείου.⁴² Οι προσπάθειες στέφθηκαν με επιτυχία, έτσι που λίγο αργότερα (1818) ο Guilford, όταν σχεδίαζε την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας,

ζητούσε τις συμβουλές του Ιγνάτιου, εγκαταστημένου πια στην Πίζα, και τους κανονισμούς του Λυκείου, για να τους χρησιμοποιήσει στο δικό του κερκυραϊκό Ίδρυμα. «Τολμώ να σας παρακαλέσω», του γράφει, «να με πληροφορήσετε για τους κανονισμούς που χρησιμοποιήσατε για το πανεπιστήμιό σας στο Βουκουρέστι». Πανεπιστήμιο (votre Université) βέβαια αποκαλεί ο Guilford το Λύκειο του Βουκουρεστίου.⁴⁴ Ο Ιγνάτιος πήρε και άλλες συναφείς πρωτοβουλίες που δημιούργησαν στο Βουκουρέστι μια έντονη πνευματική ζωή. Ίδρυση της ελληνοδακτικής «Φιλολογικής Εταιρείας», διδασκαλία της πειραματικής φυσικής και της χημείας και προμήθεια από τη Δυτική Ευρώπη των απαραίτητων οργάνων, καθιέρωση της απλής νεοελληνικής ως γλώσσας της εκπαίδευσης, δημιουργία γειτονικής προς το Λύκειο αλλά ανεξάρτητης (δημόσιας) βιβλιοθήκης την οποία εμπλούτισε με την αγορά της προσωπικής βιβλιοθήκης του γάλλου φυσιοδίφη Sonninι,⁴⁵ ενός από τους πρωτοπόρους μελετητές της ελληνικής χλωρίδας και πανίδας, είναι δράσεις που παραπέμπουν περισσότερο στο πρότυπο ενός ηγεμόνα του Διαφωτισμού παρά ενός τυπικού ορθόδοξου δεσπότη. Αλλά και σε υπερτοπικό επίπεδο γίνεται αισθητή η παρουσία του Ιγνάτιου. Εννοώ, την υποτιμημένη, από τους μελετητές

⁴² Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι. σ. 69 κ.εξ.

⁴³ Νεόφυτος Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας*, σ. 121-142.

⁴⁴ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. ΙΙ, έγγρ. 94, σ. 90-91.

⁴⁵ *Λόγιος Ερμής*, 1811, σ. 343-344.

Το παλάτι του Βουκουρεστίου. Δημοσιεύεται στο *Greece. Books and Writers*, Αθήνα, ΕΚΕΒΙ, 2001, σ. 64.

του ελληνικού διαφωτισμού συμβολή του (ηθική και οικονομική) στην ίδρυση από τον Άνθιμο Γαζή του *Λόγιου Ερμή* στη Βιέννη, τον οποίο στήριζε ανελλιπώς ως το εθελούσιο τέλος της έκδοσής του, τον Μάρτιο του 1821.⁴⁶

ΑΠΟ ΤΟ ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ ΣΤΗ ΒΙΕΝΝΗ ΚΑΙ ΟΧΙ ΣΤΗΝ ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

Η αποχώρηση του Ιγνατίου από το Βουκουρέστι έγινε μετά τη λήξη του ρωσοτουρκικού πολέμου (Συνθήκη Βουκουρεστίου, 16 Μαΐου 1812) και μετά την έναρξη του γαλλορωσικού πολέμου, που ξεκίνησε στις 3 Ιουνίου 1812, αλλά πριν από την αποχώρηση του ρωσικού στρατού του Δούναβη. Αναχώρησε μάλιστα χωρίς να παραιτηθεί από το εκκλησιαστικό του αξίωμα, το οποίο διατήρησε ως την εκλογή τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους του νέου μητροπολίτη Βουκουρεστίου Νεκταρίου.⁴⁷ Ίσως, στη σκέψη του Ιγνατίου, υπήρχε ανοικτό το ενδεχόμενο να παραμείνει στη θέση του, με την υποστήριξη της Ρωσίας και μετά την προσάρτηση εκ νέου των Ηγεμονιών στην Τουρκία. Αλλά ο φίλος και προστάτης του καγκελάριος Ρομαντζώφ, όπως προκύπτει από γράμμα της 8ης Απριλίου 1813 που του απηύθυνε ο Ιγνατίος,⁴⁸ του είχε ήδη συστήσει να εγκαταλείψει το Βουκουρέ-

στι, γιατί προδίκασε ότι οι σχέσεις του με τους Τούρκους επικυρίαρχους δεν θα ήταν εύκολες. Στο ίδιο γράμμα ο Ιγνατίος δηλώνει, ίσως κάπως ενοχλημένος, ότι δεν θα διεκδικήσει άλλη εκκλησιαστική περιφέρεια και παρακαλεί να του δοθεί η παλαιότερη αυτοκρατορική κορηγία των 3.000 ρουβλίων, με τα οποία πιστεύει ότι μπορεί να ζήσει αξιοπρεπώς εκτός Ρωσίας, σε κάποια ευρωπαϊκή πόλη.⁴⁹

Στη Βιέννη ο Ιγνατίος έφθασε τον Σεπτέμβριο του 1812,⁵⁰ αγνοούμε όμως τους βαθύτερους λόγους της επιλογής αυτής της πόλης ως τόπου διαμονής του. Η παρουσία μιας ισχυρής ελληνικής, ηπειρωτικής μάλιστα, κοινότητας και ξεχωριστά ο κύκλος του *Λόγιου Ερμή* θα μπορούσε να είναι ένα κίνητρο, αλλά ο λόγος που δεν επέστρεψε στην Πετρούπολη παραμένει ανεξήγητος. Ήταν μήπως λίγο πολύ περιττός πια στα ρωσικά σχέδια; Πάντως, τα ρωσικά στρατεύματα βρίσκονται ακόμη στην ευρύτερη περιοχή και κάποιος συσχετισμός με την παρουσία του στη Βιέννη ίσως να μην είναι εντελώς άστοχος. Σημειώνω ακόμη ότι ο Ιω. Καποδίστριας στην αυτοβιογραφία του αναφερόμενος σε αυτήν ακριβώς την εποχή μιλάει για τη λειτουργία στη Βιέννη μιας μυστικής ρωσικής εστίας πληροφοριών και προπαγάνδας, τη λειτουργία της οποίας αφή-

⁴⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος*, σ. 88 κ.εξ.

⁴⁷ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. Ι, σ. 124.

⁴⁸ Στο *ίδιο*, τ. ΙΙ,

έγγρ. 65, σ. 49.

⁴⁹ Στο *ίδιο*, τ. ΙΙ, σ. 50.

⁵⁰ Στο *ίδιο*, τ. Ι, σ. 122 και τ. ΙΙ, έγγρ. 60-61, σ. 46-47.

Η εφημερίδα
Ερμής ο Λόγιος
εκδόθηκε
στη Βιέννη
το 1811 από
τον Άνθιμο Γαζή.

ΕΡΜΗΣ Ο ΛΟΓΙΟΣ.

Τῃ 1. Γ' α ν ο υ α ρ ί ο υ. 1811.

Σχολίων φιλοσοφικῶν ἀποκατάσεις, καὶ περὶ τῶν ἐν αὐτοῖς
παραδιδόμενων Ἑπιστημῶν.

Βουκουρέσιον, τῇ 29. Ἰουλίου 1810.

Εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ Μαΐου ἦλθεν ἐνταῦθα πεμφθεῖς παρὰ
τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς ἁγίας Πετροπόλεως ὁ νέος Μητροπο-
λίτης Ἰγνάτιος ὁ ἀπὸ Ἀρτης (α), ἀνὴρ σοφός, καὶ ζηλωτὴς
ὑπὲρ τοῦ καλοῦ, καὶ πρῶτος νὰ εὐεργετῇ τὸ ἀνθρώπινον
γένος, μάλιστα διὰ τῆς παιδείας καὶ προκοπῆς.

Τὸ ἱερατεῖον, τὰ γράμματα, τῶν νέων ἡ ἀνατροφή, ἦ-
σαν πάντῃ ἡμελημένα· ὅθεν τὸ πᾶν ἥλλαξε μορφήν μὲ τὴν
παρουσίαν του.

Συλλογισζόμενος ὁ σοφὸς οὗτος Ἱεράρχης, ὅτι τὸ Ἱερα-
τεῖον δὲν μεταβάλλεται ἐπὶ τὸ κρεῖττον, οὔτε τῶν νέων ἡ
ἡθικὴ δὲν διορθύεται, εἰμὴ διὰ μέσου τῆς παιδείας· ἐλα-
βεν ὑπὸ τὴν προστασίαν του τὸ Σχολεῖον τοῦ Βουκουρεσίου,
τὸ ὅποιον μόλις ἐσώζετο. Καὶ πρῶτον μετονομάζει αὐτὸ ΛΥ-
ΚΕΙΟΝ, τὸ ἐπισκευάζει, διὰ νὰ ἔχωσιν ἀνάπαυσιν καὶ οἱ
διδάσκαλοι, καὶ οἱ μαθηταί.

Διορίζει διαφόρους διδασκάλους τῶν Ἑπιστημῶν, τῆς Φι-
λολογίας, καὶ τῶν Γλωσσῶν· καὶ τὴν σήμερον διδάσκονται
εἰς τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἢ Μαθηματικὴν, ἢ Πει-
ραματικὴν Φυσικὴν, ἢ Χημικὴν, ἢ Ἱστογραφίαν, ἢ Μεταφυσι-
κὴν, ἢ Λογικὴν, ἢ Ἠθικὴν, ἢ φυσικὴν Ἱστορίαν, ἢ Γεωγραφίαν,
ἢ Ῥητορικὴν, ἢ Ποιητικὴν, ἢ Ἱστορίαν, ἢ Ἀρχαιολογίαν, ἢ πα-
λαιὰ Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἢ Λατινικὴν, ἢ Γαλλικὴν, ἢ Γερμα-
νικὴν.

(α) Ὁ Ἱερός οὗτος ἀρχιερεὺς, πατρίδᾳ ἔχει τὴν νῦν ὡς Λέσβον,
ἐκρημάτισεν ὅμως πρότερον μητροπολίτης Ἀρτης.

ο οποίος για δεύτερη φορά
βρίσκεται στο ευμενές γι' αυ-
τόν ρωσικό αυτοκρατορικό
περιβάλλον. Η παρουσία
στην ακολουθία του τσάρου
του Ι. Καποδίστρια, του Αλέξ.
Υψηλάντη, του Αλέξ. Στούρ-
τζα και της αδελφής του Ρω-
ξάνδρας αποτελούν για τον
Ιγνάτιο ένα σπουδαίο στή-
ριγμα που αναρρίπισε ίσως τις
ελπίδες του για μια νέα στα-
διοδρομία. Δεν φαίνεται όμως
να του ανατέθηκε κάποια
υπεύθυνη αποστολή, εκτός
ίσως από τη σύνταξη ενός
υπομνήματος τιλοφορούμε-
νου: «Mémoire sur l'état actuel
de l'Empire ottoman et sur le
moyen d'y rétablir l'influence
de la Russie», Βιέννη, 27
Οκτωβρίου 1815,⁵³ το οποίο
υπέβαλε ο Ιω. Καποδίστριας
αυτοπροσώπως στον τσάρο,
κατά την ιστορική πια συν-
διάλεξή τους περί της βελ-
τιώσεως της τύχης των Ελλή-
νων της Οθωμανικής Αυτο-
κρατορίας. Είναι η συνάντη-
ση του Καποδίστρια με τον

ναι να εννοηθεί ότι γνώριζε καλά ο ίδιος.⁵¹ Αλ-
λά και ο Ιγνάτιος με έμμεσο τρόπο, σε γράμ-
μα του της 8ης Απριλίου 1813 υπενθυμίζει στον
καγκελάριο Ρομαντζώφ ότι μαζί με την υπό-
δειξή του να μην παραμείνει στο Βουκουρέ-
στι, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, του
υπέδειξε και σαν τόπο διαμονής τη Βιέννη.⁵²

Πάντως, η Βιέννη το 1812 δεν είναι ακόμη
το κέντρο της ευρωπαϊκής διπλωματίας των
αμέσως επομένων ετών· ούτε έχει κάνει ακό-
μη την εμφάνισή του εκεί ο Καποδίστριας, ο
οποίος συνήγειρε την ελληνική παροικία με
μια έντονη εθνο-πολιτιστική ζύμωση με την
ίδρυση της Φιλομούσου Εταιρείας το 1814,
όπως θα δούμε συνοπτικά στη συνέχεια.

Το Συνέδριο της Βιέννης λίγο αργότερα
έφερε μεγάλη αλλαγή στη ζωή του Ιγνατίου,

τσάρο από την οποία προέκυψε η ίδρυση της
Φιλομούσου Εταιρείας για την οποία μιλάμε
αμέσως παρακάτω.

Λίγο μετά τη λήξη του Συνεδρίου (Ιούνιος
1815) ο Ιγνάτιος εγκατέλειψε τη Βιέννη και
εγκαταστάθηκε στην Πίζα. Αν υποτεθεί ότι
είχε κάποια σκοπιμότητα η παραμονή στη
Βιέννη ή, ακόμη λιγότερο, αν έληξε κάποια
μυστική αποστολή του, ενέργειες δηλαδή που
του γεννούσαν ελπίδες συνέχισης της σταδιο-
δρομίας του στη Ρωσία, με τη λήξη του Συνε-
δρίου οι ελπίδες αυτές εξαμερίστηκαν και μα-
ζί με αυτές και οι λόγοι παραμονής του στη
Βιέννη. Χάρη στον Ιωάννη Καποδίστρια όμως,
υπήρξε μια παράπλευρη δράση που έφερε
στην επιφάνεια τον Ιγνάτιο και του επέτρεψε
να έχει μια εμφανή παρουσία στην κοινωνική

⁵¹ Ιω. Καποδίστριας,
Αυτοβιογραφία, σ. 32.

⁵² Εμμ. Πρωτοψάλτης,
Ιγνάτιος, τ. II, έγγρ. 65, σ. 50.

⁵³ Γνωστό από τη
βιβλιογραφία, το έχει
πρόσφατα εντοπίσει στα
ρωσικά αρχεία η Stella
Ghervas, *Réinventer la
tradition*, σ. 556.

και πολιτική ζωή που αναπτυσσόταν στην αυστριακή πρωτεύουσα, στο περιθώριο του Συνεδρίου: η Φιλόμουσος Εταιρεία.

Για τη Φιλόμουσο Εταιρεία της Βιέννης η βιβλιογραφία είναι πλούσια και κατατοπιστική. Εμείς εδώ δεν μπορούμε να ασχοληθούμε αναλυτικά με την ίδρυση και το αρκετά πλούσιο έργο της, αν και αυτό αφορά άμεσα τη βιογραφία του Ιγνατίου· ο αναγνώστης θα βρει πολλά βοηθήματα στην επιλογή βιβλιογραφίας, στο τέλος του παρόντος τόμου.

Όπως αναφέραμε ήδη, η Φιλόμουσος Εταιρεία της Βιέννης ήταν ένα έργο υψηλής διπλωματικής δεξιότητας του Καποδίστρια. Στην *Αυτοβιογραφία* του αναφέρει τα επιχειρήματα που ανέπτυξε στον τσάρο κατά τη συνδιάλεξή τους περί της τύχης των Ελλήνων: «Οι Άγγλοι ίδρυσαν ήδη εν Αθήναις εταιρείαν με τον φαινομενικόν σκοπόν της συλλογής και διατηρήσεως των αρχαιοτήτων. Ας ακολουθήσωμεν το παράδειγμα τούτο, εφαρμόζοντες αυτό ουχί προκειμένου περί του παρελθόντος αλλά περί του παρόντος και του μέλλοντος και παρέχοντες βοήθειάν τινα

εις τους πτωχούς Έλληνας νέους τους διψώντας παιδείας.»⁵⁴ Αν διαβάζω καλά (οι Άγγλοι, φαινομενικός σκοπός, το παράδειγμα τούτο κ.ά.), η πρόταση του Καποδίστρια συνιστά τη ρωσική απάντηση στην αγγλική πολιτιστική διείσδυση στον ελληνικό χώρο, μια ιδέα που εξασφάλισε όχι μόνο τη σύμφωνη γνώμη αλλά και την προσωπική υποστήριξη του τσάρου. Άλλωστε στο ίδιο πνεύμα κινείται και το παραπάνω υπόμνημα (*mémoire*) του Ιγνατίου που υπέβαλε στον Αλέξανδρο ο Καποδίστριας.⁵⁵

Για να μην προκληθεί όμως η καχυποψία των Άγγλων, συμμάχων της Ρωσίας τότε, η ουσιαστικά νέα και ανταγωνιστική εταιρεία της Βιέννης εμφανίστηκε, με μισόλογα είναι αλήθεια, ως παράρτημα της εταιρείας των Αθηνών,

το σχολείο της οποίας υιοθετούσε, με την προσθήκη όμως ενός δεύτερου σχολείου στο Πήλιο υπό την διεύθυνση του Άνθιμου Γαζή και ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομική ενίσχυση των σπουδών νέων Ελλήνων σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Βέβαια η εγγραφή του τσάρου ως πρώτου συνδρομητή του «παραρτήματος» της Βιέννης, της ακολουθίας του και μεγάλου αριθμού μελών του Συνεδρίου, αποκάλυπτε το συγκεκαλυμμένο νόημα της πρωτοβουλίας του Καποδίστρια, αλλά οι πρώτοι σκόπελοι είχαν παρακαμφθεί και ο υπουργός του τσάρου είχε προσφέρει μία ακόμη υπηρεσία στην πατρίδα του.⁵⁶

Στον Ιγνάτιο ανατέθηκε ηγετικός ρόλος στη διεύθυνση της Φιλομούσου Εταιρείας

Η Ρωξάνδρα
Στούρτζα
(1786-1844).

Αλέξανδρος
Στούρτζας
(1791-1854).
Δημοσιεύεται
στο π. *Πανδώρα* 6
(1855-1856),
σ. 236.

της Βιέννης, αλλά λόγω θεσμικής ασάφειας, δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποιος. Αναφέρεται ο όρος «προστάτης», που επίσης δεν είναι σαφές σε τι αντιστοιχεί. Πάντως τα νήια της εταιρείας δεν τα άφησε ποτέ από τα χέρια του ο Καποδίστριας, συνεπικουρούμενος από τον Αλέξανδρο Στούρτζα και την αδελφή του Ρωξάνδρα, ενώ ο Ιγνάτιος εξακολουθούσε να έχει κεντρικό ρόλο, όχι μόνο στη Βιέννη αλλά και μετά την εγκατάστασή του στην Πίζα και αργότερα, ως το τέλος της ζωής του. Από την Πίζα ο Ιγνάτιος, μέσα από την ιδιότυπη απόσυρσή του, υπηρέτησε με ζήλο τους σκοπούς της Φιλομούσου Εταιρείας και κράτησε ζωντανή την επικοινωνία του με τον οπωσδήποτε ισχυρότερο από αυτόν Καποδίστρια και το περιβάλλον του, και γενικό-

⁵⁴ Ιω. Καποδίστριας, *Αυτοβιογραφία*, σ. 44.

⁵⁵ Stella Ghervas, *Réinventer la tradition*.

⁵⁶ Ελένη Κούκκου, *Φιλόμουσος Εταιρεία*, passim.

Κάτοψη
της πόλης και
του λιμανιού
του Λιβόρνου.
Δημοσιεύεται
στο Δ. Βλάμη,
*Το φιορίνι, το σιτάρι
και η οδός του κήπου.
Έλληνες έμποροι
στο Λιβόρνο
1750-1868, Αθήνα,
εκδ. Θεμέλιο, χ.χ.*

τερα διατήρησε τη θέση του στο σύστημα της ρωσοφαναριώτικης συνάφειας.

Χωρίς να υπερβούμε τα όρια της βιογραφικής διαπραγμάτευσης που επιβάλλει η λογική αυτού του έργου, αξίζει να κλείσουμε το παρόν κεφάλαιο της εμπλοκής του Ιγνατίου σε ένα μεγάλο «πατριωτικό» εγχείρημα, τη Φιλόμουσο Εταιρεία, με λίγες αξιολογικές σκέψεις, έστω και επιγραμματικά διατυ-

πωμένες. Θα περιοριστούμε να επισημάνουμε λοιπόν: α) την ορολογία που χρησιμοποιείται στα καταστατικά κείμενα και στην αλληλογραφία των πρωταγωνιστών και β) στον συλλογικό (εταιριστικό) χαρακτήρα της ενέργειας. Να μερικές λέξεις και φράσεις που προδίδουν τις βαθύτερες προθέσεις των ιδρυτών και αποτελούν κοινούς τόπους στην αλληλογραφία του Ιγνατίου και των φίλων

του: «ιερόν καθήκον της περιθάλψεως και διαδόσεως των φώτων μεταξύ των ομογενών», «η τάλαινα Ελλάς», «τα παλιγγενέσια», «η παλιγγενεσία» «το εθνικόν αίσθημα», «της Ελλάδος η αναγέννησις» κ.ά. Αλλά και η συγκρότηση ενός δικτύου ομοφρόνων, ανθρώπων που επιδιώκουν κοινούς σκοπούς, που επικοινωνούν συστηματικά μεταξύ τους, συνιστούν μια «δομή», θα λέγαμε αναχρονιστικά σήμερα, που όλοι καταλαβαίνουμε τη χρησιμότητα και τη σημασία της. Ο Μέττερνιχ που παρεμπόδιζε με πολλούς τρόπους τη δράση της Εταιρείας στη Βιέννη, κάτι είχε υποψιαστεί! Άλλωστε, σχεδόν όλοι, από τους ιδρυτές και τους διαχειριστές της, τον Καποδίστρια και τον Ιγνάτιο, τον Άνθιμο Γαζή, τον Γ. Σταύρο, και τους σπουδαστές-υποτρόφους, τον Γ. Ψύλλα, τον Στέφανο Κανέλλο κ.ά., με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πήραν μέρος στην ελληνική επανάσταση και διακρίθηκαν ανάμεσα και σε άλλους πρωταγωνιστές της ελληνικής ανεξαρτησίας.

ΣΤΗΝ ΠΙΖΑ ΠΕΡΙΜΕΝΟΝΤΑΣ ΚΑΛΥΤΕΡΕΣ ΜΕΡΕΣ

Η Πίζα και ολόκληρο το δουκάτο της Τοσκάνης, στις αρχές του 19ου αιώνα ήταν ένας χώρος φιλοξενίας προσώπων με φιλελεύθερες αρχές από πολλά σημεία της Ευρώπης. Ακόμη, το καλός φήμης Πανεπιστήμιο της πόλης, το ήπιο κλίμα της περιοχής και το σχετικά χαμηλό κόστος ζωής, υποθέτουμε ότι θα βάρυναν στην επιλογή της Πίζας ως τόπου μόνιμης εγκατάστασης του Ιγνατίου. Έχει αναφερθεί εύστοχα νομίζω, και η γειτνίαση του Λιβόρνου ως μεγάλου μεσογειακού κέντρου επικοινωνιών. Αν προσθέσουμε και την παρουσία μιας δυναμικής ελληνορθόδοξης παροικίας, αυξάνεται ακόμη περισσότερο η σημασία αυτού του λιμανιού. Προσωπικά μάλιστα πιστεύω ότι οι ανάγκες της ορθόδοξης κοινότητας του Λιβόρνου σε επισκοπικές τελετουργίες ήταν ένα πρόσθετο πλεονέκτημα που θα πρέπει να βάρυνε στην απόφαση εγκατάστασης του Ιγνατίου, όπως και το 1808 για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω.

Ο Ιγνάτιος εγκαταστάθηκε σε ιδιόκτητο σπίτι το οποίο αναφέρεται ως «λαμπρό», στο

οποίο στεγάστηκαν και οι άνθρωποι της ακολουθίας του, ο αδελφός του αρχιμανδρίτης Χριστόφορος, ο γραμματικός του Δημ. Μόστρας, με τη μεγάλη βιβλιοθήκη του, και άλλα μέλη του βοηθητικού προσωπικού. Αν και η αυστριακή κατασκοπεία δεν έπαψε να τον παρακολουθεί, η διαμονή του Ιγνατίου στην Πίζα υπήρξε απρόσκοπτη και ειρηνική, τουλάχιστον ως την εμφάνιση της θύελλας που ονομάζεται Φιλική Εταιρεία. Θα επανέλθουμε αμέσως παρακάτω.

Οι δραστηριότητες του Ιγνατίου αυτή την εποχή, εκτός από μια ανεπιβεβαίωτη ένδειξη ότι ενδιαφέρθηκε για την τοποθέτησή του στη Μητρόπολη Κερκύρας⁵⁷ φαίνεται να περιορίζονται στο εκπαιδευτικό έργο της Φιλομούσου Εταιρείας, της οποίας φέρει σε μεγάλο βαθμό την ευθύνη της καθημερινής διαχείρισης, με τη συμπάρταση της Ρωξάνδρας Στούρτζα (τόρα κόμισσας Έντλιγκ) και βέβαια του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος όμως λόγω της υπουργικής θέσης του είχε κάποιους αυτονόμους περιορισμούς στη δημόσια δράση του. Έρανοι και συγκέντρωση χρημάτων μεταξύ ξένων και ομογενών (αναφέρεται η προσπάθεια του Ιγνατίου για την εγγραφή 120 διακεκριμένων Άγγλων ως μελών της Φιλομούσου Εταιρείας, καθώς και η παροχή τριών υποτροφιών από την ελληνική κοινότητα του Λιβόρνου),⁵⁸ υποδοχή νέων σπουδαστών από την Ελλάδα και τη Βλαχία, παρακολούθηση των σπουδών όλων των υποτρόφων της εταιρείας και άλλα συναφή, είναι οι τρέχουσες δραστηριότητες του Ιγνατίου στην Πίζα.

Ωστόσο, σε αυτή την ειρηνική διαδρομή της ζωής του (1815-1816) μια φαινομενικά ανώδυνη ιδέα του Ιγνατίου, η πρότασή του δηλαδή για την ίδρυση τρίτης σχολής της Φιλομούσου Εταιρείας στη Μάνη,⁵⁹ εκτός εκείνων της Αθήνας και του Πηλίου, μας κάνει να αναρωτηθούμε για το ενδεχόμενο να κρύβεται πίσω από αυτή την πρόταση κάποιο σχέδιο, υπαγορευμένο ή πρωτοβουλιακό, του Ιγνατίου, για κάποιας μορφής παρουσία στη φιλοπόλεμη επαρχία. Η πρόταση αυτή δημιουργεί πολλά ερωτηματικά και θα θέλαμε να ξέρουμε κά-

⁵⁷ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι, σ. 162, τ. ΙΙ, έγγρ. 83, σ. 72.

⁵⁸ Στο *ίδιο*, τ. Ι, σ. 153.

⁵⁹ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι. σ. 138 και 154.

Σύγχρονη
άποψη του πύργου
της Πίζας
(φωτο: Αθηνά
Χατζηδημητρίου).

τι περισσότερο. Πίστευε πραγματικά ο Ιγνάτιος ότι μπορούσε να ευδοκιμήσει στη Μάνη σχολή του τύπου της Αθήνας και του Πηλίου, της Χίου ή των Κυδωνιών; Πάντως ο καλαματιανής καταγωγής Λιμπεράκης Μπενάκης, παλαιότερα πρόξενος της Ρωσίας στην Κέρκυρα και τώρα στην Μπαρλέτα, που έγινε κοινωνός της ιδέας του δεσπότη, ή επειδή δεν κατάλαβε περί τίνος πρόκειται ή γιατί κατάλαβε και δεν ήταν σύμφωνος, με ένα οπωσδήποτε αινιγματικό του γράμμα, αποθάρρυνε τον Ιγνάτιο,⁶⁰ ο οποίος δεν θα πρέπει να επανήλθε στο σχέδιο του.

Ειρωνεία της τύχης! Λίγο αργότερα, η ίδρυση σχολείου στη Μάνη ή στην Πελοπόννησο, ήταν ένα τέχνασμα της Φιλικής Εταιρείας για τη συγκαλυμμένη διεξαγωγή εράνων και τη συγκέντρωση χρημάτων για την προετοιμασία του Αγώνα. Και κάτι περισσότερο σημαδιακό: η Φιλική Εταιρεία πραγματοποίησε, έστω και εν μέρει, την εξαγγελία της! Έστειλε στη Μάνη το 1819 τον Χριστόφορο Περραιβό με «επαναστατική» αποστολή, ο οποίος φανερά «υπηρέτησε» ως δάσκαλος στο σχολείο των Δολών ως τον Μάρτιο του 1821, οπότε με εντολή

της Φιλικής Εταιρείας μετακινήθηκε από τη Μάνη στην Ήπειρο.⁶¹

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή παρένθεση με τους υπαινιγμούς μας για τη Σχολή της Μάνης, πρέπει να περάσουμε αμέσως στα ζητήματα της ολοφάνερης εμπλοκής του Ιγνατίου στα οργανωτικά μυστικά της επερχόμενης επανάστασης.

Η ΦΙΛΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΤΗΝ ΠΙΖΑ ΚΑΙ Ο ΙΓΝΑΤΙΟΣ (1819-1821)

Ο τίτλος του κεφαλαίου αυτού θα μπορούσε να διατυπωθεί και διαφορετικά: τρία χρόνια που αναστάτωσαν τη ζωή του Ιγνατίου. Πότε εμφανίζεται στη ζωή του η θύελλα «Φιλική Εταιρεία» δεν το γνωρίζουμε επακριβώς. Οι βιογράφοι του αναρωτιούνται αν όντως είχε μνηθεί, τότε κ.λπ. Φοβάμαι ότι αυτές οι ερωτήσεις δεν έχουν νόημα. Ποιος απλός Φιλικός, κατηχητής, θα μπορούσε να πλησιάσει τον Ιγνάτιο και να τον υποβάλει στη διαδικασία της μύησης σαν να ήταν ένας συνηθισμένος πατριώτης, δάσκαλος, έμπορος, γραμματικός, έλληνας ή βαλκάνιος μικροκαπετάνιος; Αν βέβαια επρόκειτο για έναν κατηχη-

⁶⁰ Στο *ίδιο*, τ. II, έγγρ. 84, σ. 73-74.

⁶¹ Σ. Κουγέας, *Η πρώτη νεοελληνική μετάφραση της Ιφιγένειας*, *passim*.

τή-συνιδρυτή της Εταιρείας και μέλος της «αοράτου αρχής» όπως ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, τα πράγματα θα ήταν διαφορετικά, όπως και ο τρόπος της ενέργειας βέβαια. Θα τα δούμε αυτά όλα αμέσως παρακάτω.

Την απάντηση στα ερωτήματα αυτά τη δίνει ο ίδιος ο Ιγνάτιος σε γράμμα του προς τον Νικόλαο Κεφαλά, έναν πολυπράγμονα Κεφαλλονίτη ο οποίος είχε ζητήσει τη συνδρομή του Ιγνατίου σε κάποιες τυχοδιωκτικές ή φαντασιώδεις διπλωματικές ενέργειές του. Αφού ο Ιγνάτιος του εξηγεί ότι δεν συμφωνεί με τις πρωτοβουλίες του και ότι δεν θα τις υποστηρίξει, του γράφει (19 Φεβρουαρίου 1825): «Την εταιρείαν την οποίαν λέγεις ότι σε έκρυσαν εις την Βιένναν οι φίλοι σου, την έκρυσαν και από εμέ και την έμαθα πολλά αργά και έπειτα από τας αταξίας του Γαλάτη και το δυστυχές τέλος του. Εγνώρισα ότι θέλουν προξενήσει κακόν εις το γένος αυτοί οι άνθρωποι, αλλά ότι μπορούσαν να κάμουν εις την Ελλάδα επανάστασιν, τούτο δεν επερνούσε από τον νουν μου ποτέ και ούτε ήθελε γενή, αν δεν ελάμβαναν αρχηγόν τον Υψηλάντην και δεν ηπάτων τους συμπατριώτας μας με το όνομα της Ρωσίας.»⁶²

Αν και το παραπάνω γράμμα του Ιγνατίου είναι υποκριτικό, δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι για την ανειλικρίνεια της μαρτυρίας του. Στο γράμμα του προς τον Γ. Κουντουριώτη, στο οποίο περικλείει και την απάντησή του προς τον Νικ. Κεφαλά, παραπονείται ότι ο τελευταίος του στέλνει εμπιστευτικά γράμματα μέσω του κανονικού ταχυδρομείου τα οποία διαβάστηκαν από τη λογοκρισία και συνεχίζει «την απόκρισιν την έστειλα και εγώ διά του ταχυδρόμου [= ταχυδρομείου], αλλ' είναι τοιαύτη διά να αναγνωσθή, και μη εύρωσι λαβήν να κατηγορήσωσιν ούτε το γένος ούτε εμέ».⁶³ Το

έγγραφο αυτό είναι λοιπόν γραμμένο για να διαβαστεί από τρίτους, προς τους οποίους θέλει να στείλει ένα μήνυμα νομιμοφροσύνης, πολιτικού και κρατικού ήθους, το οποίο μάλιστα αφήνει να εννοηθεί ότι ο ίδιος ενσαρκώνει. Στην απάντηση όμως προς τον Νικ. Κεφαλά, ενώ δεν αφήνει την εντύπωση ότι υπήρξε μέλος της Φιλικής Εταιρείας, ρητά παραδέχεται την πληροφόρησή του μετά τη δολοφονία του Γαλάτη, πράγμα που εμείς γνωρίζουμε ότι συμπίπτει με την άφιξη στην Πίζα την άνοιξη του 1819 του Αθ. Τσακάλωφ και του Παν. Δημητρόπουλου, των ανθρώπων που είχαν εκτελέσει στην Πελοπόννησο την προγραφή.⁶⁴

Δεν γνωρίζουμε βάσει ποιου σχεδίου ή ποιου προγραμματισμού βρέθηκε ο Τσακάλωφ στην Πίζα. Ήταν προσχεδιασμένο να φθάσει

Αθανάσιος Τσακάλωφ.
Δημοσιεύεται στο Γ. Τσουλιος-Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασως, τ. Α΄, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 30.*

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.
Λιθογραφία του Κ. Krazaisen. Δημοσιεύεται στο *Λεύκωμα του '21, Μίρκα Παλιούρα (επιμ.). Αθήνα 1996, σ. 131.*

ο Τσακάλωφ συνοδευόμενος από τον Δημητρόπουλο ως εκεί ή κατέφυγαν και οι δύο στην Ιταλία (Τεργέστη - Βενετία πρώτα, Πίζα ύστερα) εξ ανάγκης, μετά τη θανάτωση του Γαλάτη και την εξ αυτής άρνηση του Πετρόμπεη να τους δεχτεί στη Μάνη, όπως ίσως ήταν ο αρχικός σχεδιασμός τους; Ασφαλώς η παρουσία του Ιγνατίου στην Πίζα δεν είναι άσχετη με την επιλογή του Τσακάλωφ. Ίσως μάλιστα ο Ιγνάτιος δεν ήταν ένα εντελώς άγνωστο πρόσωπο για τον νεαρό γιαννιώτη Τσακάλωφ, με πατέρα έμπορο στη Ρωσία και με σπουδές στη Μόσχα και στο Παρίσι. Όπως αναφέρει πά-

⁶² Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι., σ. 147. *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη*, 1821-1832, τ. Δ΄, εκδ. Α. Λιγνός, Πειραιάς 1920, σ. 204.

⁶³ *Αρχαία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη*, τ. Δ΄, σ. 202.

⁶⁴ Παν. Μιχαηλάρης, *Οι Φιλικοί*, Αθήνα 2009, σ. 51.

ντως ο Ιγνάτιος στο παραπάνω παράθεμα, ο Τσακάλωφ προσφέρθηκε όχι να τον «μυήσει» αλλά να τον «ενημερώσει» για την ύπαρξη και τα σχέδια της Φιλικής.

Ο Ιγνάτιος προσδιορίζει τον χρόνο ενημέρωσής του «έπειτα από τας ατασθαλίας του Γαλάτη και το δυστυχές τέλος του», αλλά δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ο ίδιος ο Τσακάλωφ του εμπιστευθήκε το συμβάν στην πρώτη εκείνη «ενημέρωση», ή το πληροφορήθηκε αργότερα, ίσως και μετά την έναρξη του Αγώνα. Μέσα σε αυτό το πνεύμα καταλαβαίνουμε καλά ότι δεν πρέπει να φανταζόμαστε την τήρηση των κανόνων συνωμοτικότητας και του τυπικού της μύησης.

Άλλωστε, η ίδια η ηγετική ομάδα της Εταιρείας δεν πρέπει να δεσμευόταν από την τήρηση του τελετουργικού.

Στο σημείο αυτό εμφανίζονται κάποιες πραγματολογικές ασάφειες που θα περιορίσουμε απλώς και μόνο να τις αναφέρουμε.

Μία από αυτές αφορά τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο. Μυήθηκε ο Μαυροκορδάτος στην Πίζα

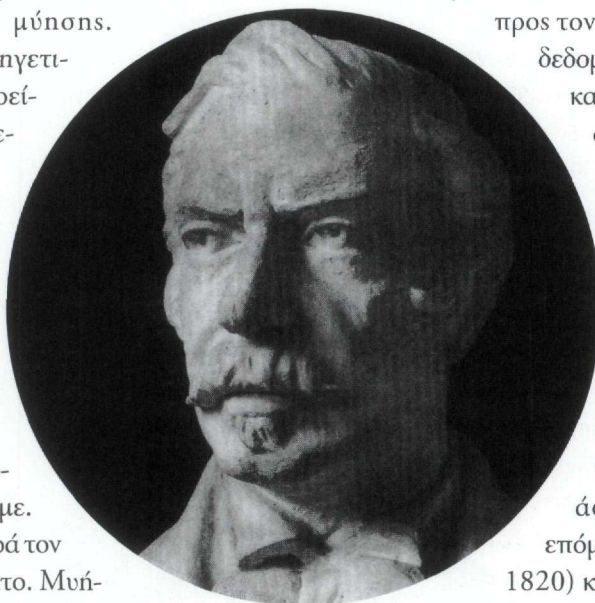
από τον Τσακάλωφ, όπως ανακυκλώνεται στην τρέχουσα βιβλιογραφία ή στο Βουκουρέστι το 1818 από τον Γαλάτη μάλλον, όπως συμπεραίνει με σοβαρές ενδείξεις ο Γ. Θεοδωρίδης;⁶⁵ Αν ναι, όπως πιστεύω κι εγώ, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μαυροκορδάτος δεν είχε ενημερώσει τον Ιγνάτιο κατά τη διάρκεια της στενής σχέσης και της κοινής διαμονής τους στην Πίζα, ως την άφιξη του Τσακάλωφ; Ένα άλλο ερώτημα της ίδιας κατηγορίας είναι το εξής: ο Τσακάλωφ έφθασε στην Πίζα κάπως συμπτωματικά, όπως προσωπικά πιστεύω και αφήνω να εννοηθεί λίγο παραπάνω, ή βάσει σχεδίου, όπως αναφέρεται γενικώς στη βιβλιογραφία;⁶⁶ Αν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, την οποία δεν μπορούμε να αρνηθούμε κατηγορηματικά, τότε θα

πρόκειται για ένα σχέδιο της «Υπερτάτης Αρχής» που αφορούσε την προσέλκυση του Ιγνατίου στη Φιλική Εταιρεία και την ένταξή του στην ηγετική ομάδα της Επανάστασης. Στην περίπτωση αυτή η ενέργεια δεν αφορούσε τον Αλέξ. Μαυροκορδάτο, επειδή όταν θα πάρθηκε αυτή η απόφαση, πριν δηλαδή την αναχώρηση του Τσακάλωφ από την Κωνσταντινούπολη για την Πελοπόννησο, ο Μαυροκορδάτος όχι μόνον δεν είχε εγκατασταθεί στην Πίζα, αλλά για τα μέλη της «Υπερτάτης Αρχής» θα ήταν αγνώστου διαμονής. Αν τα παραπάνω ισχύουν, μπορεί πράγματι οι Φιλικοί να προ-

σέβλεπαν στην επιρροή του Ιγνατίου προς τον Καποδίστρια, στον δεδομένο αντιοθωμανισμό και τη ρωσοφιλία του ή, ακόμη, να τον φαντάζονταν ως έναν πιθανό αρχηγό του Αγώνα.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, παρατηρούμε μια συνεχή αύξηση της σημασίας της Πίζας, με την άφιξη μάλιστα τον επόμενο χρόνο (Απρίλιος 1820) και δεύτερου συναρχηγού της Φιλικής Εταιρείας, του

Παναγ. Αναγνωστόπουλου, με αδιευκρίνιστη επίσης αποστολή, και τη δυσνόητη σ' εμάς παράταση της παραμονής στην Πίζα του Τσακάλωφ ως τον Δεκέμβριο του 1820, ενδείξεις που υποδηλώνουν τη συγκρότηση στην ιταλική αυτή πόλη ενός παράλληλου ηγετικού πόλου της Φιλικής Εταιρείας, που, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, ήταν αρνητικός έως εχθρικός στην ανάληψη της αρχηγίας από τον Αλέξ. Υψηλάντη. Ωστόσο ο πόλος της Πίζας ανταποκρίθηκε αμέσως στο κάλεσμα της εξέγερσης, όταν αυτή, αποφασισμένη από το αντίπαλο «Υψηλαντικό» κέντρο, μετατράπηκε από προσδοκία σε πραγματικότητα. Κλείνοντας το μέρος αυτό του κεφαλαίου για τις σχέσεις του Ιγνατίου με τη Φιλική Εταιρεία

Ο Φιλικός Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος (1790-1854). Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

⁶⁵ Γ. Θεοδωρίδης, *Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος και η δράση του. Από την Ανατολή στη Δύση και από τη Δύση στην Επανάσταση (1791-1821)*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Αθήνα 1998, (υπό έκδοση από το ΙΝΕ/ΕΙΕ) σ. 99 κυρίως, σ. 111 κ.εξ.
⁶⁶ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, τ. Ι, σ. 166.

πρέπει να αναφέρουμε ότι, αν και αρχικά ο ελκυστικός παράγων της Πίζας ήταν ο Ιγνάτιος, ωστόσο από τον χειμώνα του 1819-1820 ως τον Απρίλιο του 1821, πρωταρχικό ρόλο στη δημιουργία του πόλου της Πίζας διαδραμάτισε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, όπως φάνηκε άλλωστε και στη συνέχεια από την ολοκληρωτική συμμετοχή του στον Αγώνα.

Λόγω περιορισμένου χώρου δεν μπορούμε να αναφερθούμε σε λεπτομέρειες της συμμετοχής του Ιγνατίου στην προετοιμασία της Επανάστασης. Πολλές πληροφορίες είναι αποθησαυρισμένες στις αναλυτικές βιογραφίες του, άλλες σε έργα γενικής ιστορίας και άλλες δεν θα γίνουν ποτέ γνωστές γιατί τις αποσιώπησε για πάντα η αυτονόητη εχεμύθειά του.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΜΟΤΗΤΑ 1821-1828

Η ομοφωνία δεν είναι το συνηθέστερο φαινόμενο στην ιστορία των επαναστάσεων σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι διαφωνίες για τον χρόνο, τον τόπο, τη διεξαγωγή, τον τελικό σκοπό μιας επανάστασης, διαιρούν τους συντελεστές και μάλιστα μερικές φορές θανάσιμα. Στη δική μας Ελληνική Επανάσταση, ένα από τα άκρως αμφιλεγόμενα σημεία, σε εκείνο κυρίως του οργανωτικού-στρατιωτικού σκέλους του, είναι το κίνημα του Αλέξ. Υψηλάντη στις Ηγεμονίες· προκάλεσε αντιπαραθέσεις και αντιπαλότητες σε όλη τη διάρκεια του Αγώνα και αργότερα, επί δεκαετίες, αναμόχλευση παθών, καθώς και διασταύρωση πικρόχολων αιτιάσεων.

Στη διάρκεια της σχετικά σύντομης ζωής του μετά το 1821 (πέθανε το 1828) ο Ιγνάτιος δεν έχασε ευκαιρία που να μην εκφράσει τη ριζική διαφωνία του για τον χρόνο, τον τόπο και τη διοργάνωση της Επανάστασης από τους Φιλικούς και ιδιαίτερα τον Αλέξ. Υψηλάντη, αν και

ταυτόχρονα, από την πρώτη στιγμή, στρατεύθηκε στην υπόθεση της ένοπλης εξέγερσης. Και μάλιστα όχι από τη στιγμή της έκρηξης της Επανάστασης στην Πελοπόννησο, οπότε τα πράγματα πήραν μια ορθολογική και μάλλον αναμενόμενη μορφή, αλλά από τη στιγμή της δυσνόητης για πολλούς διάβασης από τον Υψηλάντη του Προύθου και της εισόδου του στο Ιάσιο, την πρωτεύουσα της Μολδαβίας.

Η διάβαση του Προύθου από τον Υψηλάντη. Δημοσιεύεται στο Peter von Hess, *Πάνθεον Ηρώων του '21*, Αθήνα, εκδ. Βιβλιοφιλία, 1978.

Για τη συμπεριφορά του Ιγνατίου όταν έλαβε το μήνυμα της έναρξης του Αγώνα από τον Υψηλάντη δεν έχουμε άμεση πληροφόρηση· τη συμπεραίνουμε όμως έμμεσα, από τις αντιδράσεις εκείνων των ημερών του Μαυροκορδάτου, με τον οποίο ο Ιγνάτιος αποτελεί ένα α ξεχώριστο δίδυμο σκέψης και δράσης, όχι μόνον αυτή τη στιγμή αλλά σε ολόκληρη τη διάρκεια του Αγώνα. Η μαρτυρία της Mary Shelley, της συζύγου του φιλελεύθερου Άγγλου ποιητή που έχει καταφύγει κι αυτός στην ανεκτική Πίζα,⁶⁷ είναι συναρπαστική. Γράφει στα απομνημονεύματά

⁶⁷ Μ. Ν. Φραγκίσκος, *Ο Σολωμικός «Ύμνος»*.

της: «[ο Μαυροκορδάτος] συχνά έκανε υπαινιγμούς για τη δυνατότητα μιας εξέγερσης στην Ελλάδα, αλλά δεν είχαμε ιδέα ότι ήταν τόσο κοντά μας, όταν την 1η Απριλίου [20ή Μαρτίου, π.ν.] επισκέφθηκε τον Σέλλεϋ, φέρνοντας μαζί του την προκήρυξη του εξαδέλφου του πρίγκιπα Υψηλάντη και λάμποντας από αγαλλίαση και χαρά, διακήρυξε ότι έκτοτε η Ελλάδα θα ήταν ελεύθερη».⁶⁸ Η έμμεση αυτή μαρτυρία, διασταυρώνεται με μία φράση από το γράμμα με το οποίο ο Μαυροκορδάτος στέλνει την επόμενη

ροκορδάτος. Αυτός ήταν το «επιχειρησιακό» μέλος της Φιλικής στην Πίζα, σε αυτόν θα πρέπει να στάλθηκε το επαναστατικό μανιφέστο. Αν είναι έτσι τα πράγματα μπορούμε να φανταστούμε τι επακολούθησε: άμεση κοινοποίηση της προκήρυξης στον Ιγνάτιο και στη συνέχεια στον Ι. Καρατζά. Μετά την έγκριση των «γερόντων», θα το ανακοίνωσε σε οικείους και συμπράκτορες, και, την επομένη ίσως, στον Shelley.

Δεν είναι υπερβολικό, πιστεύω, να υποθέσουμε ότι εκείνη τη στιγμή από τα ίδια αισθή-

ματα με τον Μαυροκορδάτο διακατεχόταν και ο Ιγνάτιος. Άλλωστε, η στήριξή του στην προετοιμαζόμενη αποδημία του Μαυροκορδάτου, στην Πελοπόννησο (επιμένω: πολύ πριν από το ξεκίνημα του Αγώνα στην Πελοπόννησο) είναι ολόπλευρη και σήμερα είναι και ιστοριογραφικά τεκμηριωμένη.

Είχαν πάντως προηγηθεί αξιοσημείωτες συναντήσεις. Τον χειμώνα του 1820-1821 και την άνοιξη του 1821 έφθασαν διαδοχικά στην Πίζα ο Παναγ. Κρεββατάς και ο Ιω. Τομαράς, απεσταλμένοι των πελοποννησίων αρχόντων-Φιλικών, που ζητούσαν πληροφορίες από τον Ιγνάτιο για το αν η Ρωσία θα στηρίξει ή όχι την επανάσταση και οδηγίες για τη δική τους συμμετοχή. Όπως προκύπτει από μαρτυρίες της εποχής, ο Ιγνά-

τιος δεν τους αποθάρρυνε και οι απεσταλμένοι επέστρεψαν ενθουσιώδεις, αλλά και ανήσυχoi και σκεπτικοί. Εύκολα νομίζω αναγνωρίζουμε στην περιγραφή αυτή τον διπλό λόγο του Ιγνατίου, που η ιστορική έρευνα θα χρειαστεί να κάνει πολλά βήματα ακόμη ώσπου να τον αποκρυπτογραφήσει στο σύνολό του.

Επί του παρόντος θα περιοριστούμε στα απολύτως προφανή από όσα έπραξε ο Ιγνάτιος στην Πίζα μετά τη διάβαση του Προύθου από τον Αλέξ. Υψηλάντη: αποδοχή της επανάστασης, υλική υποστήριξη (πολεμοφόδια, περι-

Σέλλεϋ.
Ελαιογραφία
του J. Severn. Ρώμη,
Keats-Shelley
Memorial House.

μέρα (21 Μαρτίου / 2 Απριλίου 1821) τις προκήρυξεις στους φίλους και συνεργάτες του εταιριστές του Παρισιού: «Εκ των περικλειομένων εννοείτε εις ποίαν στάσιν [κατάστασιν] ευρίσκεται η ψυχή μου».⁶⁹ Πότε έφθασε η προκήρυξη του Υψηλάντη στην Πίζα είναι προφανές: το νωρίτερο στις 19/31 Μαρτίου 1821 και το αργότερο την επομένη, αν δεχτούμε ότι ο Μαυροκορδάτος την κοινοποίησε αυθημερόν στον φίλο του Shelley. Δεν γνωρίζουμε επίσης τον αποδέκτη της προκήρυξης του Υψηλάντη, αλλά βασίμως πιθανολογούμε ότι θα ήταν ο ίδιος ο Μαυ-

⁶⁸ (Shelley - Ραϊτζς, σ. 76).

⁶⁹ *Ιστορικόν Αρχείον Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, τ. Ι, Αθήνα 1963, έγγρ. 18, σ. 32-33.

θαλίην περιφερόμενων αγωνιστών κ.ά.) και, κυρίως, ανυποχώρητη διπλωματική δράση. Με ανοικτό το θέμα της καθόδου του στην Ελλάδα, για την οποία η βασική επιφύλαξή του ήταν μήπως η πασίγνωστη ρωσοφιλία του λειτουργήσει αρνητικά για την επανάσταση, επιδόθηκε σε μια πρωτόγνωρη πολιτικοδιπλωματική δράση, που αξίζει τον κόπο να την καταγράψουμε, έστω και συνοπτικά.

Η σημαντικότερη πλευρά της προσφοράς του αυτή την περίοδο αφορά την επεξεργασία ενός θεωρητικού σχήματος που αποπειράται να κάνει αποδεκτή την ελληνική επανάσταση ως νόμιμη αντίσταση κατά της οθωμανικής καταπίεσης, να υποβαθμίσει τον εταιρικό και συνωμοτικό χαρακτήρα της εξέγερσης, να αναδείξει τις πράξεις βίας των Οθωμανών στις Ηγεμονίες, στην Κωνσταντινούπολη και αλλού, και να τονίσει τη φυσική θέση του νέου κράτους της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή οικογένεια των λαών και των εθνών. Αυτό δηλαδή που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε αρχή της νομιμότητας. Δεν μπορούμε να ξέρουμε αν αυτή η θεωρητική κατασκευή ήταν προσωπικό εύρημα του Ιγνατίου ή όχι. Ασφαλώς πολλές από αυτές τις ιδέες είναι κοινοί τόποι του ελληνικού διαφωτισμού όλων των αποχρώσεων (γαλλικής-κοραϊκής, κεντροευρωπαϊκής, ρωσικής-καποδιστριακής), αλλά και των πρώτων κειμένων του Αγώνα (προκηρύξεις του Υψηλάντη, προκήρυξη της Μεσσηνιακής Γερουσίας κ.ά.). Το σχήμα της νομιμότητας πάντως ακολουθούμενο από την πρόβλεψη άμεσης ίδρυσης ελληνικής πολιτείας και την εγκαθίδρυση σύγχρονης κεντρικής και δημοκρατικής εξουσίας, εκφράζει προγραμματικά ο Ιγνάτιος και προσπαθεί ως τα τέλη του 1821 να το διαδώσει στο εξωτερικό αλλά και στο εσωτερικό της επαναστατημένης χώρας. Την ιδέα αυτή πάντως την υιοθέτησαν και την εξέφρασαν παράλληλα, και ενίοτε ταυτοχρόνως, και άλλοι «διοτακτικοί» του περιβάλλοντος του Ιγνατίου: Καποδίστριας, Ιω. Καρατζάς και βέβαια ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, κάτι που μας κάνει να σκεφτούμε κοινή καταγωγή ιδεών, το λιγότερο.

Επιστολές και υπομνήματα είναι ο βασικός μηχανισμός παρέμβασης του Ιγνατίου αυτή την εποχή στα πράγματα της Ελληνικής Επα-

νάστασης. Πολλά από τα γραπτά του έχουν αξιοποιηθεί από την ιστορική έρευνα,⁷⁰ μερικά περιμένουν ακόμη να δουν το φως της δημοσιότητας και όλα φυσικά επιδέχονται νέες και πολλαπλές αναγνώσεις.

Η βασική ιδέα που προσπαθεί να διαδώσει ο Ιγνάτιος λίγες εβδομάδες μετά την κήρυξη της Επανάστασης με το Υπόμνημά του της 20ής Μαΐου 1821 (δεν προσδιορίζεται αν είναι με το νέο ημερολόγιο ή το παλαιό, δηλαδή 8 Μαΐου) προς τους Πελοποννησίους⁷¹ είναι η αρχή της νομιμότητας, για την οποία μιλήσαμε ήδη, και η συμπληρωματική πρόταση για την άμεση ανάγκη δημιουργίας κεντρικής ελληνικής εξουσίας, ικανής να διευθύνει στο εσωτερικό τον Αγώνα κατά της Τουρκίας και στο εξωτερικό να εξασφαλίσει την υποστήριξη των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων, μεταξύ αυτών και της Ρωσίας. Ανάλογες ιδέες διατυπώνει και ο Ιω. Καποδίστριας (βλ. Υπόμνημά του της 17ης Ιουλίου 1821),⁷² αλλά και ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, ο οποίος προσπαθεί μάλιστα, επιτόπου, να τις μετατρέψει σε ενεργό πολιτική.

Πράγματι οι ιδέες του Ιγνατίου και του Καποδίστρια περί νομιμότητας και κεντρικής διοίκησης υλοποιήθηκαν με τη σύγκληση της Α' Εθνικής Συνέλευσης της Επιδαύρου, όπου πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισε ο τρίτος των «νομομορφόνων», ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος, με την ψήφιση την 1η Ιανουαρίου 1821 του προσωρινού Συντάγματος. Ας προστεθεί στο σημείο αυτό μια δευτερεύουσα αλλά όχι ασήμαντη παρατήρηση. Στην αλληλογραφία του Ιγνατίου αυτής της περιόδου, συναντούμε συχνότατα και τους δύο όρους: προσωρινό πολίτευμα και, απλά, πολίτευμα/σύνταγμα. Αν και αυτές είναι δύο βασικές ιδέες και του Μαυροκορδάτου, δεν μπορούμε να μην τις συσχετίσουμε με το διπλωματικό «παίγνιο» των Ιγνατίου-Καποδίστρια. Με το σύνταγμα, από το ένα μέρος, εγκαθιδρύονταν η κεντρική διοίκηση και εξαφανίζονταν τα σύμβολα του εταιρισμού, ενώ από το άλλο, με τον όρο προσωρινό, έμενε ανοικτή η πόρτα για τροποποιήσεις που θα απαιτούσαν, ενδεχομένως, οι μελλοντικές προστάτιδες δυνάμεις, κυρίως η Αγγλία και η Γαλλία, αλλά και η ίδια η Ρωσία.

⁷⁰ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος*, *passim*.

⁷¹ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Υπομνήματα συναφή*, σ. 146-164.

⁷² Στο *ίδιο*.

Ιωάννης Καρατζάς.
Δημοσιεύεται
στο Εμμ.
Γ. Πρωτοψάλτης
(επιμ.), *Η Φιλική
Εταιρεία*, Αθήνα,
εκδ. Ακαδημία
Αθηνών,
1964, σ. 120.

ανεξάρτητο κράτος και θα εξασφαλιζονταν ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα στους χριστιανούς, και ιδιαίτερα στους Έλληνες της Αυτοκρατορίας. Τα πράγματα δεν εξελίχθηκαν βέβαια έτσι ακριβώς, δεν εξελίχθηκαν όμως και πολύ διαφορετικά· η επανάσταση ακολούθησε το δικό της περίπλοκο δρομολόγιο, όπως κάθε επανάσταση άλλωστε.

Ο ΑΤΥΠΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Ός το τέλος της ζωής του, το 1828, δραστήριος και ταυτοχρόνως περιθωριακός, ο Ιγνάτιος, συνεχίζει, από την Πίζα, να λειτουργεί ως ένας πολιτικός σύμβουλος και άτυπος διπλωμάτης που, όπως το είδαμε παραπάνω, ασκεί συστηματικά και υπεύθυνα το έργο

Μία ακόμη διευκρίνιση: η επιμονή του Ιγνατίου για μια «συνταγματική» κεντρική διοίκηση, δεν προδικάζει και τις προσωπικές (ιδεολογικές και πολιτικές) προτιμήσεις του για το οριστικό πολιτικό καθεστώς της χώρας, το οποίο φανταζόταν περισσότερο ως συνταγματική μοναρχία παρά ως μια αβασίλευτη δημοκρατική πολιτεία (République). Ωστόσο, η έννοια του «προσωρινού πολιτεύματος» ήταν ικανοποιητική απάντηση σε τέτοιου είδους ανησυχίες.

Δεν πρέπει να κλείσουμε τη σύντομη αυτή εξέταση χωρίς να επισημάνουμε μια αντιφατική πλευρά της συμπεριφοράς των δύο κύριων πρωταγωνιστών της άτυπης ελληνικής διπλωματίας Ιγνατίου και Καποδίστρια και δευτερευόντως του συντελεστή πραγματικών πολιτικών γεγονότων Μαυροκορδάτου, σε αυτό το κρίσιμο πρώτο έτος του Αγώνα. Παρά την ανελέητη και συχνά υπερβολική και άδικη καταδίκη της υψηλάντικης εξαγγελίας περί ρωσικής υποστήριξης της ελληνικής επανάστασης, πίστευαν, καθ' όλο το έτος 1821, σε έναν άμεσο ρωσοτουρκικό πόλεμο, μέσω του οποίου, αν δεν καταλυόταν η οθωμανική αυτοκρατορία, θα αναγνωριζόταν ένα τμήμα της νότιας Ελλάδας ως

που με δική του πρωτοβουλία είχε αναλάβει. Χωρίς επίσημη αποστολή ή ιδιότητα, με ελάχιστη επίκληση του εκκλησιαστικού του αξιώματος (σπανίως στις επιστολές του ξεπηδάει η ιδιότητα του επισκόπου), ζει σε μια εμφανή εξωτερική απομόνωση, κάπως σαν έκπτωτος ηγεμόνας, και ταυτόχρονα σ' ένα ξέφρενο εσωτερικό ρυθμό. Συνεπαρμένος από τον αγώνα, πληροφορείται, στοχάζεται, αναλύει, συμβουλεύει· ασφαλώς, στο φαντασιακό πεδίο, ζει ως ο ουσιαστικός αρχηγός της Ελληνικής Επανάστασης, και συμπεριφέρεται αναλόγως.

Μια επιβεβαίωση της εικόνας αυτής, ανεξαρτήτως της αρνητικής της απόχρωσης που δεν είναι άσχετη με τις ενδοαρχοντικές έριδες της ελληνοφαναριώτικης παροικίας της Πίζας, είναι αυτή που προκύπτει από τα γράμματα του Ιωάννη Καρατζά προς τον Μαυροκορδάτο στη διάρκεια της Επανάστασης. Είναι η εποχή που έχει συντελεστεί η ρήξη των σχέσεων Καρατζά-Ιγνατίου και ο πρώτος, με αφορμή μια προσπάθεια του δεύτερου ιδιοτελούς, υποτίθεται, επηρεασμού των ελλήνων διαχειριστών των δανείων στο Λονδίνο, τον καταγγέλλει με τον πιο αυστηρό τρόπο. Ανεξάρτη-

τα από τη βασιμότητα αυτής της καταγγελίας, εκείνο που μετράει για τη δική μας προσέγγιση είναι η γλώσσα, οι λέξεις και οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιεί ο Καρατζάς: «είχα γράψει τη Εκλαμπρότητί σου, ειδοποιών κατά χρέος ομογενείας τους ιδιωφελείς σκοπούς του βδελυρού πλάνου αυτού, ο οποίος πρόσχημα έχων τον περί κοινού συμφέροντος ζήλον, από τον οποίον μετέχει όσον οι Εβραίοι, κατήντησεν ως και αυτήν την εις Λόνδραν δεπουτατζιόνε να θεωρή ως έρμαιον ιδιαιτέρων στοχασμών αφορώντων το ατομικόν κέρδος και εις ευχαρίστησιν της δοξομανίας και του τύφου του. [...] Η επιχείρησί του αυτή αν ευδοκμήση, και αν ίσως οι εις Λόνδραν δεπουτάτοι ήθελον ακολουθεί και εις το εξής να ανγνωρίζωσι μίαν άλλην Αρχήν εις Πίσσαν και να θεωρώσι τα από Πίζης και Λιβόρνου γραφόμενα και εισηγούμενα ως χρησμούς και ως διαταγάς της κεντρικής Ελληνικής Διοικήσεως [...] θέλει καταντήσκει η αυτοψήφιστος εις Πίσσαν κεφαλή της Διοικήσεως να μην είναι πλέον κεφαλή χιμαιρώδης, αλλ' έχουσα εις την εξουσίαν της την διάθεσιν τόσης ποσότητος χρημάτων, να άγη και να φέρη εντεύθεν τα πράγματα της Ελλάδος και να σας κρατή από την μύτην, κατά τον κοινόν λόγον.»⁷³

Μια μεγάλη καμπή στην ζωή του Ιγνατίου είναι το δεύτερο έτος της ελληνικής επανάστασης και ειδικότερα το Συνέδριο της Βερόνας. Τον Οκτώβριο του 1822 συνέρχεται στη Βερόνα της Ιταλίας το Συνέδριο της Ιεράς Συμμαχίας. Η παρουσία του Τσάρου αναπτέρωσε τις ελπίδες και της ελληνικής διοίκησης που έστειλε ειδική αντιπροσωπεία υπό τον Π. Π. Γερμανό, η οποία όμως δεν έγινε δεκτή. Αλλά αναπτερώθη-

καν οι ελπίδες και του ίδιου του Ιγνατίου, ο οποίος διέθετε δικό του μηχανισμό πρόσβασης προς τον Ρώσο αυτοκράτορα, μηχανισμό τον οποίο, άρχισε να ενεργοποιεί με τη γνωστή δεξιοτεχνία του: δώρα, επιστολές, υπομνήματα προς τον Αλέξανδρο (και τους υπουργούς του), χωρίς όμως αποτέλεσμα. Εδώ φαίνεται να είναι το κρίσιμο σημείο της απομάκρυνσης του Ιγνατίου από τη ρωσική τροχιά και της αναζήτησης στην

**Ο τσάρος
Αλέξανδρος Α΄
(1777-1825).
Λιθογραφία.**

Αγγλία νέου σχήματος διπλωματικής στήριξης για την ελληνική ανεξαρτησία. Ίσως μάλιστα αυτή η βαθιά τομή στη συνείδηση του εκείνη τη στιγμή να μην ήταν προϊόν ενόρασης ή εσωτερικής κατανόησης της ρωσικής απραξίας αλλά και προϊόν ιδιωτικής πληροφορόρησης από το εσωτερικό του Συνεδρίου. Ίσως ο Ιγνατίος πληροφορήθηκε εγκαίρως αυτό που έγινε αργότερα γνωστό, δηλαδή τη σταδιακή απομάκρυνση της Αγγλίας από τις αρχές της Ιεράς Συμμαχίας, με ό,τι αυτό σήμαινε για την ελληνική υπόθεση.

⁷³ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. II, σ. 212-213.

Από το Συνέδριο της Βερόνας και μετά, και ως το τέλος της ζωής του που, λίγο πολύ, συμπίπτει με το τέλος του αγώνα, ο Ιγνάτιος, σταδιακά αλλά ανυποχώρητα, σχεδόν φανατικά, αποθέτει όλες τις ελπίδες του στην αγγλική συνδρομή. Άλλωστε δεν δυσκολεύτηκε να διατυπώσει το νέο διπλωματικό δόγμα, στους αντίποδες βέβαια των ως τότε ρωσικών προσδοκιών του: μια Ελλάδα ανεξάρτητη στο πλευρό της

σπ του απέναντι στο ρωσικό σχέδιο των τριών Ηγεμονιών του 1823-1824. Η απογοήτευση από τη ρωσική στάση στο Συνέδριο της Βερόνας και η στροφή των προσδοκιών του προς την Αγγλία,⁷⁴ τον κάνουν να θεωρεί απαράδεκτο και ανειλικρινές το σχέδιο των τριών Ηγεμονιών, τόσο γιατί δεν ανταποκρίνεται στις διαρκώς διογκούμενες προσδοκίες των Ελλήνων όσο και γιατί ως γνώστης της Ανατολικής πολιτικής

θεωρούσε ότι τα όποια πλεονεκτήματα μπορούσαν να προκύψουν υπέρ των Ελλήνων και των χριστιανών, γενικότερα, η Υψηλή Πύλη θα τα ακύρωνε με την πρώτη ευκαιρία, αφού μάλιστα δεν προβλεπόταν κάποιος διεθνής μηχανισμός ελέγχου. Η Ρωσία, κατά τον Ιγνάτιο, ως μοναδική εγγυήτρια δύναμη της προτεινόμενης συμφωνίας, θα χρησιμοποιούσε τις νέες Ηγεμονίες ως διαπραγματευτικό όπλο στις σχέσεις της με την Τουρκία, για τα δικά της συμφέροντα, χωρίς να παίρνει υπόψη της τα εθνικά συμφέροντα των Ελλήνων.

Με αυτό το πνεύμα γράφει τις αντιρωσικές συμβουλές του προς την ελληνική Διοίκηση και συνιστά απερίφραστα την απόρριψη του σχεδίου, ενώ ταυτόχρονα προωθεί την προσέγγιση με την Αγγλία, για την οποία μιλήσαμε λίγο παραπάνω.

Στο νέο μέτωπο που άνοιξε ο Ιγνάτιος, χρησιμοποίησε και πάλι τα οικεία εργαλεία: επιστολές, υπομνήματα, συμβουλές και άλλα συναφή. Από πλευράς πολιτικού προσανατολισμού ήταν απολύτως σαφής. Αποθάρρυνε κάποιες αλλοπρόσαλλες ενέργειες προσέγγισης με το Βατικανό και το Τάγμα των Ιπποτών της Μάλτας, στήριξε, αν δεν ενέπνευσε αυτός εξολοκλήρου, την αγγλόφιλη πολιτική του Μαυροκορδάτου και του Κουντουριώτη, και ειδικότερα τη σύναψη των δανείων στο Λονδίνο. Παρακολούθησε συστηματικά, ως το τέλος της ζωής του, και επηρέασε θετικά, τις αγγλικές διπλωματικές πρωτοβουλίες (προσέγγιση των τριών εγγυητριών δυνάμεων, Πρωτόκολλο του Λονδίνου, Σύνοδος των πρέσβε-

Ιωάννης
Καποδίστριας,
έργο
του Κ. Ηλιάδη.
Ελαιογραφία.
Συλλογή
Πανεπιστημίου
Αθηνών.

Αγγλίας, στο πλαίσιο κοινών εμπορικών συμφερόντων, που θα λειτουργούσε μαζί με την ακρωτηριασμένη αλλά ισχυρότερη Τουρκία ως ανάχωμα στη ρωσική κάθοδο στη Μεσόγειο. Ο αποχαιρετισμός στην τρίτη Ρώμη είχε συντελεστεί. Η αταβιστική ρωσοφιλία του ορθόδοξου δεσπότη, για την οποία μιλήσαμε στην αρχή του ιστορήματος αυτού, είχε εξαεμιστεί μέσα στις σκληρές συνθήκες της Επανάστασης και του πολέμου και είχε μεταλλαχθεί σε μια βαθιά αγγλοφιλία.

Η πιο χαρακτηριστική εκδήλωση της απομάκρυνσης του Ιγνατίου από τη ρωσική επιρροή, είναι η αδιαπραγμάτευτα αρνητική στά-

ση του απέναντι στο ρωσικό σχέδιο των τριών Ηγεμονιών του 1823-1824. Η απογοήτευση από τη ρωσική στάση στο Συνέδριο της Βερόνας και η στροφή των προσδοκιών του προς την Αγγλία,⁷⁴ τον κάνουν να θεωρεί απαράδεκτο και ανειλικρινές το σχέδιο των τριών Ηγεμονιών, τόσο γιατί δεν ανταποκρίνεται στις διαρκώς διογκούμενες προσδοκίες των Ελλήνων όσο και γιατί ως γνώστης της Ανατολικής πολιτικής θεωρούσε ότι τα όποια πλεονεκτήματα μπορούσαν να προκύψουν υπέρ των Ελλήνων και των χριστιανών, γενικότερα, η Υψηλή Πύλη θα τα ακύρωνε με την πρώτη ευκαιρία, αφού μάλιστα δεν προβλεπόταν κάποιος διεθνής μηχανισμός ελέγχου. Η Ρωσία, κατά τον Ιγνάτιο, ως μοναδική εγγυήτρια δύναμη της προτεινόμενης συμφωνίας, θα χρησιμοποιούσε τις νέες Ηγεμονίες ως διαπραγματευτικό όπλο στις σχέσεις της με την Τουρκία, για τα δικά της συμφέροντα, χωρίς να παίρνει υπόψη της τα εθνικά συμφέροντα των Ελλήνων.

Με αυτό το πνεύμα γράφει τις αντιρωσικές συμβουλές του προς την ελληνική Διοίκηση και συνιστά απερίφραστα την απόρριψη του σχεδίου, ενώ ταυτόχρονα προωθεί την προσέγγιση με την Αγγλία, για την οποία μιλήσαμε λίγο παραπάνω.

Στο νέο μέτωπο που άνοιξε ο Ιγνάτιος, χρησιμοποίησε και πάλι τα οικεία εργαλεία: επιστολές, υπομνήματα, συμβουλές και άλλα συναφή. Από πλευράς πολιτικού προσανατολισμού ήταν απολύτως σαφής. Αποθάρρυνε κάποιες αλλοπρόσαλλες ενέργειες προσέγγισης με το Βατικανό και το Τάγμα των Ιπποτών της Μάλτας, στήριξε, αν δεν ενέπνευσε αυτός εξολοκλήρου, την αγγλόφιλη πολιτική του Μαυροκορδάτου και του Κουντουριώτη, και ειδικότερα τη σύναψη των δανείων στο Λονδίνο. Παρακολούθησε συστηματικά, ως το τέλος της ζωής του, και επηρέασε θετικά, τις αγγλικές διπλωματικές πρωτοβουλίες (προσέγγιση των τριών εγγυητριών δυνάμεων, Πρωτόκολλο του Λονδίνου, Σύνοδος των πρέσβε-

⁷⁴ Στο *ίδιο*, τ. Ι. σ. 202.

ων στην Ελλάδα και διαβήματα στην Κωνσταντινούπολη κ.ά.), που μαζί με τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου οδήγησαν στη διεθνή αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας.

Πολλοί άνθρωποι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη ζωή του Ιγνατίου, αλλά αυτοί που πρωταγωνίστησαν είναι ασφαλώς ο Ιωάννης Καποδίστριας και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος. Οριακά θα λέγαμε ότι οι βιογραφίες και των τριών επικοινωνούν σε πλείστα σημεία, σε βαθμό που μερικές φορές ο μελετητής δεν μπορεί να ξεχωρίσει στοιχεία της προσωπικότητας ή της συμπεριφοράς του ενός χωρίς να εισχωρήσει στη ζωή του άλλου. Φυσικά αυτό ισχύει για ορισμένες χρονικές περιόδους και για ορισμένες όψεις της ζωής τους. Γιατί δεν μπορούμε να ξεχνάμε βέβαια ότι οι κοινωνικές και πολιτιστικές προϋποθέσεις στη διαμόρφωση της προσωπικότη-

τας του καθενός ήταν διαφορετικές· αρχοντική αλλά αποκλίνουσα των δύο (επτανησιακή του Καποδίστρια, φαναριωτική του Μαυροκορδάτου), πληβειακή-εκκλησιαστική του Ιγνατίου. Βλέπουμε όμως να συγκλίνουν και οι τρεις σε κάποιους κοινούς τόπους, μέσα από τα προσωπικά τους δρομολόγια ασφαλώς, αλλά το σπουδαιότερο, πιστεύω, μέσα από τη διαδικασία της συγκρότησης μιας νέας ταυτότητας, της νεωτερικής εθνικής (τους) ταυτότητας και τη λατρεία, όπως βγαίνει από τα γραπτά και τις πράξεις τους, μιας νέας θεάς, της «πατρίδας». Αυτή η νέα ταυτότητα ενοποιούσε καταγωγές και συμπεριφορές, όπως και γεωγραφικές και πολιτιστικές αποκλίσεις, που αιώνες ολόκληροι δεν είχαν κατορθώσει να γεφυρώσουν.

Για τις σχέσεις του Ιγνατίου με τον Αλέξαν-

δρο Μαυροκορδάτο έχουν αναφερθεί αρκετά στην ως τώρα εξιστόρησή μας, κυρίως για τα πρώτα χρόνια του Αγώνα. As προστεθούν και τα ακόλουθα. Προς το τέλος της περιόδου, το πρόσωπο του Μαυροκορδάτου φαίνεται κάπως θαμπό και, αν όχι ξεπερασμένο μοιάζει ηθικά και πολιτικά τραυματισμένο. Μέσα από την έντονη συμμετοχή του στην εξουσία, κάτω από τις πιο σκληρές συνθήκες της επανάστασης, των εμφυλίων πολέμων και της συνολικής αμφισβήτησης όλων από όλους, ο αμφιλεγόμενος έστω αλλά χαρισματικός Μαυροκορδάτος είχε γίνει ένας ανάμεσα σε πολλούς και είχε χάσει το αρχικό ηγετικό του προβάδισμα. Χωρίς να αποσύρει ο Ιγνατίος την εμπιστοσύνη του από το πρόσωπό του Μαυροκορδάτου, κάτι που ισχύει και αντιστρόφως, παρά τις επίμονες και απρο-

Προσωπογραφία του Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας Ιγνατίου. Δημοσιεύεται στο Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης (επιμ.), *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, 1964, σ. 102.

κάλυπτες καταγγελίες του Ι. Καρατζά εναντίον του Ιγνατίου, στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, το πρόσωπο του Καποδίστρια συγκεντρώνει τώρα τις προσδοκίες του Ιγνατίου όπως και όλων των Ελλήνων της επαναστατημένης χώρας και της διασποράς. Στο πρόσωπο του Καποδίστρια βλέπει ο Ιγνατίος τον ικανότατο διαχειριστή της πιο διπλωματικής φάσης του Αγώνα, της αναγνώρισης δηλαδή της επαναστατημένης Ελλάδας ως ανεξάρτητου κράτους.

Ο Ιγνατίος είχε πλήρη συνείδηση του «προπατορικού αμαρτήματος» το οποίο σκίαζε το πατριωτικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα τόσο του Καποδίστρια όσο και του ίδιου προσωπικά. Και οι δυο είχαν καταγραφεί ως άνθρωποι σε ρωσική υπηρεσία και πάντως άνθρωποι της ρωσικής επιρροής, και αυτή η πολιτική ταυτότητα αποτελούσε ένα ανυπέρβλητο εμπόδιο στην ανάληψη δημόσιων αξιωματικών στην επαναστατημένη Ελλάδα. Πέρα από τη δική του βαθύτερη αποστασιοποίηση από τη ρωσική πολιτική, πίστευε ότι το μοναδικό δρομολόγιο για την εξασφάλιση της ελληνικής ανεξαρτησίας ήταν η πολυ-εξάρτηση και στο πνεύμα αυτό απέτρεψε το 1824 τον Καποδίστρια να κατέβει στην Ελλάδα, όταν κάποιοι κύκλοι της Επανάστασης (αποστολή Δημητρίου Περούκα στη Γενεύη κ.ά.) προσέβλεπαν θετικά στο πρόσωπό του.⁷⁵ Όταν όμως αργότερα σταθεροποιήθηκε κάπως η αγγλική παρέμβαση και ολοκληρώθηκε ένα αξιοπίστο σχήμα προστασίας με τη συμμετοχή της Γαλλίας και της Ρωσίας, ο Ιγνατίος ενθάρρυνε ειλικρινά, ανεξαρτήτως πιστεύω της βαθύτερης ανησυχίας του, τον Καποδίστρια να αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας.

Με ποιο τρόπο συνέβαλε ο Ιγνατίος στην εκλογή του Καποδίστρια δεν μας είναι γνωστό. Στο οπωσδήποτε δαιδαλώδες παρασκήνιο της εκλογής του κυβερνήτη οι δυνατότητες παρέμβασης του Ιγνατίου δεν θα ήταν απεριορίστες. Πάντως κάποια ανάμειξη και σε αυτή την υπόθεση με τα συνήθη εργαλεία του (επιστολές, συμβουλές κ.λπ.) αναφέρονται από τις πηγές και τη βιβλιογραφία.⁷⁶ Ασφαλώς ο Καποδίστριας είχε αυτόνομη πολιτική σκέψη και δεν ήταν εξαρτημένος από τις επιλογές τρίτων. Ωστόσο

η κρίση του Ιγνατίου φαίνεται ότι τον ενδιέφερε ιδιαίτερα. Αυτό νομίζω προκύπτει από το περιεχόμενο, και κυρίως από το ύφος της επιστολής που του έστειλε από την Πετρούπολη (1η Ιουλίου 1827) μετά την αποδοχή της παραίτησής του από τη ρωσική υπηρεσία και την ευμενή διάθεση του τσάρου Νικόλαου, απέναντι στα νέα καθήκοντα του πρώην υπουργού της Αυτοκρατορίας. Γράφει ο Καποδίστριας προς τον Ιγνατίο: «Παραμηνύω εις την σεβασμιότητά σας, ότι η τύχη μου εθεσπίσθη τέλος την Κυριακήν 26 Ιουνίου, όπως επεθύμουν».⁷⁷ «Η τύχη μου εθεσπίσθη»· λόγια δραματικά ασφαλώς, πατριωτικά επίσης, αλλά όχι άσχετα με κάποιον αφανή κώδικα επικοινωνίας των δύο ανδρών και με τις βαθύτερες θρησκευτικές και ιδεολογικές καταβολές τους. Ένα νήμα από το δυσνόητο ακόμη κουβάρι αυτού που θα αποκαλούσαμε μυστικιστικό διαφωτισμό ίσως διατρέχει τις λέξεις και τα πρόσωπα.

Στη συνέχεια ο Καποδίστριας θα πάρει το δρόμο για τις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και λίγο αργότερα το δρόμο προς την Ελλάδα. Τον συνοδεύει πάντα η σταθερή στήριξη του Ιγνατίου, που δεν χάνει ευκαιρία να συμβουλεύει πολιτικούς και στρατιωτικούς αρχηγούς να δείξουν πατριωτισμό και εμπιστοσύνη στον Κυβερνήτη.⁷⁸ Εκείνος θα γίνει αρχικά δεκτός ως μεσοσίας αλλά σταδιακά θα συγκρουστεί με πολλούς, νέους και παλαιούς φίλους του και ανάμεσά τους με τον Μαυροκορδάτο, που τώρα ακολουθούσε τον δικό του πολιτικό δρόμο. Άλλωστε η γέφυρα που τους ένωνε είχε καταρρεύσει οριστικά.

Ο Ιγνατίος, μετά από ολιγοήμερη ασθένεια που δεν έχει χαρακτηριστεί νοσολογικά (αναφέρονται κάποιες αιμορραγίες), άφησε την τελευταία του πνοή στην Πίζα, στις 31 Αυγούστου 1828 σε ηλικία εξήντα τριών ετών.⁷⁹ Μετά από άδεια που εξασφάλισε ο πρόξενος της Ρωσίας στη Φλωρεντία Borch από το Δουκάτο της Τοσκάνης, ο ενταφιασμός έγινε στις 2 Σεπτεμβρίου στο εσωτερικό της ελληνικής εκκλησίας του Λιβόρνου, κατά την αρχαία συνήθεια που τώρα πια απαγορευόταν ρητά στο Δουκάτο της Τοσκάνης. Μια τελευταία διάκριση για τον Ιγνατίο.

⁷⁵ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. Ι, σ. 274.

⁷⁶ Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση*, σ. 17 κ.εξ.

⁷⁷ Ε.-Α. Betan, *Correspondance du comte J. Capodistrias*, τ. 1, σ. 109-110.

⁷⁸ Εμμ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνατίος*, τ. Ι, σ. 275.

⁷⁹ Π. Ζερλέντης, *Συνθήκη Επτανήσιων*, σ. 9-10.

III. ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΤΟΥ

Λόγιος ιερωμένος, δάσκαλος, συγγραφέας διδακτικών βιβλίων, πρώτος καθηγητής της Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, μεταφραστής της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική. Γεννήθηκε στη Χίο πιθανότατα το 1776 ή το 1777, όπως υποστήριξε με πειστικό τρόπο ο Κ. Θ. Δημαράς¹ ανατρέποντας το 1770, το οποίο μάλλον οφείλεται σε παρανόληση του Αναστάσιου Γούδα κατά την έκδοση κειμένου του Βάμβα. Το κείμενο αυτό, αυτοβιογραφικό, όπως ο ίδιος Βάμβας καταθέτει: «Πολλάκις με παρεκάλεσας, φίλε Ι. Βαλέτα, να γράψω προς σε τα του βίου μου, και μέχρι τούδε ώκνουν [...]· αλλ' επειδή επιμένεις τοσούτον [...] υπενδίδω τελευταίον, ως πατήρ φιλόστοργος εις τέκνον αγαπητόν», περιέχει πολλά στοιχεία για τη γνωριμία μας με τα πρώτα κυρίως χρόνια του βίου του.² Παράλληλα, πολλά στοιχεία για τη ζωή, τις σπουδές, τη δράση και τον χαρακτήρα του Βάμβα μας παρέχει η *Αλληλογραφία* του Κοραή, όπως θα διαπιστώσουμε κατά την πρόοδο της αφήγησης αυτής. Και τούτο επειδή οι δύο άνδρες (Κοραής και Βάμβας) έζησαν μαζί στο Παρίσι για διάστημα τουλάχιστον επτά ετών, όταν ο Βάμβας βοήθησε, ακόμα και με μηνιαίο μισθό, τον Κοραή στο σπουδαίο έργο του, ενώ παράλληλα είχε την ευκαιρία να έλθει σε επαφή με τα ευρωπαϊκά γράμματα, να αποκτήσει γνωριμίες κύρους, να αρχίσει το συγγραφικό του έργο. Αλλά και ο Κοραής συνδέθηκε πολύ στενά με τον συμπατριώτη του ώστε να τον υπερασπίζεται ακόμα και σε περιπτώσεις όπου η συμπεριφορά του Βάμβα μπορούσε να εγείρει ενστάσεις. Η σχέση του Κο-

ραή με τον Βάμβα έχει τόσο ένταση που μπορούμε να μιλάμε για εξάρτηση, την οποία πιθανόν να επιτείνει η μοναξιά και η προχωρημένη ηλικία του. Όπως είναι φυσικό η συνεργασία και η φιλία των δύο ανδρών άφησε πολλά σημαντικά τεκμήρια για τη ζωή του Βάμβα, καθώς ο Κοραής συνεχώς αναφέρεται σ' αυτόν,

Νεόφυτος Βάμβας.
Ελαιογραφία. Αθήνα,
Μουσείο Μπενάκη.

Ν. Βάμβας

εκλιπαρεί για ένα γράμμα του και μάλιστα προσπαθεί, ανεπιτυχώς, να τον επαναφέρει στο Παρίσι. Το ίδιο δεν μπορούμε να πούμε και για τον Βάμβα, ο οποίος είναι πολύ φειδωλός σε επιστολικές γραφές και πληροφορίες για τη σχέση του με τον Κοραή. Φαίνεται σαν να θέλει να αποστασιοποιηθεί, όπως λέμε σήμερα, από τη σχέση αυτή.

¹ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραής και Βάμβας*, σ. 16.

² Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 284.

Πέρα από αυτά, οι πληροφορίες μας για τον Βάμβα προέρχονται και από διάφορες άλλες πηγές, καθώς στην πολυκύμαντη και μακρά ζωή του οι πολεμικές περιπέτειες, οι περιπλανήσεις, οι επαγγελματικές και επιστημονικές ενασχολήσεις καλύπτουν μια ευρεία γκάμα πεδίων και τόπων, ενώ η εμπλοκή του με τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στην απλή νεοελληνική γλώσσα της εποχής του, οι επιθέσεις που δέχτηκε λόγω αυτής της εμπλοκής, οι κατηγορίες για την εγκατάλειψη του κοραϊκού κύκλου ακόμα και η δημοσίευση μιας σειράς άρθρων στην εφημερίδα *Αιών* με πολιτικό περιεχόμενο αποδεδειγμένα πολλά στοιχεία του βίου του.

Όλα αυτά είναι βέβαιο ότι αναδεικνύουν την προσωπικότητα του Νεόφυτου Βάμβα ως μία από τις κυρίαρχες μορφές του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, της οποίας το έργο και βέβαια η αποτίμησή του, χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, πέρα από τα περιορισμένα πλαίσια της παρούσας πραγματολογικής κατά βάση αφήγησης.

Είπαμε λοιπόν ότι γεννήθηκε το 1776 (ή το 1777) στη Χίο. Το κοσμικό όνομά του ήταν Νικόλαος, ενώ οι κιώτες γονείς του Ισίδωρος και Σταματού, όπως ο Βάμβας αναφέρει, ήταν «πένητες, αλλά πλούσιοι εις ευσέβειαν και αρετήν». Υπάρχει μια πληροφορία ότι ο πατέρας του ήταν σιδεράς. Από μεταγενέστερη (10 Μαΐου 1833) επιστολή του προς τον φίλο του και στενό φίλο του Κοραή Ιάκωβο Ρώτα αλλά και από άλλη νεότερη δική του προς

τον Αδ. Κοραή (1822) μαθαίνουμε ότι είχε δύο τουλάχιστον αδελφές και δύο ανιψιούς: «Έχω προς τούτοις υπόλοιπα της οικογενείας μου από την καταστροφήν εκείνην της πατρίδος, μίαν αδελφήν φιλάσθενον πάντοτε, και τον ένα εκ των δύο μου ανεψιών μονόχειρα από βαρβαρικήν μάχαιραν», «εν τη δεινή ταύτη περιστάσει έτυχον να ευρεθώσι και αι δύο αδελφαί μου μετά του πρεσβυτέρου ανεψιού μου Κωνσταντίνου».³ Πιθανότατα αυτός ο τελευταίος είναι ο Κωνσταντής Βάμβας που αναφέρεται σε έγγραφο της 16ης Ιαν. 1822 και έχει σχέση με το γεγονός της αιχμαλωσίας της δημογεροντίας της Χίου.⁴ Πάντως, ένας από τους δύο αυτούς ανιψιούς εντοπίζεται στην Κωνσταντινούπολη τον Μάρτιο του 1814.⁵ Ένας ανιψιός του, εξάλλου, με το όνομα Ιωάννης θα εμφανιστεί ως εκτελεστής της διαθήκης και διαχειριστής της περιουσίας του Βάμβα⁶ και ίσως είναι αυτός που βρισκόταν μαζί του στην Κεφαλονιά, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ο Νεόφυτος Βάμβας έμαθε τα πρώτα γράμματα στο νησί του καθώς, όπως γράφει: «από παιδικής ηλικίας επόθουν την προκοπήν και οσάκις έβλεπον άνθρωπον πεπαιδευμένον, διεγείρετο εν τη καρδία μου τιμή και σέβας προς αυτόν, ως θείον τι ον».⁷ Σε ηλικία δεκαπέντε ετών αφήνει τη Χίο και πηγαίνει, παρά τις αντιδράσεις των γονιών του, στη Σίφνο, όπου δίδασκε από το 1781 ο ξακουστός στα χρόνια του δάσκαλος Μισαήλ ο Πάτμιος. Στη Σίφνο ο Νε-

³ Στο *ίδιο*, σ. 293.

⁴ Νίκη Παπαλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα*, σ. 188.

⁵ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 289.

⁶ Σοφία Ματθαίου, *Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης*, σ. 272.

⁷ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 284.

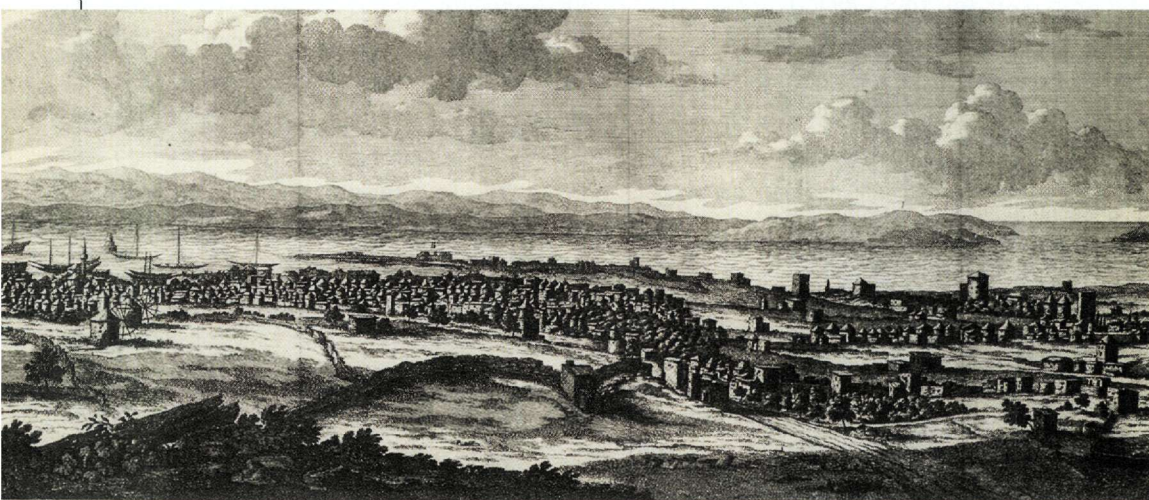

όφυντος θα παραμείνει επί δύο χρόνια σπουδάζοντας, όπως αναφέρει, «μόνον την Ελληνικήν γλώσσαν», καθώς «Φιλολογία, Λογική, Φιλοσοφία, Στοιχεία Μαθηματικής, ήσαν τότε εν ταις δημοσίαις σχολαίς ή όλως αγνώριστα, ή σπανιώτατα». Το 1793 ο δάσκαλός του στη Σίφνο θα κινήσει για την Πάτμο, επιστρέφοντας στον τόπο καταγωγής του, για να συνεχίσει εκεί το διδασκαλικό έργο του, ενώ ο Βάμβας θα επιστρέψει στη Χίο, όπου θα πείσει εκ νέου τους γονείς του ότι έπρεπε να φύγει για την Πάτμο, πράγμα που αυτή τη φορά θα το καταφέρει ευκολότερα. Στην Πάτμο ο Νεόφυτος θα μείνει για δύο χρόνια και, εκτός από τον Μισαήλ, τον πρώτο του δάσκαλο, θα ακούσει τα μαθήματα και ενός άλλου ξακουστού δασκάλου, του Δανιήλ Κεραμέα.

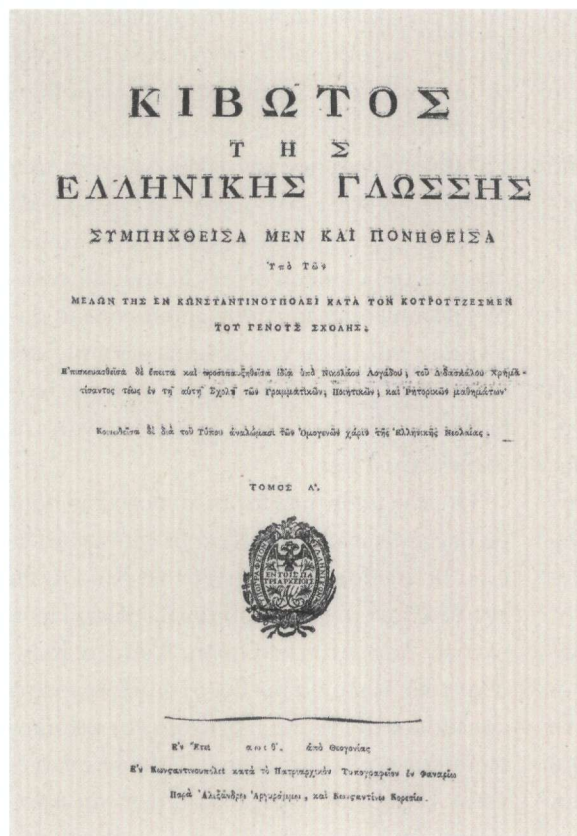
Μπορεί οι δύο αυτοί δάσκαλοι να ήταν άξι-οι και ικανοί αλλά διδασκαν μόνο τα ελληνικά γράμματα, ενώ οι καιροί είχαν αλλάξει και οι νέες πραγματικότητες επέβαλλαν την ανάγκη για την παροχή και νεωτερικής γνώσης. Το ομολογεί άλλωστε ρητά και ο Βάμβας στην αυτοβιογραφία του όταν παρατηρεί ότι: «η διδασκαλία περιωρίζετο και ενταύθα [στην Πάτμο] εις εξήγησιν και συντακτικήν ανάλυσιν. Φιλολογική θεωρία δεν εγένετο· διότι οι διδάσκαλοι δεν ήξευρον ούτε την Λατινικήν γλώσσαν, ούτε άλλην τινά Ευρωπαϊκήν· και εν τη βιβλιοθήκη της σχολής δεν εύρισκέ τις, ειμή παλαιάς τινας εκδόσεις Ελλήνων συγγραφέων και εκκλησιαστικών [...]».

Στην κατηγορία των νέων που αναζητούν να δώσουν ένα νέο περιεχόμενο στις σπουδές τους, να γνωρίσουν και τις θετικές επιστήμες, ανήκει λοιπόν και ο Βάμβας, ο οποίος σκέπτεται να φύγει για την Πίζα της Ιταλίας και εκεί, εργαζόμενος παράλληλα, να μάθει καλύτερα γράμματα. Όμως το σχέδιο αυτό ναυαγεί, επειδή ο φίλος του, μαζί με τον οποίο σχεδίασαν την επιχείρηση, δεν θέλησε να τον ακολουθήσει. Τότε ακριβώς ο Βάμβας θα πληροφορηθεί ότι στη σχολή του νησιού του άρχισε να διδάσκει ο Δωρόθεος Πρώιος, που μόλις είχε επιστρέψει από τη Γαλλία, πράγμα που τον ωθεί να αφήσει τους δασκάλους της Πάτμου και να επιστρέψει στη Χίο. Εκεί, πράγματι, θα ακούσει τα μαθήματα του Πρώιου αλλά και του Αθανάσιου Πάριου, συντηρητικού δασκάλου και μαχητικού πολέμιου της δυτικής σκέψης, τον οποίο οι συγκυρίες θα το φέρουν να τον διαδεχθεί, μετά από χρόνια, στη διεύθυνση της σχολής της Χίου.

Όμως οι μαθητικές περιπλανήσεις του Βάμβας δεν τελειώνουν εδώ. Είκοσι χρόνων παλικάρι θα αφήσει πάλι (1796) τη Χίο και θα ακολουθήσει τον δάσκαλό του Δωρόθεο Πρώιο στην Κωνσταντινούπολη. Από την Κωνσταντινούπολη θα βρεθεί στο Βουκουρέστι και πίσω στην Πόλη, εργαζόμενος ως οικοδιδάσκαλος σε σπίτια φαναριωτικών οικογενειών (Γεωργίου Μαυροκορδάτου και Κωνσταντίνου Χαντζερή), ακολουθώντας και πά-

Σελίδα τίτλου
της *Κιβωτού*
της ελληνικής
γλώσσας.

του Χαντζερή από τους Οθωμανούς και την επιστροφή του Πρώιου στην Πόλη (1804), όπου θα αναλάβει τη σχολαρχία της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Στα περιβάλλοντα αυτά και κυρίως χάρις στην προσκόλλησή του στον Πρώιο, αρχίζει σιγά σιγά ο Νεόφυτος Βάμβας να αποκτά τη φήμη ενός καλού λογίου, το όνομά του εμφανίζεται σε καταλόγους συνδρομητών βιβλίων και αποτελεί μέλος της ομάδας που είχε αναλάβει τη σύνταξη της *Κιβωτού*, δηλαδή ενός λεξικού της ελληνικής γλώσσας, ενώ συνεχίζει να διδάσκει και σε φαναριώτικα σπίτια (Ευφροσύνης Μαυροκορδάτου, Κ. Σούτσου).

Όμως ο Βάμβας τα χρόνια αυτά των Ηγεμονιών και της Κωνσταντινούπολης έζησε μέσα σε ένα κλίμα έντονων ιδεολογικών αντιθέσεων, όπου οι ιδέες της ελευθεροφροσύνης και της συντήρησης συγκρούστηκαν αποφασιστικά. Ζούσαν ακόμα ο Δημ. Καταρτζής, ο Δαν. Φιλιππίδης και ο Αθ. Χριστόπουλος αλλά και ο Ιακωβάκης Ρίζος-Νερουλός, ο οποίος πρέπει να

σχετίστηκε με τον Βάμβα. Όμως και οι αντίθετες τάσεις που εκφράζονταν από τον Νεόφυτο Δούκα, τον Αλέξ. Κάλφουλου και τον Μιχ. Περδικάρη είναι παρούσες τα χρόνια αυτά. Στην Κωνσταντινούπολη εξάλλου τα ίδια χρόνια, μια σειρά πατριαρχών (Γεράσιμος Γ', Γρηγόριος Ε', Νεόφυτος Ζ', Καλλίνικος Ε') ασχολείται με τα γράμματα μέσα στο κλίμα βέβαια της εκκλησιαστικής συντηρητικής πολιτικής για την παιδεία.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

Από ένα τέτοιο περιβάλλον έβγαινε ο Νεόφυτος Βάμβας, ο οποίος, αφού συγκέντρωσε κάποια χρήματα, εγκατέλειψε, πιθανόν το καλοκαίρι του 1808, την Κωνσταντινούπολη και κίνησε για το Παρίσι, αναζητώντας να ολοκληρώσει τη μόρφωσή του στη φημισμένη για τα γράμματά της πόλη, όπου είχε σπουδάσει και ο δάσκαλός του Δω-

ρόθεος Πρώιος. Όπως ομολογεί στην αυτοβιογραφία του, η απόφαση αυτή δεν ήταν εύκολη επειδή είχε να αντιμετωπίσει δύο βασικές παραμέτρους με αρνητικά πρόσημα: κακή υγεία και έλλειψη χρημάτων. Ωστόσο, ο Βάμβας θα τα ψηφίσει αυτά και θα φύγει για τη Γαλλία. Στην απόφασή του αυτή, πέρα από τον Πρώιο, πιθανόν και ο Αδ. Κοραΐς να έπαιξε κάποιο ρόλο, αφού το όνομα του διάσημου συμπατριώτη του δεν μπορεί να του ήταν άγνωστο· άλλωστε ο Πασχάλης Βασιλείου που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη πρέπει να μίλησε στον φιλόδοξο νέο για τον γνωστό στενότερο συνεργάτη και φί-

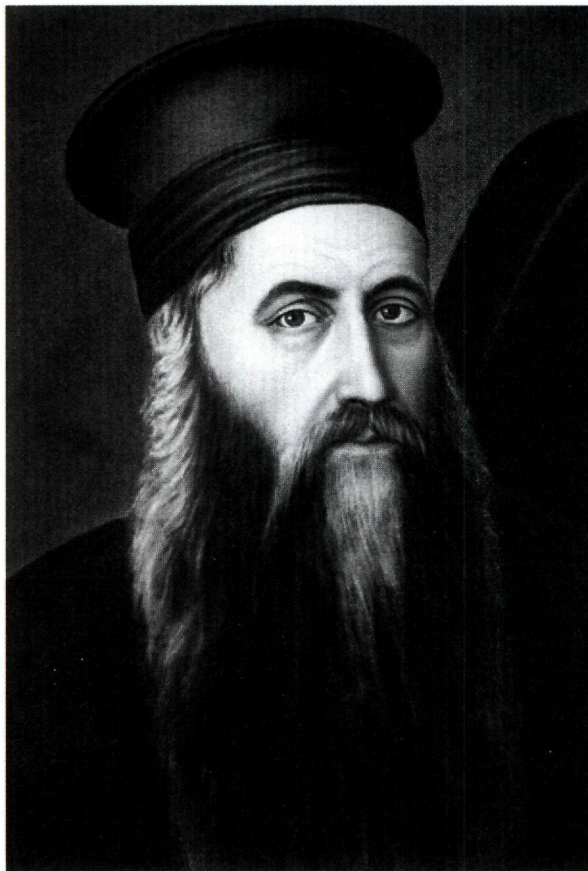
λο του Κοραή αδελφό του Αλέξανδρο Βασιλείου, που βρισκόταν στη Βιέννη και αλληλογραφούσε συνεχώς με τον Κοραή.

Στη Βιέννη, πηγαίνοντας για το Παρίσι, θα βρεθεί και ο Νεόφυτος Βάμβας, όπου θα γνωρίσει από κοντά τον Αλ. Βασιλείου. Αυτό γίνεται φανερό από ένα γράμμα του Κοραή προς τον Βασιλείου (Σεπτ. 1808), όπου ανάμεσα στα άλλα ο Κοραής σημειώνει: «Ο Πάμβας [=Βάμβας] φαίνεται εις εμέ, ως τον έκρινας. Μ' έμαθε πολλά της Ελλάδος αγνοούμενα εις εμέ, εκ των οποίων ίσως ωφεληθώ διά τα εις τον Πλούταρχον προλεγόμενα»,⁸ ενώ στα τέλη του ίδιου μήνα σε μια άλλη επιστολή του προς τον Βασιλείου ο Κοραής γράφει: «Διά να ενθαρρύνω τον ταλαίπωρον Βάμβαν (όστις είναι χρησιμώτατος άνθρωπος) τον εκάλεσα εις το λιτόν εκείνης της ημέρας μου γεύμα [...]».⁹

Στην ίδια γραμμή όμως κινείται και η αφήγηση του Βάμβα, ο οποίος περιγράφοντας τα πρώτα βήματά του στο Παρίσι αναφέρει: «εφρόντισα να εύρω πόρον των απολύτως αναγκαίων, διδάσκων την ελληνικήν γλώσσαν πριν καταντήσω εις εσχάτην στέρνησιν· μετά καιρόν τινα αξιωθείς της φιλίας του αοιδίμου Κοραή, ελάμβανον παρ' αυτού πεντήκοντα φράγκα κατά μήνα αντί της εις τας εκδόσεις των πονημάτων αυτού μικράς βοήθείας μου, ήτις ήτο εις εμέ και μεγίστη πνευματική ωφέλεια».¹⁰ Αυτά έγιναν λίγο αργότερα, το 1810.

Για να φθάσει όμως στο σημείο να επισπράττει ο Βάμβας ένα μικρό μηνιαίο ποσόν από τον Κοραή, είναι αλήθεια ότι πέρασε από αρκετές δοκιμασίες... Είδαμε ότι στην επιστολή του ο Κοραής ονομάζει τον Βάμβα «Πάμβα» και ο Κ. Θ. Δημαράς προσπάθησε να καταλάβει τι κρύβεται κάτω από αυτήν την αλλαγή του επωνύμου του. Ίσως αρχική δυσπιστία και ειρωνική διάθεση -το ίδιο όνομα θα χρη-

σιμοποιήσει αργότερα με κακεντρέχεια και ο μαθητής του Βάμβα στην Ιόνιο Ακαδημία Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος-, ίσως απλό λάθος. Όπως και να έχουν τα πράγματα, γρήγορα ο Αδαμ. Κοραής -είναι τότε εξήντα χρόνων- θα καταλάβει ότι ο συμπατριώτης του, που είναι στα τριάντα του, αποτελεί μια πο-

Δωρόθεος Πρώτος.
Ελαιογραφία.
Αθήνα, Εθνικό
Ιστορικό Μουσείο.

λύ αξιόλογη περίπτωση και γρήγορα θα αρχίσει να αναπτύσσεται μεταξύ τους μια στενή σχέση. Ο Κοραής που, όπως γράφει στα γράμματά του, θέλει να μαθαίνει τα ελληνικά και τα χιώτικα πράγματα, αλληλογραφούσε για τον σκοπό αυτό με τον Δημ. Λώτο,¹¹ τον πρωτοψάλτη της Σμύρνης αλλά τώρα έχει μια καλή ευκαιρία να μάθει κάποια πράγματα από πρώτο χέρι. Αλλά και για τα πράγματα του Παρισιού είναι χρήσιμος ο νέος Χιώτης, επειδή, σε αντίθεση με τον Κοραή, δεν ξέκοψε από τις συναναστροφές των Ελλήνων της γαλλικής πρωτεύουσας.

⁸ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Β', σ. 471.

⁹ Στο *ίδιο*, σ. 474.

¹⁰ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, σ. 288.

¹¹ Τις επιστολές του Κοραή με τον πρωτοψάλτη της Σμύρνης βλ. στο Α. Κοραή, *Αλληλογραφία*, τ. Α'.

Ο Κοραΐς ενισχύει οικονομικά τον Βάμβα

Από τον Ιούλιον (αλλά τούτο, αν μ' αγαπάς, να μείνη μυστικόν εις σε μόνον) άρχισα να τον δίδω [του Βάμβα] 50 φράγκα κατά μήνα, διά να με βοηθή εις τους πίνακας, και εις τας διορθώσεις των τυπογραφικών παροραμάτων. Η μέχρι τώρα βοήθεια εστάθη πολλά μικρά (και όχι μεγαλύτερα θέλει είσθαι νομίζω εις το εξής) όχι διά σφάλμα του Βάμβα αλλά διά την ουσίαν και τας περιστάσεις του πράγματος. [...] Μ' όλα ταύτα τον πληρώνω με ευχαρίστησίν μου τα 50 κατά μήνα, διότι τα γινόμενα εξ αυτών 600 κατ' έτος ανακουφίζουν ολίγον την χρείαν του. Δις του μηνός τον καλώ εις το γεύμα μου, και μετά το γεύμα υπάγομεν ως επί το πλείστον εις το θέατρον. Κάμνει και θέματα εις την γλώσσαν ημών και έχει διορθωτήν (μη γελάς) εμέ. Τούτο πναγκάσθην να σ' εξομολογηθώ διά να μη καταντήσω εις την οδυνηράν ανάγκην του κόψω την μικράν βοήθειαν.

Πηγή: Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. 3, σ. 85, Επιστολή Αδ. Κοραή προς Αλ. Βασιλείου, της 25 Δεκεμβρίου 1810

Ο Βάμβας πριν φύγει στο Παρίσι είχε συγκεντρώσει ένα μικρό χρηματικό ποσόν, το είχε επενδύσει στο εμπόριο των σαλιών και περίμενε να μαζέψει κάποιο κέρδος. Αυτό το έμαθε ο Κοραΐς, που έκανε ανάλογες κινήσεις μέσω του Αλ. Βασιλείου. Τώρα με τη γνωριμία του Βάμβα αποφασίζει και αυτός να τοποθετήσει λίγα χρήματα στα σάλια και έτσι έχουν ένα κοινό στοιχείο, το αναμενόμενο κέρδος από μια μικρή επιχείρηση. Σιγά σιγά, λοιπόν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο Βάμβας θα γίνει ένας από τους πιο συχνούς επισκέπτες του Κοραή. Μαζί βγαίνουν στον περπάτο, πηγαίνουν στο θέατρο, συζητούν ποικίλα θέματα, αλλά ο Κοραΐς θα δοκιμάσει τον χαρακτήρα του νέου φίλου του ακόμα και κάτω από την επίδραση του κρασιού: «τον εδοκίμασα με τρόπους παντοίους, έως και με αυτόν τον οίνον, τον ονομασθέντα από τους

παλαιούς δικαίως “Νου κάτωπτρον”». ¹² Όλα τα «πειράματα» πετυχαίνουν και έτοι ο Βάμβας θα γίνει ο έμπιστος άνθρωπος του Κοραή, του οποίου οι έπαινοι πλέον για τον Βάμβα καταλήγουν σε εγκώμια: «Από όλους ημάς, φίλε μου, όσοι ευρισκόμεθα εδώ, μόνο ο Βάμβας φαίνεται να έχη κάποιον νουν» ή ότι όλοι στο Παρίσι «πλην του Βάμβα είναι κακοί». ¹³ Η παροχή λοιπόν ενός μηνιαίου ποσού από τον Κοραή στον Βάμβα ως αμοιβή για τις φιλολογικές υπηρεσίες του είναι πράξη φυσιολογική και η υπόμνησή της αργότερα στην αυτοβιογραφία του Βάμβα έχει σημασία, επειδή ο τελευταίος δεν διέσωσε πολλά γραπτά τεκμήρια από την επτάχρονη σχέση του με τον Κοραή στο Παρίσι.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, ο Βάμβας τα χρόνια αυτά εργάζεται κοντά στον Κοραή και μπορούμε να φανταστούμε την εργασία που του προσφέρει: αντιβολές χειρογράφων, γλωσσικές παρατηρήσεις, αντιγραφή κειμένων, αναζητήσεις σε βιβλιοθήκες και γενικά ό,τι έχει να κάνει με τη βοήθεια προς ένα φιλόλογο με το διαμέτρημα και την πυκνή εκδοτική παραγωγή του Κοραή. Φυσικά πολλές από αυτές τις εργασίες θα αφήσουν τα ίχνη τους στην *Αλληλογραφία* του Κοραή, στην οποία ο Βάμβας αναφέρεται συχνότατα και πάντα με εγκωμιαστικό τρόπο. Το αντίθετο όμως δεν είναι διαπιστωμένο, καθώς ο Βάμβας δεν έχει αφήσει τεκμήρια με τις αναμνήσεις των παρισινών χρόνων εκτός από το λακωνικό σημείωμα της αυτοβιογραφίας του που αναφέραμε.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε ότι μια μελλοντική δραστηριότητα του Νεόφυτου Βάμβα που του απέδωσε σημαντικά οικονομικά οφέλη αλλά προκάλεσε και πολλές επιθέσεις εναντίον του, έχει την αφετηρία της στα χρόνια του Παρισιού και βέβαια προέρχεται, και αυτή, από τη συναναστροφή του με τον Κοραή. Πρόκειται για το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής στην απλή νεοελληνική γλώσσα, που η αφετηρία της, σε γενικές γραμμές, είναι η εξής.

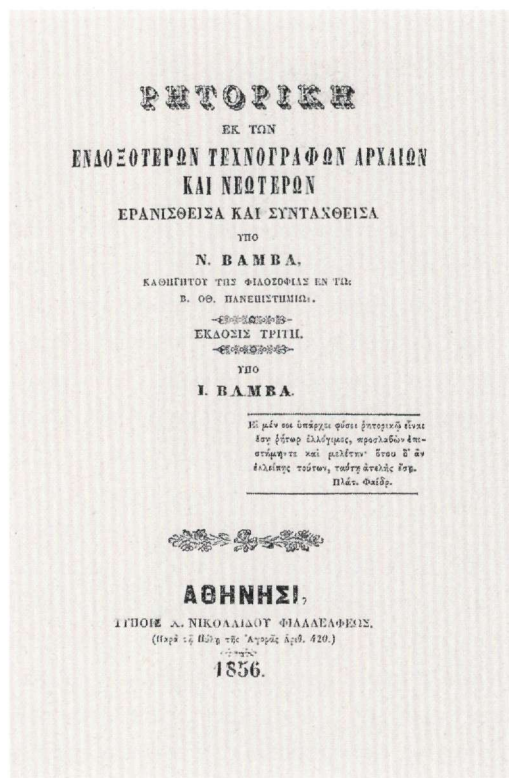
Λίγο πριν ή λίγο μετά από τη γνωριμία Κοραή-Βάμβα, ο Κοραΐς -γνωστός πλέον ως

¹² Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 36.

¹³ Στο *ίδιο*, επιστολή προς Αλ. Βασιλείου, Ιανουάριος 1810.

σπουδαίος φιλόλογος και έξω από τη Γαλλία- είχε λάβει από το Λονδίνο επιστολή (1808), σχετικά με το ζήτημα της μετάφρασης αυτής, πράγμα βέβαια που απαιτούσε πολύ χρόνο και γνώση της εβραϊκής γλώσσας. Ο χιώτης σοφός τότε σκέφτηκε ότι έπρεπε να βρεθούν νέοι άνθρωποι που θα αφοσιώνονταν στο μεγάλο έργο και αρχικά ο νους του δεν πήγε στον Βάμβα. Φαίνεται όμως ότι συζήτησαν το θέμα και κατέληξαν ότι ο Βάμβας θα μπορούσε να αναλάβει το έργο. Έτσι ο Κοραΐς απάντησε στη Βιβλική Εταιρεία του Λονδίνου, που είχε προκαλέσει το ζήτημα, ότι υπήρχε ο κατάλληλος άνθρωπος για το έργο, που τελικά όμως την εποχή αυτή δεν θα πραγματοποιηθεί. ωστόσο, από εδώ χρονολογείται η γνωριμία του Βάμβας με τους Διαμαρτυρόμενους της Αγγλικής Βιβλικής Εταιρείας, η οποία θα συνεχιστεί αργότερα -θα διαρκέσει έως τον θάνατο του Βάμβας- και από αυτή θα κερδίσει πολλά ο Βάμβας, για τα οποία αργότερα θα τον κατηγορήσουν οι συντηρητικοί αλλά και κάποιοι προοδευτικοί αντίπαλοί του.¹⁴ Όμως στο θέμα αυτό θα επανέλθουμε.

Επιστρέφοντας στην επισήμανση των στοιχείων που προσδιόρισαν τη σχέση Κοραΐ-Βάμβας προσθέτουμε ότι ο Κοραΐς ενισχύει με κάθε τρόπο τον συμπατριώτη του: του κάνει μαθήματα, του δανείζει βιβλία του, τον βοηθά στη μελέτη των αρχαίων και των νέων ελληνικών. Συνεργάζονται σε πολλούς τομείς και όταν αργότερα θα εκδοθεί στη Βιέννη το σπουδαίο περιοδικό της εποχής *Λόγιος Ερμής* στον Βάμβα ο Κοραΐς θα ανακοινώνει τις σκέψεις του για την πορεία του περιοδικού και μαζί, κάποιες στιγμές, θα χλευάζουν τον αρχιμανδρίτη Άνθιμο Γαζή, διευθυντή του *Λογίου Ερμής*, για τα λάθη του, ενώ παράλληλα οραματίζονται ένα δικό τους καλύτερο βέβαια φιλολογικό έντυπο, που ποτέ δεν θα εκδώσουν. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι ο Νεόφυτος Βάμβας και κάποιοι φίλοι του Κοραΐ, τότε ακριβώς κατάφεραν να ξεγελάσουν τον χιώτη σοφό και να μπάσουν στο σπίτι του τον πολωνό ζωγράφο που έκανε το πορτραίτο του, με το πρόσχημα ότι ήθελε να τον γνωρίσει από κοντά, επειδή ο Κοραΐς ήταν αντίθετος σε αυτή

την ενέργεια, χάρη στην οποία όμως έχουμε την πιο ακριβή απεικόνισή του.

Όμως από τα χρόνια του Παρισιού θα ξεκινήσει και η παρέμβαση στα εκπαιδευτικά πράγματα του ελλαδικού χώρου και συγκεκριμένα της Χίου, με πρωτοβουλία του Κοραΐ και κύριο εκφραστή της τον Βάμβα. Συγκεκριμένα από το 1811 κιόλας ο Κοραΐς σε γράμμα προς τους εφόρους της σχολής του νησιού του επαινεί την προσωπικότητα του Βάμβας και τους παροτρύνει να τον εκλέξουν στη διεύθυνση της σχολής.¹⁵ «Από τον κύριον Βάμβαν προσφυέστερον άλλον να εκλέξητε ήτο βέβαια των αδυνάτων· σοφία, ήθη, πατρίδος κοινότης, ζήλος φλογώδης δι' αυτήν και προ πάντων νους, χωρίς τον οποίον, άνδρες Χίοι, η σοφία καταντά εις μωρίαν [...] όλα ταύτα ευρίσκονται εις τον φίλον Βάμβαν [...]». Όμως ο Κοραΐς, στο ίδιο γράμμα, και μολοντί επιζητεί με κάθε τρόπο την αντικατάσταση του συντηρητικού, μεγάλης ηλικίας και ιδεολογικού αντιπάλου του Αθ. Πάριου από τη διεύθυνση της σχολής της Χίου, εκτιμά ότι η «σοφία του [Βάμβας] δέχεται, ή μάλλον ειπείν, απαιτεί μεγάλας ακόμη προσθήκας». Πράγ-

¹⁴ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραΐς και Βάμβας*, σ. 18.

¹⁵ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 153,

Ο Βάμβας συγγράφει τη *Ρητορική*

Η Ρητορική συντάσσεται όλον εν από τον Β. [άμβαν]. Έξευρέ το όμως μόνος σου. Κατά πάσαν Κυριακήν φέρει το τετράδιόν του, και το αναθεωρώ την εβδομάδα, διά τον χαρακτήρα του λόγου [...] το επιστρέφω την ακόλουθον Κυριακήν με παρατηρήσεις τινάς περί του πραγματικού, και μάλιστα περί των πηγών, όθεν πρέπει να γεμίζν το λαγήνιόν του, και τας οποίας φυσικά, ως έχων πλειότερα βιβλία, πλειότερον αυτού πρέπει να γνωρίζω, και λαμβάνω άλλο νέον αντ' αυτού. Από την δεκάτην πρωινήν ώραν της Κυριακής μέχρι της δευτέρας μετά το μεσημέριον βοηθεί εμέ γράφων και αντιγράφων όσα τον δίδω. Την τρίτην ώραν γευόμεθα, και μένει πλέον όλην την εσπέραν μετ' εμέ. Εστοχάσθημεν όταν την γράψην εις καθαρόν, να την στελωμεν αυτού εις τύπον, διά το οικονομικώτερον της δαπάνης. Από τάλλο μέρος όμως είναι μεγάλη διαφορά να τυπωθή εδώ διά την ορθότητα και ακρίβειαν του έργου. Συλλογίζομαι λοιπόν τούτο· να την προβάλω εις τον τυπογράφον μου με συνθήκας ν' αγοράση αυτός και το χαρτίον, και να κάμν και του τύπου την δαπάνην, και μετά τρεις μήνας αφού κινήση απεδώ η πρώτη κασέλα ή πάλα με σώματα ρητορικής σταλμένα αυτού, να τον πληρώνωμεν το ήμισυ της δαπάνης, και μετ' άλλους τρεις το λειπόμενον εις την αποπλήρωσιν. [...] Το πόνημα είναι καλόν, αλλά και αν δεν ήτο τοιούτον είμαι βέβαιος ότι θέλει πωληθή ως άρτος, διότι όσα έχομεν τοιαύτα στοιχειώδη ρητορικά sont des saloperies παραβαλλόμενα προς τούτο.

Πηγή: Α. Κοραή, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 212-213, Επιστολή Αδ. Κοραή προς Αλ. Βασιλείου, της 13 Ιουλίου 1812

τη μετέπειτα δράση του· ότι αυτό ανταποκρίνεται στις ιδιαίτερες κλίσεις του: «ο δημόσιος βίος του είναι κατάσπαρτος από ρητορεύματα», επισημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς. Το έργο αυτό, όπως έγραψε ένας επικριτής του, είναι γραμμένο πάνω στα γόνατα του Κοραή,¹⁶ πράγμα που είναι διαπιστωμένο από την πυκνή παρουσίασή του στις σελίδες της *Αλληλογραφίας* του Κοραή, αλλά δεν είναι δυνατόν να νοηθεί διαφορετικά, καθώς οι δύο άνδρες ζουν και συνεργάζονται σχεδόν κάτω από την ίδια στέγη. Εξάλλου, και ο ίδιος ο Κοραής γράφοντας προς τον Αλ. Βασιλείου (13 Ιουλ. 1812) αναφέρει καταλεπτώς τον τρόπο συγγραφής του βιβλίου και τη δική του συνδρομή.¹⁷ Έτσι η *Ρητορική* του Βάμβα είναι και Ρητορική του Κοραή, αφού πολλά θυμίζουν εκείνον. Εξάλλου, πέρα από τη βοήθεια στη σύνθεσή της, αναζητεί ο ίδιος όλους τους πρόσφορους τρόπους για το τύπωμα και τη διάδοσή του (θα αγωνιστεί να βρει τους τυπογράφους και τους συνδρομητές, δηλαδή τους μελλοντικούς αγοραστές του).

Όμως ο Νεόφυτος Βάμβας ζώντας κοντά στον Αδαμάντιο Κοραή και αποδεχόμενος όλα τα υλικά και πνευματικά αγαθά που του προσφέρει ο μέντοράς του, παράλληλα είναι μοι-

ματι, μπορεί ο Πάριος τον ίδιο χρόνο (1811) να παραιτήθηκε από τη διεύθυνση της σχολής, όμως ο Βάμβας δεν τον αντικατέστησε αμέσως και πρέπει να συνυπολογίσουμε κοντά στις αντιρρήσεις του Κοραή και τον δικό του δισταγμό να αναλάβει εκείνη την ώρα εκπαιδευτικές ευθύνες, ίσως επηρεασμένος και από τις εκτιμήσεις του δασκάλου του.

Τον επόμενο χρόνο (1812) ωστόσο ο Νεόφυτος Βάμβας δοκιμάζει τις δικές του λόγιες δυνάμεις, αρχίζοντας την εκπόνηση ενός δικού του έργου, της δικής του *Ρητορικής*, και δεν υπάρχει αμφιβολία -όπως θα φανεί από

μαίο να δεχθεί και αυτός ορισμένα από τα βέλη που εκτοξεύονται εναντίον του Κοραή. Έτσι το όνομά του θα εμφανιστεί το 1812 στις σελίδες του *Λόγιον Ερμής*: ο Αλ. Βασιλείου στην ουσία υπερασπίζεται τον Κοραή με τη μορφή επιστολής προς τον Βάμβα. Εξάλλου, την επόμενη χρονιά (1813) προς τον Νεόφυτο Βάμβα θα απευθυνθεί ο Ιάκωβος Ρίζος-Νερούλός για να ζητήσει συγγνώμη για την επίθεση εναντίον του Κοραή και ταυτόχρονα να εκφράσει τον θαυμασμό του προς τον χιώτη σοφό.¹⁸

Η προώθηση του Νεόφυτου Βάμβα από τον Αδαμ. Κοραή είναι συνεχής και επίμονη. Στην

¹⁶ Νεόφ. Δούκας, *Αισχίνων Διάλογοι*, σ. 318.

¹⁷ Για το βιβλίο αυτό βλ. πλήρη στοιχεία όσον αφορά την έκδοση, το τιράζ, τον τρόπο διακίνησης και την υποδοχή του στο Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, σ. 374.

¹⁸ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραής και Βάμβας*, σ. 23.

αλληλογραφία των χρόνων αυτών ο Κοραΐς σχεδόν σε κάθε γράμμα του δεν χάνει την ευκαιρία να κοινοποιεί σε φίλους και συνεργάτες, πάντα με επαίνους, την παρουσία και δράση του Βάμβα στο Παρίσι, ενώ για να τον καθιερώσει περισσότερο φροντίζει να δημοσιευτεί και μια εργασία του Βάμβα στον *Λόγιο Ερμή* του 1813· στην ίδια πάντα γραμμή, όταν θα βρεθεί στο Παρίσι ο Κόπιταρ, ο Κοραΐς θα τον καλέσει σε γεύμα έχοντας μαζί και τον Βάμβα.¹⁹

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΠΙΣΩ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ

Την ίδια περίπου εποχή ο Κοραΐς αρχίζει να προετοιμάζει την επιστροφή του Βάμβα στη Χίο, δηλαδή στην ουσία να προετοιμάζει την προώθησή του στη διεύθυνση της σχολής της Χίου σε αντικατάσταση του Αθ. Πάριου, ο οποίος έχει αποσυρθεί σε μοναστήρι της Χίου. Στην απομάκρυνση του Πάριου εκτός από τη συμβολή του Κοραΐ, μεγάλη υπήρξε και η συμβολή του Κωνστ. Κούμα, που αρχικά φάνηκε ότι θα ήταν και ο διάδοχος του Πάριου, αλλά βέβαια η γνώμη του Κοραΐ για την προώθηση του Βάμβα, που γνώριζε ο Κούμας, ήταν σταθερή και αμετάτρεπτη.

Και ενώ τα πράγματα φαίνονται να εξελίσσονται ομαλά για την επιστροφή του Βάμβα, ο Κοραΐς παρουσιάζεται στα γράμματά του να μην επιθυμεί την άμεση αναχώρηση του φίλου και συνεργάτη του από το Παρίσι. Τούτο διαφαίνεται ήδη από γράμματα του Κοραΐ του 1811. Πέρα από την πρόφαση της ελλιπούς εκπαιδευτικής προετοιμασίας του Βάμβα, ο οποίος πρέπει να μάθει επιπλέον πράγματα για να είναι έτοιμος για τη διεύθυνση της σχολής, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι ο Κοραΐς θέλει όσο γίνεται να καθυστερήσει τον επικείμενο χωρισμό. Τα χρόνια της νεότητας έχουν παρέλθει (έχει περάσει τα εξήντα) και όπως είπαμε ο Βάμβας είναι το δεξί του χέρι, ο άνθρωπος που βρίσκεται συνεχώς δίπλα του. Έτσι ο Κοραΐς εμφανίζεται δίβουλός. Ας ακούσουμε πώς αναπλάθει ο Κ. Θ. Δημαράς τη σχετική κατάσταση:

«Περασμένα τα εξηνταπέντε του χρόνια, άρρωστος πάντα, φτωχός, μόνος και φιλό-

Παραινέσεις του Κοραΐ στον Θεόφιλο Καϊρη

Ο φίλος Βάμβας κινεί προς τα τέλη του παρόντος μηνός διά της Ιταλίας προς την πατρίδα [...]. Σε παρακαλώ και τούτο πριν αποθάνω· με τον Βάμβαν να ενωθής σφιγκτά και με τον Κούμαν, και να κάμετε ιεράν συνωμοσίαν υπέρ της αναγεννήσεως της νεκρωμένης ημών κοινής πατρίδος· και θέλεις ιδείν πόσα καλά απροσδόκητα μέλλει γενήσῃ η τοιαύτη σύμπνοια. Είναι και οι δύο στενοί μου φίλοι και πείθονται εις τας συμβουλάς μου, όχι ως σοφότερου, αλλ' ως γηραλαιότερου, και ως μαθόντος, διά την μακράν μεταξύ φωτισμένων εθνών διατριβήν, πώς διαδίδονται και πώς αυξάνονται τα φώτα. Άκουσέ με και συ διά την αγάπην της Ελλάδος, και προθυμήθητε και οι τρεις αντάμα να την πλύνετε από τον βόρβορον της απαιδευσίας, διά να αξιωθήτε, όταν φθάση η τελευταία σας ώρα να εκφωνήσετε χωρίς κομπασμόν, ή συνειδήσεως κανένα δισταγμόν, τα άξια ελληνικής ψυχής λόγια τούτα: «ΔΕΝ ΣΕ ΦΟΒΟΥΜΑΙ ΘΑΝΑΤΕ, ΕΠΕΙΔΗ Η ΖΩΗ ΜΟΥ ΟΛΗ ΑΦΙΕΡΩΘΗ ΕΙΣ ΩΦΕΛΕΙΑΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΜΟΥ».

Πηγή: Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 409, Επιστολή Αδ. Κοραΐ προς τον Θεόφ. Καϊρη, της 5 Απριλίου 1815

ποπτος, ξέρει καλά πως δεν θα μπορέσει πια να ανακτήσει ό,τι μια φορά είχε χαθεί από τη ζωή του. Και παρηγοριέται [...] λογαριάζοντας τα καλά που θα προκύψουν για τη Χίο και για τη μεγάλη πατρίδα από την επιστροφή του Βάμβα, κι' από την άλλη φροντίζοντας να καταστεί εκεί η διαμονή του Βάμβα, όσο γίνεται πιο ευχάριστη για τον ίδιο, και πιο αποδοτική για τους άλλους. Εξηγεί γιατί πρέπει να υπάρχει καλή βιβλιοθήκη στο νησί: ο Βάμβας έτοι είναι μαθημένος εδώ, του χρειάζονται πολλά βιβλία για να μελετάει· μαζί του κιόλας ετοιμάζει τον κατάλογο των βιβλίων που πρέπει να υπάρχουν στη Χίο· [...] Έτσι η αγάπη προς τον Βάμβα βρίσκεται στην αφετηρία της μεγάλης προσπάθειας του Κοραΐ για τη σύσταση της Βι-

¹⁹ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 319.

βλιοθήκης Χίου.»²⁰ Πέρα όμως από αυτές τις θετικές προσεγγίσεις διαθέτουμε και τη δική του πολύ χαρακτηριστική αρνητική ομολογία, όπως την εμπιστεύεται στον πιστό του φίλο Αλ. Βασιλείου (15 Νοε. 1814): «Εισ τόσα φάρμακα όσα καταπίνω καθημέραν πρόσθεσ και την μετ' ολίγων μέλλουσιν αναχώρησιν του Βάμβα, ήτις είναι αληθινόν πένθος δι' εμέ· και μη σε φανή παράξενον, εάν ακούσας καμμίαν ημέραν, ότι απεπλήχθην».²¹

Όμως παρά τους φόβους και τους δισταγμούς του Κοραή, παρά τον επικείμενο κίνδυνο αποπληξίας, η δύσκολη μέρα του αποχωρισμού φθάνει και στις 16 Απρ. 1815 ο Νε-

τη γραμμή του Κοραή, περίπτωση. Ο ίδιος ο Βάμβας μνημονεύει έτσι τα γεγονότα: «έζων μετά του σοφού εκείνου ανδρός ως υιός μετά φιλοστόργου πατρός, και του λοιπού ήθελον μείνει ευχαρίστως παρ' αυτώ· πλην η φωνή της πατρίδος με εκάλει, και έπρεπε να υπακούσω. Ασπασθείς λοιπόν μετά θερμών δακρύων τον φίλτατον Κοραήν, κατέβην εις Λιβόρνον μετά του καλού συμπολίτου Σταματίου Ροδοκανάκη, και αναχωρήσας εκείθεν επί πλοίου ελληνικού, ησπάσθην την πατρίδα μετά ένδεκα ημέρας.»²²

Ο Νεόφυτος Βάμβας φθάνει στη Χίο στα τέλη Απριλίου 1815. Εφεξής, οι δεσμοί του

Κωνσταντίνος
Βαρδαλάχος.
Δημοσιεύεται
στο Μαρίνος
Παπαδόπουλος
Βρετός, *Εθνικόν
Ημερολόγιον*, Αθήνα,
τομ. Γ' (1863) σ. 188.

Κωνσταντίνος
Κούμας (1777-1836).
Χαρακτικό, από
το βιβλίο του
*Ιστορία των
ανθρωπίνων
πράξεων*, τ. ΙΒ',
Βιέννη, 1832.

όφυτος Βάμβας θα αφήσει το Παρίσι και (μέσω Γενεύης και Λιβόρνου) θα κινήσει για τη Χίο, όπου θα αναλάβει αρχιδιδάσκαλος της εκεί σχολής μετά από τις επίμονες προσπάθειες του Κοραή, που ως την τελευταία στιγμή προσπαθούσε να αποτρέψει την παράληψη ενσωμάτωση στην ίδια σχολή, ενός άλλου χιώτη και καλού δασκάλου, του Κωνστ. Βαρδαλάχου που τότε δίδασκε στο Βουκουρέστι. Είπαμε εξάλλου ότι σκέψεις έγιναν και για την πρόσκληση στη διεύθυνση της σχολής του φίλου του Κοραή Κωνστ. Κούμα, αλλά και πάλι δεύτερες σκέψεις ανέστειλαν και αυτή την πιθανή, και σύμφωνη άλλωστε με

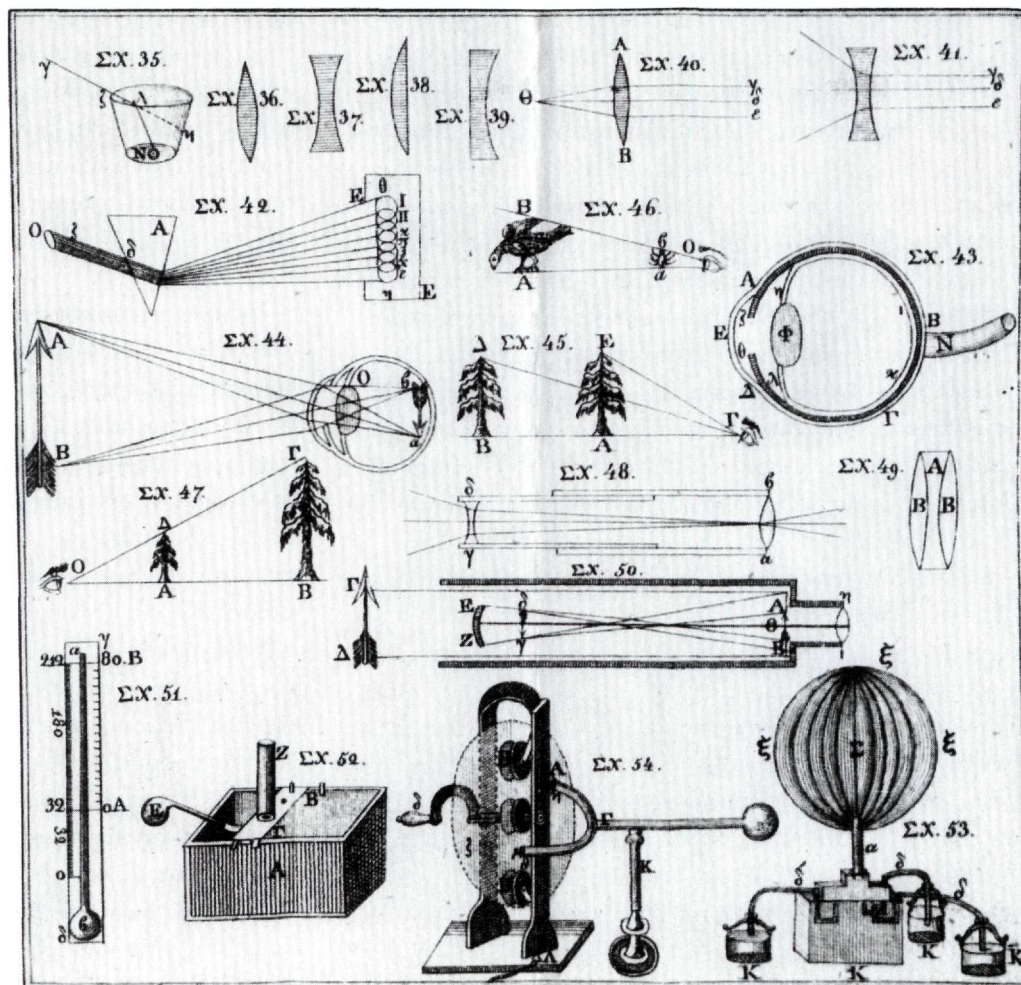
με τον Κοραή θα χαλαρώσουν και μάλιστα από τη μελέτη των γραπτών τεκμηρίων ο Κοραής είναι εκείνος που αναζητεί με επιμονή, αγωνία, απελπισία, τα γράμματα του Βάμβα και ο Βάμβας είναι αυτός που δεν ανταποκρίνεται στις αγωνιώδεις εκκλήσεις του Κοραή ή, όταν ανταποκρίνεται, τα κείμενά του είναι βιαστικά, συγκεκριμένα, διεκπεραιωτικά κάποιων εργασιών. Η στάση του αυτή λίγο απέχει από τη διαπίστωση μιας σταθερής απόφασης να αποδεσμευτεί από τη βαριά σκιά του Κοραή, ο οποίος κάποια στιγμή, που η απουσία του φίλου τον βαρύνει αφόρητα, δεν θα διστάσει να αρχίσει έτσι ένα γράμμα:

²⁰ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραΐς και Βάμβας*, σ. 24.

²¹ Α. Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 343.

²² Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α', σ. 239.

Σχέδια
επιστημονικών
οργάνων
του 18ου αιώνα.
Λημοσιεύεται
στο Κ. Μ. Κούμας,
Σύνοψις Φυσικής,
Βιέννη, 1812.

«Φίλε Βάμβα, ασπάζομαι σε. Η σιωπή σου με βασανίζει».²³ Όμως ο Βάμβας είχε επιστρέψει στη Χίο για να αναλάβει τη διεύθυνση της σχολής του νησιού του και αυτό κάνει. Ας σημειώσουμε εδώ ότι κατά το διάστημα από την παραίτηση του Αθ. Πάριου έως και την άφιξη του Βάμβα, δηλαδή από το 1812 έως τον Μάιο του 1815 τη σχολή της Χίου διηύθυνε ο ικαριώτης Ιω. Τσελεπής που δίδασκε κυρίως μαθηματικά, ενώ λίγο μετά την άφιξη του Βάμβα θα προσληφθεί -παρά την αντίθεση του Κοραή- και ο κιώτης Κωνστ. Βαρδαλάχος· λίγα χρόνια μετά όμως θα ανταλλάξει τη σχολή της Χίου με εκείνη της Οδησσού, πιθανόν δυσαρεστημένος με τα σχολικά πράγματα της πατρίδας του.

Ο Νεόφυτος Βάμβας, αφού επισκεφθεί, όπως αναφέρει στο αυτοβιογραφικό κείμενό του, τους εφόρους της σχολής, τους δημογέ-

ροντες και πολλούς «φιλοκάλλους» συμπατριώτες του αρχίζει το έργο του, έχοντας φροντίσει να προμηθευθεί από τη Βιέννη για τη σχολή του τα απαραίτητα, κατά την εκτίμησή του, όργανα χημείας και φυσικής. Ο ίδιος πριν από όλα θα συντάξει «οργανισμόν των τάξεων των ελληνικών μαθημάτων» - που τώρα πια έχει ως βάση της διδασκαλίας την ελληνική γλώσσα «εφ' ης επιτίθεντο τα άλλα βαθμιδόν».²⁴ Ο Οργανισμός εγκρίθηκε από τους επιτρόπους της σχολής και αποτέλεσε τον οδηγό διδασκαλίας στη σχολή. Εξάλλου, στους έξι δασκάλους της ελληνικής γλώσσας, τους δύο των μαθηματικών και του ενός της θεολογίας που βρήκε στη σχολή, θα προσθέσει ο Βάμβας δάσκαλο της Λατινικής, της Τουρκικής, της Ζωγραφικής, της Μουσικής και των ναυτικών μαθημάτων. Ο ίδιος δίδασκε φιλοσοφία (ηθική) και παράλληλα χημεία με πει-

²³ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', σ. 13.

²⁴ Στο *ίδιο*, τ. Γ', σ. 388, 408.

Η Σχολή της Χίου

Επειδή η εν Χίω ελληνική σχολή, συγκεκροτημένη μεν και διά καθηγητών αξίων, και διά τυπογραφίας και διά πολλών άλλων μέσων, πανταχόθεν δε δεχομένη συρροήν μαθητών, υπεβλέπετο πάντοτε παρά της τουρκικής εξουσίας, διότι πάντοτε επιβουλευόμενοι διέβαλλον αυτήν, ως γυμνάσιον πολεμικόν, οι ξένοι, καθ' ων μόνη υπερέβαλλεν εκάστοτε η προς τους Τούρκους δωροδοκία των Χίων και επειδή τα εργαλεία των πειραμάτων της παραδόσεως των Μαθηματικών, τα χωνευτήρια δε και η άλλη συσκευή Χημείας, ην ο Βάμβας παρέδιδεν, εξηγούντο προς τους Τούρκους ως χυτήρια όπλων και ως μέσα προς εκμάθησιν κατασκευής πυριτοκόνεως [...] οι Χίοι, άμα εκραγείσης της επαναστάσεως, ηναγκάσθησαν, όπως προλάβωσι δυστυχίας επικειμένας, και τα μεν χυτήρια και τα άλλα διαφόρων ειδών εργαλεία κατέστρεψαν, έκλεισαν δε την σχολήν, απέλυσαν τους μαθητάς, και τους διδασκάλους, εν οίς και τον Βάμβαν ιδίως, προέτρεψαν, ως μάλλον υποβλεπομένους, ίνα αποχωρήσωσι προς καιρόν εις άλλους τόπους. Ο Βάμβας εσώθη τότε διά της συνδρομής του εκεί ρωσικού προξένου Νικολάου Μυλωνά και επί του υπό ρωσικήν σημαίαν πλοίου του Δεμάθα.

Πηγή: Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Γ', σ. 450

ράματα, ρητορική, ενώ ο Βαρδαλάχος ελληνικά και πειραματική φυσική.

Ακολουθώντας τις οδηγίες του Αδαμ. Κοραή, ο οποίος με μοναδική ευκρίνεια διακρίνεται πίσω από τις πρώτες κινήσεις του Βάμβας, ο τελευταίος θα φροντίσει και για την αποστολή χίων μαθητών ως υποτρόφων στην Ευρώπη, θα πλουτίσει τη βιβλιοθήκη της Χίου με πολλά βιβλία και θα συστήσει τυπογραφείο, όπου θα τυπώσει (1821) το βιβλίο του: *Γραμματική της ελληνικής γλώσσης*· το 1825 στο αίτημα του λόρδου Γκίλφορντ να του χαρίσει αντίτυπο της *Γραμματικής* του, δηλώνει ότι του απέμεινε μόνο ένα αντίτυπο, καθώς τα πάντα σκορπίστηκαν με την καταστροφή της Χίου και ότι σκέπτεται να την ξανατυπώσει.²⁵ (Πάντως πριν το βιβλίο αυτό είχε

προηγηθεί η έκδοση του έργου του *Στοιχεία της Φιλοσοφικής Ηθικής*, που τυπώθηκε το 1818 στη Βενετία από το τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκύ και με την επιμέλεια του Σπυρ. Βλαντή.)²⁶

Μολονότι πίσω από όλα αυτά, όπως είπαμε, βρίσκεται ο Κοραής, ο σοφός δάσκαλος πολύ μικρή πληροφόρηση έχει για τον φίλο του, που συστηματικά εξακολουθεί να μην ανταποκρίνεται στις εκκλήσεις του για συχνότερη αλληλογραφία αλλά ούτε και στις έμμεσες εκκλήσεις του Ιάκ. Ρώτα που του τονίζει σε γράμμα του ότι ο Βάμβας είναι «ο μόνος σύμβουλος και παρηγορητής» του δασκάλου τους, ενώ την ίδια σιωπή θα επιδείξει και στην πληροφορία του Ρώτα για την επίθεση που δέχτηκε ο Κοραής με την έκδοση από τον Παναγ. Κοδρικά του

έργου του *Μελέτη της κοινής Ελληνικής διαλέκτου*.

Πέρα από αυτά όμως, ο Βάμβας είναι αρχιδιδάσκαλος της σχολής της Χίου και η σχολή με τις μεταρρυθμίσεις του αλλάζει μορφή. Έχουμε πληροφορίες ότι η φήμη του σχολείου άρχισε να διαδίδεται στον ελληνικό χώρο, να συγκεντρώνει δωρεές από διάφορες πηγές· κυρίως από την περιοχή των Παραδουναβίων Ηγεμονιών·, από διάφορους χιώτες εμπόρους. Εκτός από τις χρηματικές προσφορές αρχίζει να αυξάνεται και ο αριθμός των μαθητών της, που δεν μπορούμε να τον υπολογίσουμε με επάρκεια, επειδή υπάρχουν μεγάλες διαφορές στους αριθμούς που δίνουν οι διάφορες πηγές. Η χαρά του Κοραή για την πρόοδο που παρουσάζει το σχολείο της πατρίδας του που δι-

²⁵ Βασιλική Μάλλιου-Καραγιώργου, *Άγνωστες επιστολές*, σ. 8-9.

²⁶ Όλα τα σχετικά με το βιβλίο βλ. στο Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία*, σ. 567.

ευθύνει, μετά από δικές του προσπάθειες, ο καλύτερος φίλος του, είναι μεγάλη και θα γίνει μεγαλύτερη όταν θα μάθει ότι στη σχολή γράφτηκαν και δύο αμερικανοί μαθητές: «Προχθές έλαβα από την Χίον γράμματα και του Βάμβα και των Επιτρόπων [...]. Το γυμνάσιον προκόπτει από το καλόν εις το καλύτερον· έχει μαθητάς 476 εκ των οποίων οι 76 είναι ξένοι από διάφορα μέρη της Ελλάδος, πλην δύο, οι οποίοι (πράγμα παράξενον και τίμιον διά την Ελλάδα) είναι Αμερικανοί [...].»²⁷ Βέβαια τα πράγματα δεν ήταν ακριβώς έτσι, επειδή τώρα γνωρίζουμε ότι οι ξένοι δεν ήταν μαθητές αλλά δύο αμερικανοί ιεραπόστολοι (προτεστάντες), ο Levi Parsons και ο Pliny Fisk, που είχαν φτάσει στην περιοχή για άλλους λόγους· οι δύο αυτοί «μαθητές» όμως ταυτόχρονα αποτελούν δύο καλούς μάρτυρες για τη σχολή της Χίου και τη δράση του Νεόφυτου Βάμβα, σύμφωνα με την οποία η μόρφωση που παρέχόταν στη σχολή ήταν «more cultivated in Scio than perhaps in any other part of Greece».²⁸

Φυσικά, όπως συνηθιζόταν τα χρόνια εκείνα των μεγάλων ιδεολογικών εντάσεων ο Βάμβας συναντά και προβλήματα στη διεύθυνση της σχολής. Πρόβλημα υπήρξε η ταυτόχρονη πρόσληψη του Κωνστ. Βαρδαλάχου, πρόβλημα όμως και η αναχώρησή του το 1819 για τη σχολή της Οδησσοῦ και έτσι καταγράφεται και στην *Αλληλογραφία* του Κοραή, ο οποίος κυριολεκτικά διαφοροποιεί τη στάση του έναντι διαφόρων προσώπων, ανάλογα με τη συμπεριφορά τους (πραγματική ή υποτιθέμενη) έναντι της σχολής της Χίου, δηλαδή έναντι του Νεόφ. Βάμβα. Αυτό θα συμβεί λ.χ. και έναντι του μητροπολίτη Χίου Πλάτωνα Φραγκιάδη, που προσπάθησε να εξουδετερώσει το Γυμνάσιο της Χίου, το ίδιο έναντι του πατριάρχη Γρηγορίου Ε', το ίδιο και έναντι του παλιού ευεργέτη του Βάμβα και ανθρώπου που έτρεφε μεγάλο σεβασμό προς τον Κοραή, του Δωρόθεου Πρώτου. Ακόμα, η νεότερη έρευνα έχει επισημάνει, από τις μαρτυρίες του Βάμβα, ότι το πρόγραμμα μαθημάτων της σχολής είχε αποδοκιμαστεί από την πλειοψηφία της πατριαρχικής Συνόδου, η οποία, όμως, δεν τόλμησε να καταδικάσει δημόσια ανώτερη

σχολή που λειτουργούσε με την ανοχή των Τούρκων και επέλεξε η αντίδρασή της να είναι μυστική.²⁹ Ας προσθέσουμε ότι στο σχολείο της Χίου για τη διδασκαλία της Χημείας ο Βάμβας επέλεξε το σύγγραμμα του δασκάλου του στο Παρίσι Θενάρδου,³⁰ το οποίο φυσικά μετέφρασε από την πρώτη έκδοσή του, ενώ αργότερα ο Κοραής θα του στείλει και τη δεύτερη για να λάβει υπόψη του προσθήκες και διορθώσεις. Παρ' όλα αυτά αρκετά χρόνια αργότερα ο Κοραής θα του παρατηρήσει «τι το όφελος από τας μεταφράσεις σου, επειδή δεν εκδίδεις διά των τύπων· Την Χημείαν του Θενάρδου προσμένομεν ακόμη».³¹

ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟ ΣΤΟΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΜΕΝΟ ΜΟΡΙΑ

Όμως σιγά σιγά προσεγγίζουμε τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης. Τα έτσι κι αλλιώς αραιά γράμματα του Βάμβα προς τον Κοραή θα διακοπούν τελείως τον Οκτώβριο του 1820, διακοπή που θα κρατήσει για μεγάλο χρονικό διάστημα, προκαλώντας πάλι τη θλίψη του γέροντα του Παρισιού, που τον Αύγουστο του 1821 σημειώνει επιγραμματικά «τι απέγινεν η Χίος· τι απέγινεν ο Βάμβας».³²

Ο Νεόφ. Βάμβας, σύμφωνα με μια πληροφορία, πρέπει να είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία και να ήταν ενήμερος για τον αγώνα που πλησίαζε. Στην Εταιρεία φέρεται να τον μύνησε ο Παναγιώτης Σοφιανόπουλος και, μολονότι η είδηση δεν διασταυρώνεται από άλλη πηγή, είναι γεγονός ότι όντως το 1819 ο Σοφιανόπουλος βρισκόταν στη Χίο (τη μύνηση του Βάμβα πάντως παραδίδει και ο Πουκεβίλ). Αν έτσι έχουν τα πράγματα, πιθανόν να είχε πληροφορόρηση για την έκρηξη του κινήματος και ίσως γι' αυτό αποφάσισε να εγκαταλείψει τη Χίο ώστε να βρεθεί κοντά στις περιοχές που προσφέρονταν για τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων και κατά συνέπεια πιο κοντά στα κέντρα των αποφάσεων. Από κάποια ασαφή διατύπωση στην αυτοβιογραφία του θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι έφυγε από τη Χίο όταν εκδηλώθηκε η επίθεση του τουρκικού στόλου και η καταστροφή του νησιού (1822) αφού γράφει: «Αλλά πάντα συγκατεστράφησαν υπό

²⁷ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 251, επιστολή της 27 Σεπτεμβρίου 1820 προς Στ. Φραγκιάδη και Αλ. Κοντόσταυλο.

²⁸ R. Clogg, *O Parson και o Fisk*, σ. 193.

²⁹ Φ. Ηλιού, «*Τύφλωσον Κύριε*», σ. 624.

³⁰ L.-J. Thénard, *Traité de chimie*.

³¹ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', σ. 149, επιστολή της 26 Σεπτεμβρίου 1822.

³² Στο *ίδιο*, τ. Δ', σ. 302.

Η σφαγή της Χίου. Έργο του Delacroix. Δημοσιεύεται στο *Η Ελληνική Επανάσταση. Ο Ντελακρόν και οι Γάλλοι Ζωγράφοι, 1815-1848*, Αθήνα, εκδ. Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου, 1997, σ. 2.

των αγρίων Τούρκων εγώ δε μόλις υπεκφυγών διά του Ρωσικού Προξένου, του πιστού φίλου μου και φιλογενεστάτου Ν. Μυλωνά, κατέφυγον εις Ύδραν επί πλοίου Υδραϊκού, φέροντος σημαίαν Ρωσικήν».³³

Πράγματι, μεγάλος αριθμός Χίων σφαγιασθηκαν το 1822 και πολλοί εγκατέλειψαν το νησί τους, η σχολή, το τυπογραφείο, η βιβλιοθήκη, το νησί ολόκληρο παραδόθηκε στις φλόγες της καταστροφής, αλλά ο Νεόφυτος Βάμβας είχε φύγει από την πατρίδα του τον Μάρτιο του 1821 και βρέθηκε να υπηρετεί τον αγώ-

να ως γραμματικός του Δημητρίου Υψηλάντη. Σύμφωνα με το αυτοβιογραφικό του κείμενο φέρεται να επηρεάζει τον Λάζαρο Κουντουριώτη στην απόφασή του να σπρώξει το νησί της Ύδρας την επαναστατική σημαία, την Κυριακή του Θωμά (Απρίλιος του 1821), ενώ την απόφασή του να ακολουθήσει τον πρίγκιπα την τοποθετεί μετά από δύο μήνες περίπου, όταν ο τελευταίος θα φθάσει στην Ύδρα και στο δίλημμα να παραμείνει στο νησί, όπως ήθελαν οι Υδραίοι, ή να ακολουθήσει τον Υψηλάντη, προτίμησε να υπακούσει στο κάλεσμα του επικεφαλής του αγώνα. Στο

Αρχείο της Κοινότητας Ύδρας, δημοσιεύεται από τον Αντ. Λιγνό μια φλογερή προκήρυξη προς τους κατοίκους της Ύδρας που καλούνται να πάρουν τα όπλα εναντίον των Τούρκων.³⁴ Η προκήρυξη αυτή υποστηρίζει ο Λιγνός ότι είναι γραμμένη από το χέρι του Βάμβας, και είναι χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στις πολεμικές επικλήσεις, τις υπομνήσεις των προγονικών αρετών και τη διανομή της πολεμικής λείας, ο Βάμβας υποστηρίζει ότι «του γένους η ελευθερία επροφητεύθη από πολλούς αγίους άνδρας και θεόθεν είναι αποφασισμένη να κατορθωθεί εις

³³ Α. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α', σ. 290.

³⁴ Αντ. Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητας Ύδρας*, τ. 7, σ. 15-19.

τας ημέρας μας [...]». Στην ίδια γραμμή, ίσως πρέπει, με κάθε επιφύλαξη, να τοποθετηθεί η πληροφορία που μας δίνει ο Γεώργιος Γαζής ότι ο Βάμβας εξήγησε τον χρησμό «ουαί σοι πόλις επτάλοφε, όταν το εικοστόν στοιχείον ευφημίζεται εις τα τείχη σου» για τον Υψηλάντη, ερμηνεύοντας ότι το εικοστό στοιχείο είναι το Υ, δηλαδή το αρχικό του ονόματος Υψηλάντη, ενώ ο χρησμός «θρόνος γαρ κενός παριστάνεται, και χειρός δεξιάς απεικόνισμα, άνωθεν του καρπού κεκομμένης» έρχεται, σύμφωνα με την ερμην-

στο Άστρος, στα Δερβένια, στην Τρίπολη, στην Αχαΐα, ξανά στην Τρίπολη, όταν η πόλη έχει πέσει πλέον στα χέρια των Ελλήνων, στην Κόρινθο, στη Λαμία, στο Άργος, όταν η επανάσταση κινδυνεύει από τον Δράμαλη, στις Σπέτσες, για να καταλήξει, κάτω από δραματικές συνθήκες, στη Μήλο.

Από την περίοδο αυτής της αγωνιστικής δράσης του πρέπει να αναφέρουμε ότι υπήρξε ο εμπνευστής της αποτυχημένης επιχειρήσης για την εξέγερση της Χίου. Συγκεκριμένα

Δημήτριος
Υψηλάντης και
Ιάκωβος Τομπάζης.
Ελαιογραφίες.
Δημοσιεύονται
στο Έκθεσις
Προσωπογραφιών
Αγωνιστών του 1821
εν τω Εθνικώ
Ιστορικό Μουσείω,
Αθήνα 1971.

νεία του Βάμβα, να ολοκληρώσει τη φυσιογνωμία του Αλέξ. Υψηλάντη, με το κομμένο χέρι.³⁵ Και όλα αυτά ενθουσίασαν τον λαό, που έβλεπε έτσι να επαληθεύεται η θεϊκή βούληση για την επανάσταση των Ελλήνων.

Από την Ύδρα ο Βάμβας θα στείλει τριάντεσσερα γράμματα στον Κοραή, τα οποία δεν φτάνουν στα χέρια του Κοραή, πράγμα που επιτείνει την αγωνία του τελευταίου για την τύχη του αγαπημένου φίλου και συνεργάτη του. Η αγωνία του Κοραή είναι βέβαια τώρα δικαιολογημένη, καθώς ο Βάμβας, ακολουθώντας τον Δημ. Υψηλάντη, θα βρεθεί κοντά στα πεδία των μαχών: τα ίχνη του εντοπίζονται

στα τέλη Απριλίου 1821 μοίρα του ελληνικού στόλου από υδραίκα και σπετσιώτικα πλοία επλευσε στα νερά της Χίου έχοντας επικεφαλής τον Γιακουμάκη Τομπάζη. Όμως, παρά τις προσπάθειες του Τομπάζη να υποκινήσει τους Χιώτες σε εξέγερση, η επιχείρηση απέτυχε, αφού ήταν κακοσχεδιασμένη, καθώς δεν είχε προηγηθεί καμιά συνεννόηση με τους κατοίκους του νησιού για συντονισμό των ενεργειών. Η αποτυχημένη αυτή επιχείρηση πρέπει να μέτρησε πολύ στις μετέπειτα αποφάσεις του Βάμβα, ενώ θα κατηγορηθεί αργότερα και από συμπατριώτες του για μεγάλη απεριοκεψία που έβλαψε το νησί.

³⁵ Γ. Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασης*, σ. 23.

Η πόλη και το λιμάνι του Αργοστολίου στην Κεφαλονιά. Σχέδιο του J. Cartwright. Ιδιωτική συλλογή. Δημοσιεύεται στο Γ. Τσούλιος-Τ. Χατζής (επιμ.), *Ιστορικόν Λεύκωμα της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Β', Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1970, σ. 464.

Στα ίδια χρόνια ανάγεται ένα αρκετά εκτεταμένο σχέδιο επιστολής του προς τον Κοραή απ' όπου αντλούμε ορισμένες σημαντικές πληροφορίες για τον ίδιο και την παρουσία του κοντά στον Δημ. Υψηλάντη. Ο Βάμβας στολίζει με μελανά χρώματα πολλούς από τους πρωταγωνιστές του Αγώνα, προσπαθώντας ίσως να αιτιολογήσει την εκ μέρους του εγκατάλειψη της αγωνιστικής δράσης και την εγκατάστασή του -μετά από την παρένθεση της Μίλου- στην Κεφαλονιά. Στην επιστολή αυτή εκθέτει στον Κοραή την πίκρα του επειδή δεν τον «έκριναν άξιον ούτε εις την σύνταξιν του συστήματος [...] ούτε καμμίαν επιθεώρησιν να κάμω προ της δημοσιεύσεώς του, [ενώ] ετόλμησαν οι αναίσχυντοι να με προσφέρωσι την άτιμον τιμήν να γένω μέλος της διεφθαρμένης Βουλής»,³⁶ αναφερόμενος στον Νόμο (Σύνταγμα) της Επιδαύρου και τον παραγκωνισμό του στη σύνταξή του, εξαιτίας του οποίου, όπως προσθέτει, σχεδίαζε να φύγει νωρίτερα αλλά τον συγκράτησαν οι ικεσίες του Υψηλάντη. Στην ίδια επιστολή αποτυπώνεται η απαξιώτικη γνώμη του για ένα πλήθος ατόμων: ο Δημ. Υψηλάντης είναι «μετρίου πνεύματος αλλά καλλίστης ψυχής», ο φαναριώτης Νέγρης «εις άκρον φιλόδοξος, οηματίας και ταρ-

χοποιός· δεν έχει παρά ολίγην κακήν παιδείαν», «ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, ο Βενιαμίν [Λέσβιος] και ο αναλελυμένος Άνθιμος [Γαζής] εφάνησαν εκτρώματα φαντασίας [...] εναντίον των τοιούτων σοφιστών και λαοπλάνων πρέπει να κινηθή εξελεγκτικός κάλαμος».

Στην ίδια επιστολή ο Βάμβας αναφέρεται και στη δική του αγωνιστική δράση· επί δύο σχεδόν χρόνια δεν έπαψε να «κηρύττει, να γράφει, να λαλεί. Πλην οι δυνάμενοι να βάλωσι τα καλά εις πράξιν ήσαν όλοι σχεδόν αναίσθητοι των καλών.» Ειδικότερα, αναφέρει, ότι έπεισε τους Υδραίους να πολιορκήσουν την Πάτρα, ενώ ένα μέρος του στόλου να επιχειρήσει να απελευθερώσει τη Χίο και τη Μυτιλήνη, να κληθούν οι πρόκριτοι των ελεύθερων νησιών να οργανώσουν ένα «νησιώτικον σύστημα διά να βοηθήται ο ελληνικός στόλος και οι νήσοι εις [...] ευταξίαν», για χάρη τους συνέθεσε νόμους περί «τιμών και ανταμοιβών»· στους Πελοποννήσιους συνέστησε να ενωθούν με τους νησιώτες και να αγοράσουν από κοινού μερικά πλοία, τους προέτρεψε ακόμα να συστήσουν ένα σχολείο στην Τρίπολη «διά να μη παραλύη η άοπλος νεότης», να εκλέξουν μορφωμένους ιε-

³⁶ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραΐς και Βάμβας*, σ. 38-41

ρείς, να καλέσουν λόγιους ομογενείς, να διορίσουν επιτρόπους που θα υποδέχονται τους ευρωπαίους φιλέλληνες. Από αυτά όμως τίποτε δεν εφαρμόστηκε, επειδή άλλα παρουσιάζονταν ως αδύνατα, άλλα ως ασύμφορα και τα πράγματα οδηγούνταν περισσότερο από την τύχη παρά από την πρόνοια.

Όπως λοιπόν δείχνουν τα πράγματα η συμβολή του Νεόφ. Βάμβας κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, όταν βρέθηκε στο επίκεντρο των γεγονότων, για τον ένα ή τον άλλο λόγο δεν υπήρξε σημαντική, επειδή, όπως αναφέρει, δεν εισακούστηκαν οι προτάσεις του. Προτιμά, όπως φαίνεται, να αγορεύει, να δίνει οδηγίες και νουθεσίες αλλά πέραν τούτου ουδέν. Είναι πολύ εύστοχη η παρατήρηση του Δημαρά, ότι υπήρξε: «ολίγο νομοθέτης, όπως προσπάθησε να γίνει, και ολίγο στρατηγικός, όπως έγινε τον καιρό της πρώτης εκστρατείας της Χίου». Από την περίοδο αυτή εκτός από όσα αναφέρει στο γράμμα προς τον Κοραή, σώζονται κάποιοι λόγοι³⁷ και η πληροφορία ότι υπήρξε η σκέψη να σταλεί μαζί με τον Παλαιών Πατρών Γερμανό στον πάπα για να ζητήσει βοήθεια για την ελληνική επανάσταση.³⁸ Πράγματι, η αποστολή αυτή πραγματοποιήθηκε, αλλά χωρίς επιτυχία και χωρίς την παρουσία του Βάμβα, ο οποίος, τότε βρισκόταν κίχλας μακριά από την επαναστατημένη Ελλάδα.

Όπως η διάσταση ανάμεσα στον λόγο και τον πολεμιστή εμποδίζει τον πρώτο να δράσει αποτελεσματικά,³⁹ ίσως να υπάρχουν άλλοι παράγοντες που εμποδίζουν τη συμμετοχή του Βάμβα στα επαναστατικά δρώμενα, όμως γεγονός παραμένει ότι ο χιώτης λόγιος θα εγκαταλείψει τη φλεγόμενη Πελοπόννησο (Ιούλιος 1822) και θα βρεθεί στη Μήλο, λόγω τρικυμίας, αφού προορισμός του πλοίου στο οποίο επέβαινε ήταν άλλο νησί των Κυκλάδων. Είναι πολύ πιθανόν τον λόγο της φυγής του να μην τον μάθουμε ποτέ, αφού ούτε ο ίδιος αναφέρει κάτι στην αυτοβιογραφία του ούτε άλλες πηγές υπαινίσσονται κάτι, ενώ ο Κοραής, θεωρεί ως αιτία αόριστα «την κακίαν του Νέγρη».

Εν τω μεταξύ οι δύο αδελφές του που σώθηκαν από την καταστροφή της Χίου είχαν έλθει

να τον συναντήσουν «φέρουσαι μεθ' εαυτών όσα εκ των βιβλίων μου και των οικιακών πραγμάτων ηδυνήθησαν να σώσωσιν».⁴⁰ Η μία από αυτές, όπως αναφέρει ο Βάμβας, κακοποιήθηκε από τους Μανιάτες και μόλις έφθασαν στη Μήλο πέθανε: «Έχασα και την μεγαλύτεράν μου αδελφήν όχι εις χείρας Τούρκων πεσούσαν, αλλ' εις των Μανιατών· την άφησαν ημιθανή οι θηριώδεις ούτοι λησταί, ώστε μόλις εφθάσαμεν εις την Μήλον, και απέθανε».

ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΟΡΙΑ ΔΑΣΚΑΛΟΣ ΣΤΑ ΕΠΤΑΝΗΣΑ

Στη Μήλο ο Νεόφυτος Βάμβας δεν έμεινε πολύ καιρό· άλλωστε εκεί βρέθηκε συμπτωματικά και πάντως δεν θα ήταν εύκολο να επι-

Ανδρέας Λασκαράτος.
Ευλογαφία.
Δημοσιεύεται
στο Κωνσταντίνος
Σκόκος, *Εθνικόν*
Ημερολόγιον,
Αθήνα 1889, σ. 147.

βιώσει και να δράσει ένας λόγιος του δικού του διαμετρήματος σε ένα μικρό Κυκλαδονήσι, γι' αυτό πολύ γρήγορα θα βρεθεί στα Επτάνησα και ειδικότερα στην Κεφαλονιά να κάνει αυτό που γνώριζε καλύτερα από κάθε άλλο, δηλαδή να διδάσκει σε ένα από τα σχολεία του νησιού. Στα μέσα λοιπόν του 1822 στην Κεφαλονιά προσπαθεί και πάλι να εξασφαλίσει τον βιοπορισμό του και να συντηρήσει και όσους από τους συγγενείς του έχει μαζί του. Θα αρχίσει λοιπόν να διδάσκει σε κάποιο σχολείο,⁴¹ ενώ το 1825 θα διορι-

³⁷ Βλ. Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Γ', σ. 466-468.

³⁸ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Δ', σ. 345, επιστολή προς Θεόδ. Πρασσακάκη της 13 Απριλίου 1822.

³⁹ Αλκ. Αγγέλου, *Οι λόγοι και ο Αγώνας*, σ. 30-21

⁴⁰ Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α', σ. 293.

Η Κέρκυρα.
Η πόλη, το φρούριο
και το λιμάνι από
το νησί Βίδο.
Έγχρωμη
χαλκογραφία.
Αθήνα, Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη.

⁴¹ Ο Η. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. 1, σ. 52, μνημονεύει διδασκαλικό του έργου σε ένα σχολείο στη συνοικία Ρακιντζή του Αργοστολίου και αργότερα σε σχολή στο ισόγειο της οικίας Ευστ. Ιγγλέση.

⁴² Α. Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, σ. 37.

⁴³ Τρία κηρύγματά του της περιόδου αυτής δημοσιεύτηκαν από χειρόγραφα που αποκείνται στη Βιβλιοθήκη Ληξουρίου, από τον π. Γ. Μεταλληνό, *Τρεις ανέκδοτοι λόγοι*, σ. 62-64.

⁴⁴ Γ. Βλαχογιάννης, *Χιακόν Αρχαίων*, τ. Α', σ. 437.

⁴⁵ Πόπη Πολέμη, *Ερμής ο Λόγιος*, σ. 250 κ.εξ., όπου ο αναγνώστης μπορεί να πληροφορηθεί τα σχετικά με την έκδοση γραμματικής για τα ελληνικά σχολεία και τους λόγους για τους οποίους πρόσωπα του κοραϊκού κύκλου επέκριναν έντονα τη *Γραμματική* του Βάμβα, λόγοι που είναι περισσότερο σύνθετοι από την απλή κριτική για την επάρκεια ενός σχολικού βιβλίου.

στεί δάσκαλος στο συσταθέν τότε Δημόσιο σχολείο του Κάστρου - όπου θα έχει μαθητή και τον Ανδρέα Λασκαράτο, όπως ο τελευταίος καταθέτει: «Τότε απόκτησα δασκάλους καλούς [...] και αργότερα τον Ν. Βάμβα, λαμπρότατον καθηγητή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας».⁴² Παράλληλα παραδίδεται ότι κήρυττε σε ναούς της πόλης,⁴³ ενώ άρχισε να συλλέγει και γλωσσολογικό υλικό,⁴⁴ για το οποίο δεν έχουμε άλλη πληροφορία. Εδώ, εξάλλου, θα επιμεληθεί και τη δεύτερη έκδοση της *Γραμματικής* του, η οποία θα γίνει στη Βενετία (1825) και θα φτάσει στο Παρίσι στις 20 Απριλίου 1826, όπου θα της ετοιμάσει πολλές διορθώσεις ο Κοραΐς. Στην Κεφαλονιά θα τυπωθεί το 1828 και το *Συντακτικόν* του. Η *Γραμματική* θα τυπωθεί πάλι το 1841 αναθεωρημένη (χωρίς όμως ο Βάμβας να σημειώσει τη συνδρομή και το όνομα του Κοραΐ, ο οποίος είχε βελτιώσει κατά πολύ το κείμενο) και εφεξής θα αναδημοσιευτεί και πολλές φορές κατά τη διάρκεια του 19ου αι. Ωστόσο από την πρώτη εμφάνισή της θα δεχθεί επίθεση από ανθρώπους του κοραϊκού κύκλου (Θ. Φαρμακίδης, Κωνστ. Ασώπιος), οι οποίοι μάλιστα εμπόδισαν και την εισαγωγή της στα ελληνι-

κά σχολεία παρά τη μεσολάβηση του Κοραΐ. Η επίκριση μάλιστα κατά της *Γραμματικής* του Βάμβα θα δημοσιευθεί και στο περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*, όταν έγινε προσπάθεια να επανεκδοθεί το περιοδικό το 1829.⁴⁵

Όμως ο Κοραΐς εξακολουθεί να συντρέχει τον φίλο του με κάθε τρόπο. Καθώς διατηρεί πάντα βαθιά αγάπη για τον Βάμβα, για τον οποίο πιστεύει πως ό,τι κάνει είναι το καλύτερο που μπορεί να γίνει, δεν θα διαστάσει, τον καιρό της επτανησιώτικης παραμονής του φίλου του, να γράψει προς τον Αλ. Μαυροκορδάτο και τον Κουντουριώτη ότι πρέπει να καλέσουν τον Βάμβα από τα Επτάνησα και να τον χρησιμοποιήσουν ως δάσκαλο σε ελληνικά σχολεία.

Όμως, παρά την υπόσχεση του Κουντουριώτη ότι ο Βάμβας θα κληθεί να προσφέρει το έργο του, αυτός θα παραμείνει επί σειρά ετών στα Επτάνησα, καθώς μετά από την Κεφαλονιά θα κληθεί (1828) από τον λόρδο Γκίλφορντ να αναλάβει διδασκαλικό έργο στην Ιόνιο Ακαδημία της Κέρκυρας αλλά και να διευθύνει το Ιεροσπουδαστήριο του νησιού (Θεολογική σχολή Ιονίου Ακαδημίας). Η γνωριμία και σχέση του Νεόφυτου Βάμβα με τον Γκίλφορντ πρέπει να έχει την αφε-

τηρία της στα παρισινά χρόνια του Βάμβα, καθώς Γκίλφορντ και Κοραΐς συνδέονταν με φιλία, και έτρεφε ο ένας βαθειά εκτίμηση για τον άλλον. Μάλιστα από νεότερες έρευνες έχει προκύψει ότι το κείμενο, σε αττική διάλεκτο, με το οποίο ο Γκίλφορντ αποδέχτηκε τον διορισμό του ως επιτίμου προέδρου της Φιλομούσου Εταιρείας των Αθηνών (1814), το είχε συντάξει ο Νεόφυτος Βάμβας.⁴⁶ Εξάλλου στο Αρχείο της Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας, όπου απόκειται η επιστολή αυτή, υπάρχουν και δύο γράμματα του Βάμβα προς τον Γκίλφορντ (20 Αυγ. 1819 και 14 Ιαν. 1822), που μας πληροφορούν ότι ο χιώτης, τότε αρχιδιδάσκαλος της Χίου, έστειλε στον άγγλο ευπατρίδη τον Οργανισμό της σχολής της Χίου, που ο ίδιος είχε συντάξει, πιθανόν για να χρησιμοποιηθεί ως οδηγός για ανάλογη δραστηριότητα στα Επτάνησα.

Η συνάφεια αυτή, όπως είναι εύλογο, θα καταστεί περισσότερο ενεργή όταν ο Βάμβας θα βρεθεί πολύ κοντά στον Γκίλφορντ, δηλαδή όταν θα καταφύγει στην Κεφαλονιά. Αυτό είναι διαπιστωμένο από ορισμένες επιστολές που ο Βάμβας στέλνει από το νησί στον Γκίλφορντ μεταξύ 1823 και 1825, από τις οποίες επιπλέον διαπιστώνεται ότι υπάρχει κινητικότητα μεταξύ των μαθητών του Βάμβα στην Κεφαλονιά και των μαθητών της Ιονίου Ακαδημίας. Με άλλα λόγια ο Βάμβας προωθεί μαθητές του για περαιτέρω σπουδές στην Κέρκυρα όπως λ.χ. τον γνωστό για την πολιτική και εκπαιδευτική δράση του Φραγκίσκο Πυλαρινό, τον Γεράσιμο «Τζιτζέλη», τον Γεράσιμο Αναγνώστη-Άννινο, τον Αναγνώστη Χριστόδουλο-Ραζή. Επίσης από την ίδια αλληλογραφία του με τον Γκίλφορντ την πληροφορία ότι μετέφρασε την Εκάβη του Ευρι-

πίδη, καθώς σκόπευε να προβεί σε θεατρική παράσταση του έργου αυτού με πθοποιούς τους μαθητές του.⁴⁷ Η τελευταία επιστολή του Βάμβα είναι γραμμένη από το φρούριο του Αγίου Γεωργίου της Κεφαλονιάς, όπου ο Γκίλ-

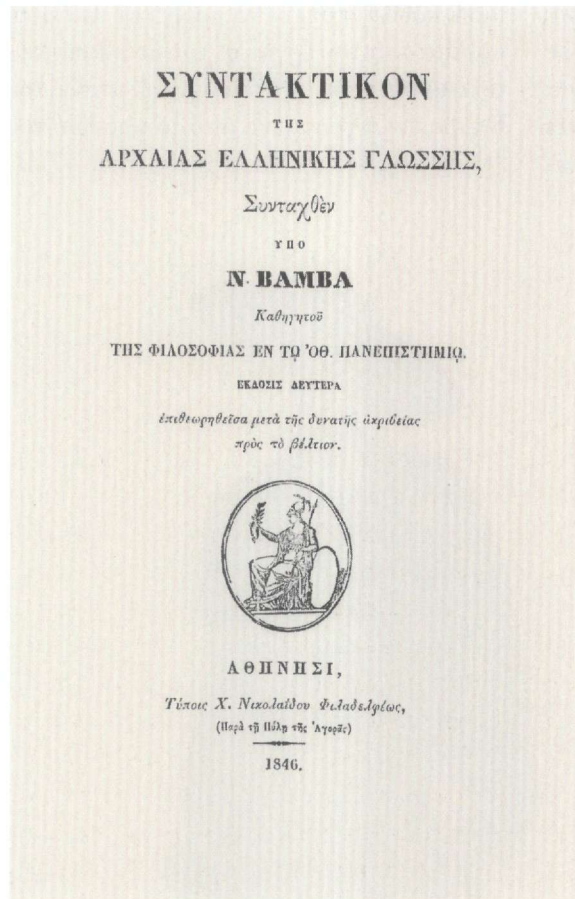

Ο λόρδος Γκίλφορντ.
Υδατογραφία σε χαρτί.
Ιδιωτική συλλογή.

φορντ είχε ιδρύσει το 1825 την ανώτερη σχολή του Κάστρου («Λύκειον») και όπου ο Βάμβας είχε διοριστεί καθηγητής. Από την τελευταία αυτή επιστολή, η οποία αναφέρεται στην κατάσταση του σχολείου και τον τρόπο λειτουργίας του, μαθαίνουμε επιπλέον ότι είχε τέσσερις τάξεις «δύο από τις οποίες προ-γυμνάζει ο ανειψίός μου υπέρ τις τρεις ώρες καθ' εκάστην ημέραν, πλην Τετράδης», γεγονός που σημαίνει ότι ο Βάμβας προσπαθούσε, παράλληλα με την προσωπική του επιβίωση,

⁴⁶ Γ. Μεταλληνός, *Γκίλφορντ-Βάμβας*, σ. 506.

⁴⁷ Βασιλική Μάλλιου-Καραγιώργου, *Άγνωστες επιστολές*, σ. 11-12.

κάποια συγγράμματα, προκαλώντας μεγάλη ικανοποίηση στον Κοραή, όπως αυτός ομολογεί σε μια από τις τελευταίες επιστολές του (30 Σεπτ. 1832) προς τους Ιάκ. Ρώτα και Νικ. Βλαστό: «εις τα Προλεγόμενά μου συμβουλευώ τους ομογενείς να φροντίσωσι την μετάφρασιν του τελευταίου συγγράμματος του Θυρότου επιγραφομένου Εισαγωγή εις την σπουδὴν της Φιλοσοφίας· και ιδού ἦτο μεταφρασμένον ἤδη από τον Βάμβαν, ως με γράφει με επιστολήν του 19 Αυγούστου από Κερκύρας: “Του φιλτάτου Θυρώτου το φιλοσοφικόν σύγγραμμα με υπερευχαρίστησε διά την βαθείαν του κρίσιν και φιλοσοφικὴν φρόνησιν· ὅθεν μετέφρασα αὐτό και ἐδίδαξα εις τους μαθητάς μου κ.τ.λ.” [...] Το αὐτὸ ἐπιθυμῶ και διά την Χημεῖαν του μετεφρασμένην προ πολλοῦ, και ἡμποδισμένην (δεν ξέρω ἀπὸ ποῖον βάρσκανον δαίμονα) ἕως τώρα να ἴδῃ το φως.»⁴⁹

Εἶναι γεγονός ὅτι ο Νεόφυτος Βάμβας υπῆρξε προσωπικότητα ἡ ὁποία πάντοτε προκαλοῦσε ἀντιθέσεις, σχόλια, ἐπιθέσεις, σφοδρές ἀντιπαλότητες. Ἦδη ἀπὸ τον καιρὸ της ἐμπλοκῆς του με την ἐπαναστατικὴ δράση ἔχουμε τις κατηγορίες του Περίανδρου Φιλίππου,⁵⁰ ὁ ὁποῖος θέλησε μέσω του Βάμβας να συναντήσῃ τον Δημ. Υψηλάντη και να υπηρετίσῃ την Ἐπανάσταση ἀλλὰ δεν τα κατάφερε· ἀναφέραμε λίγο πιο πάνω τις ἀπαξιωτικές κρίσεις του εις βάρος ὁσων ἐπιφανῶν γνώρισε κατὰ την παραμονή του κοντά στον Υψηλάντη. Ἀς προσθέσουμε την κατηγορία που του προσάπτει ὁ Οδυσσεύς Ἀνδρούτσος ὅταν ὁ Βάμβας βρίσκεται πια στα Ἐπτάνησα: «Τι ἐτρούπωσες, ὀρέ καλόγερε, αὐτοῦ στη Φραγγιά και με ευχές και με κατάρες θέλεις να βοηθήσῃς την δυστυχισμένη πατρίδα: σαν την ἀγαπᾷς ἔλα ἐδῶ να ἰδῇς τας πληγὰς της και να την βοηθήσῃς παραστεκόμενος».⁵¹

Κατηγορίες ὥστόσο θα δεχθεῖ και ἀπὸ ἕναν πρῶν μαθητὴ του, ὁ ὁποῖος γράφοντας την

ὅπως ἀναφέραμε, να συντηρεῖ και τα μέλη της διαλυμένης οἰκογένειάς του.⁴⁸

Στην Κέρκυρα ὁ Βάμβας θα ὀριστεῖ πρόεδρος της Ἐπιτροπῆς που συστήθηκε με κυβερνητικὴ ἀπόφαση της 12ης Οκτ. 1830 και στην ὁποία μετείχαν ἀκόμη ὁ Στάμος Γαγγάδης, ὁ Ἀρλιώτης, οἱ αἰδεσιμότατοι E. Levee, G. Winnock, J. Lowndes και ὁ Cartwright και εἶχε ὡς ἀποστολή της διεύθυνση των σχολείων θηλέων ὅλης της Ἐπτανήσου. Στην Ἰόνιο Ἀκαδημία θα διδάξῃ, σύμφωνα με τον ἴδιο, «την Ἠθικὴν Θεολογίαν, την Ἠθικὴν Φιλοσοφίαν του Στούαρτ [Dugald Stewart], την Ἰδεολογίαν και Φιλοσοφίαν του Γιώγου [M. Gioia] και την Φιλοσοφίαν του Θυρώτου [Fr. Thurot]». Παράλληλα, ἐκφωνεῖ πανηγυρικούς στις ἐξετάσεις των σχολείων και θα ἐκδώσῃ (1828) και ἕνα πόνημά του, τὸ *Συντακτικὸν της ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*, ἀπὸ την τυπογραφία της Διοικήσεως (β' ἐκδ. στην Ἀθήνα το 1846), ἐνὺ μετέφρασε και

⁴⁸ Στο ἴδιο, σ. 17.

⁴⁹ Α. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 296.

⁵⁰ Β. Παναγιωτόπουλος, *Περίανδρος Φιλίππου*, σ. 87-88.

⁵¹ Κ. Σάθας, *Οδυσσεύς Ἀνδρούτσου*, σ. 301-302.

Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας και χρησιμοποιώντας απαξιώτικα το όνομα Βάμβας αντί Βάμβας (που το θεωρεί όνομα φτιαγμένο) θα καταφερθεί πολλές φορές εναντίον του. Οι κατηγορίες του αναφέρονται τόσο στη δουλική συμπεριφορά του έναντι των αγγλικών αρχών, για να επιτύχει αξιώματα αλλά και εναντίον του τρόπου που δίδασκε, του περιεχομένου των μαθημάτων του και της παιδαγωγικής συμπεριφοράς του έναντι των μαθητών.

Ο σύνδεσμός του με τον Κοραή ίσως ερμηνεύει τις επιθέσεις που κατά καιρούς δέχτηκε, ακόμα και από κύκλους που βρίσκονταν πολύ κοντά στη γραμμή του Κοραή (Κωνστ. Οικονόμος της πρώτης περιόδου, Βενιαμίν Λέσβιος, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Θεόφιλος Καϊρης) αλλά δεν επεξηγεί πολύ καλά τα πράγματα, αφού στην ουσία υφίσταται και το πρόβλημα της δικής του αλλαγής θέσεων. Ας προσθέσουμε και την πληροφορία, που ο Κοραής μας προσφέρει, για τον χαρακτήρα του: «σε λέγω [Αλ. Βασιλείου] εις ολίγα λόγια, ότι ο Βάμβας είναι με υπερβολήν δυσάγαλτος (τζινάρης) περί της ανεξαρτησίας. Και αν δεν τον μεταχειρισθώσιν [οι χιώτες] ως πρέπει, είναι μέγας κίνδυνος να τους στρέψη τα νώτα.»⁵² Είναι επίσης χαρακτηριστικό, όπως σημειώνει ο Κ. Θ. Δημαράς, ότι ο Κοραής «προκαλεί την δυσφορία όσων θέλοντας να ελέγξουν τον Βάμβα βρίσκουν πάντοτε τον Κοραή εμπρός τους».⁵³

Το φαινόμενο αυτό επαναλαμβάνεται πολλές φορές και θα συμβεί και το 1828, (ο Βάμβας βρίσκεται στην Κέρκυρα), όταν δημοσιεύτηκε με τα αρχικά Α. Ζ. μία «απάνθρωπος διατριβή» εναντίον του. Ο Κοραής προσπάθησε να μάθει ποιος κρυβόταν κάτω από την ανωνυμία για να υπερασπίσει τον φίλο του αλλά δεν τα κατάφερε: ίσως ήταν ο Θεόκλητος Φαρμακίδης. Αλλά και ο Βενιαμίν Λέσβιος, που βρίσκεται πολύ κοντά στη γραμμή του Κοραή, θα εκφραστεί με αυτά τα λόγια για τον Βάμβα, όπως παραδίδει ο Ιω. Φιλήμων:⁵⁴ «Μάλιστα δε ο διδάσκαλος Βενιαμίν Λέσβιος, άπειρος όλως πραγμάτων πολιτικών και απότομος λίαν τοις λόγοις, εκήρυττεν ιδία και δημοσία ότι “διά να σουχάσει η πατρίς και να πάγουν εμπρός τα πράγματα, πρέπει ο μεν Υψηλάντης εξορία, ο δε Βάμβας κρεμάλα”».

Εχθρότητες πολλές λοιπόν δημιουργεί η συμπεριφορά και οι πράξεις του Βάμβα, μολονότι είναι απόλυτα σωστή η διαπίστωση ότι η ποιότητά του παρουσιάζεται και από το ανάστημα των εχθρών του.

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙ ΝΑ ΤΟΝ ΕΠΑΝΑΦΕΡΕΙ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ

Φθάνουμε λοιπόν στα 1830, όταν ο Βάμβας βρίσκεται ακόμα στην Κέρκυρα καθηγητής στην Ιόνια Ακαδημία. Στις 15 Φεβρουαρίου του χρόνου αυτού ο Αδαμ. Κοραής με μία επιστολή του προς τον Νεόφυτο Βάμβα, εκθέτει στον φίλο του το σχέδιο για την ίδρυση, στο Παρίσι, από γάλλους φιλέλληνες ενός Λυκείου «διά τα ελληνικά μειράκια, και εξαιρέτως τα δυστυχώς σκορπισμένα της Χίου τέκνα, και κινδυνεύοντα να χάσωσι και αυτήν την μητρικήν αυτών γλώσσαν, και να μεταμορφωθώσιν [...] εις Ιταλούς, Γερμανούς και Άγγλους».⁵⁵ Στη συνάφεια λοιπόν αυτή όταν ο Κοραής ρωτήθηκε ποιος έπρεπε να είναι ο διευθυντής του Λυκείου αυτού, η απάντηση υπήρξε: «Και τίνα άλλον είχα να προβάλω εις αυτούς παρά σε. Τους επληροφόρησα, φίλε, ότι το Λύκειον δεν θέλει λάβειν την ποθυμμένην τύχην χωρίς τον Βάμβαν [...] και τους έμπνευσα τον πόθον να σε απολαύσωσιν, όσον το δυνατόν, εγρήγορα.»

Παράλληλα ο Κοραής για να πιέσει περισσότερο τα πράγματα θα φροντίσει να κυκλοφορήσει και «λιθογραφημένον Πρόγραμμα» για το υπό σύσταση Λύκειο, ενώ έχει θέσει σε εφαρμογή και άλλο σχέδιο για να πειστεί ο Βάμβας να επιστρέψει στο Παρίσι. Με άλλα λόγια στα χέρια του Βάμβα αρχίζουν να φθάνουν διάφορα γράμματα, οι αποστολές των οποίων τον πιέζουν να αφήσει τη διδασκαλία στην Κέρκυρα και να σπεύσει κοντά στον Κοραή. Πολλοί διακεκριμένοι χιώτες της εποχής, ο Φ. Φουρναράκης, ο Καλλίνικος Κρεατσούλης, ο Ζαννής Βλαστός, ο Ι. Δ. Μαυροκορδάτος, ο Φραγκούλης Ροδοκανάκης, ο Ιω. Πρασσάκης αλλά και ο τζιώτης Ιάκ. Ρώτας προσπαθήσαν, υποκινημένοι βέβαια από τον Κοραή, να επηρεάσουν τον Νεόφυτο Βάμβα.

⁵² Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. Γ', σ. 410.

⁵³ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραής και Βάμβας*, σ. 44.

⁵⁴ Ι. Φιλήμων, *Δοκίμιον*, τ. Δ', σ. 524.

⁵⁵ Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, τ. ΣΤ', σ. 170-171.

Η επιμονή του Κοραή συνεχίζεται όλο το 1830 και το 1831, μολονότι όλα δείχνουν ότι ο Βάμβας δεν σχεδιάζει να επιστρέψει στο Παρίσι, αν και δεν έχουμε πουθενά καταγεγραμμένη την κατηγορηματική άρνησή του: ίσως γι' αυτό οι προσπάθειες του Κοραή συνεχίζονται με αμείωτη ένταση. Άλλωστε, μια διφορούμενη στάση ταιριάζει καλά στον χαρακτήρα του Βάμβα, ως τη στιγμή της οριστικής απόφασης. Έτσι γνωρίζουμε ότι στις πιέσεις του Κοραή ο Βάμβας εί-

διευθύνει την Ιόνιο Ακαδημία ύστερα από τον θάνατο του Γκίλφορντ. Με την ίδια επιστολή υποβάλλει την παραίτησή του για τον Αύγουστο του ίδιου έτους προκειμένου να αναχωρήσει για την Ελλάδα και να βοηθήσει τους δοκιμαζόμενους χιώτες συμπατριώτες του.⁵⁷ Είναι γνωστό ότι το σχέδιο του συνοικισμού των Χίων στην Εύβοια τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, όπως άλλωστε και το σχέδιο για το Λύκειο του Παρισιού και έτσι

ο Βάμβας θα παραμείνει για περίπου τρία ακόμα χρόνια στην Κέρκυρα και μόλις το 1833 θα σπεύσει να συντρέξει τους συμπατριώτες του, όχι στην Εύβοια, αλλά στην πρωτεύουσα των Κυκλάδων, την Ερμούπολη.

Λίγους μήνες πριν αναχωρήσει για τη Σύρο θα πληροφορηθεί από κάποιο νέο που σπούδαζε στο Παρίσι, και ύστερα από έξι μέρες και από τον Ιάκ. Ρώτα, την είδηση για τον θάνατο του Αδαμάντιου Κοραή. Στον Ρώτα θα απαντήσει ο Βάμβας με επιστολή (10 Μαΐου 1833), που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή σ' αυτήν εκθέτει τα άμεσα σχέδιά του, στα οποία, όπως τα γεγονότα θα δείξουν, θα παραμείνει πιστός: να επιστρέψει στην Ελλάδα «αγωνιζόμενος το δυνατόν υπέρ της κοινής παιδείας»,⁵⁸ ενώ προσθέτει -απελευθερωμένος τώρα- ότι δεν

Αδαμάντιος Κοραής.
Ελαιογραφία
αγνώστου καλλιτέχνη.
Ληξούρι, Βιβλιοθήκη
Τυπάλδων-
Ιακωβάτων.
Δημοσιεύεται
στο Γεώργιος
Μοσχόπουλος,
Δημόσια Κεντρική
Βιβλιοθήκη - Μουσείο
Τυπάλδων Ιακωβάτων
Ληξουρίου, Αθήνα
2003, σ. 124.

χε απαντήσει ότι αν δεν γινόταν η εγκατάσταση των Χίων στην Εύβοια -όπου θα έσπευδε και ο ίδιος να βοηθήσει θα επέστρεφε στο Παρίσι για να αναλάβει τη διεύθυνση του Λυκείου.⁵⁶

Όμως είναι και κάτι άλλο: υπάρχουν, δηλαδή μαρτυρίες ότι ο Βάμβας είχε κάποια παράλληλη ενημέρωση από δικούς του ανθρώπους ότι η υπόθεση του Λυκείου δεν ήταν και τόσο σίγουρη και ότι θα ήταν καλύτερο να επιφυλαχθεί να αποφασίσει. Εξάλλου τα ίδια καταθέτει και ο ίδιος σε επιστολή (10 Ιουνίου 1830) προς την επιτροπή που ανέλαβε να

μπορεί να επιστρέψει στο Παρίσι και να συνεχίσει το έργο του Κοραή, επειδή, εκτός των άλλων, εμποδίζεται και από τη μέριμνα των μελών της οικογένειάς του (φιλάσθενος αδελφή και ένας εκ των δύο ανιψιών μονόχειρας από βαρβαρική μάχαιρα), και εκθέτει τις σκέψεις του για την αποστολή των βιβλίων του Κοραή όχι στη Χίο, όπως ήθελε ο αποθανών, αλλά μάλλον στην Αθήνα, πράγμα το οποίο δεν θα γίνει και η βιβλιοθήκη θα εγκατασταθεί στο γενέθλιο νησί, όπου βρίσκεται και σήμερα.

⁵⁶ Στο *ίδιο*, τ. ΣΤ', σ. 194, επιστολή προς Θ. Πρασσακάκη της 13 Αυγούστου 1830.

⁵⁷ Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραΐς και Βάμβας*, σ. 47-48.

⁵⁸ Στο *ίδιο*, σ. 51.

Το σχέδιο επιστροφής

Η θλιβερά επιστολή σου ευρούσα με την 9 του Μαΐου εις πένθος όντα διά την αυτήν αγγελίαν, ελθούσαν προ στ' ημερών δι' επιστολής νέου τινός σπουδάζοντος εις τους Παρισίους, επνύξησε την οδύνην μου. Δεν προσμένω λοιπόν πλέον να λάβω επιστολήν του φιλτάτου μας Κοραή! Δεν θέλεις με γράφεις πλέον ουδέ συ, φίλε μου, υγιαίνει ο φίλος μας Κοραής, και καταγίνεται εις έκδοσιν...! Mas άφησεν ο προβεβηκώς το σώμα, ακμάζων δε πάντοτε τον νουν. As σπογγίσω τα δάκρυά μου, ει δυνατόν, διά να σε αποκριθώ.

Πρέπει να σε παραστήσω, φίλε, την κατάστασίν μου, και να συμβουλευθώμεν το συμφωρότερον. Ευρίσκομαι ήδη έτοιμος να επιστρέψω εις την Ελλάδα, ως σε έγγραφα. Ο πόθος μου είναι να τελειώσω εκεί την ολιγοχρόνιον ζωήν μου, αγωνιζόμενος το δυνατόν υπέρ της κοινής παιδείας. Η υγεία μου είναι πολλά σφαλερά: Έχω προς τούτοις υπόλοιπα της οικογενείας μου από την καταστροφήν εκείνην της πατρίδος μίαν αδελφήν φιλάσθενον πάντοτε, και τον ένα εκ των δύο μου ανεψιών μονόχειρα από βαρβαρικήν μάχαιρα. Τι να τους κάμω, φίλε. Πού να τους αφήσω ερήμους και αβοηθήτους. Αλλά και να υποτεθή ότι πρέπει να κάμω τοιαύτην θυσίαν υπέρ του κοινού συμφέροντος, as στοχασθώμεν, παρακαλώ, τι το συμφωρότερον διά την Ελλάδα, να επιστρέψω εις αυτήν, ή να μετατοπισθώ εις Παρισίους. Εξεύρεις ότι η Ελλάς την σήμερον εις την ανόρθωσίν της είναι πτωχότερα παρά ποτέ από διδασκάλους. Το να κατα-

σταθώ εις τους Παρισίους, και εκείθεν διά του τύπου να συνεισφέρω το δυνατόν εις την διάδοσιν του φωτισμού, με φαίνεται ότι δεν θέλει φέρειν ουδέ ίσων την ωφέλειαν· διότι το είδος τούτο της κοινής πτωχείας μας απαιτεί, τώρα μάλιστα, άμεσον την βοήθειαν· και διότι ακόμη, δεν έχω όσα και οποία μέσα είχεν ο αθάνατος Κοραής. Διά ταύτα στοχάζομαι, φίλε, συμφωρότερον εις την κοινήν πατρίδα ν' αποκατασταθώ εκεί, να πασχίσωμεν ώστε οι Χίοι (διότι ούτος είναι την σήμερον ο πλέον ευδιάθετος λαός της Ελλάδος) να συγκεντρω-

θώσι, να στήσωσιν εστίαν κοινού φωτισμού, και, ως κοινού όντος του συμφέροντος, να συμπράξωσιν ομοφρόνως και όσοι των ομοεθνών είναι φίλοι της κοινής επιδόσεως. Εκεί, αποταμιευθείς και της βιβλιοθήκης του αειμνήστου, εμπορεί να γίνη ωφελίμως και του λεξικού η εξακολούθησις, όντων πολλών εις τούτο βοηθημάτων

εν τω μέσω του έθνους, και η αναθεώρησις και η διάταξις προς έκδοσιν όσων άλλων χειρογράφων μας άφησεν ο κοινός πατήρ. Όθεν στοχάζομαι ότι συμφέρει μάλλον να επιστρέψω εγώ εις την Ελλάδα· σεις δε, φίλοι, να πέμψετε άνδρα πιστόν, διά να παραλάβη, και ασφαλώς να μετακομίση την βιβλιοθήκην του. Και την σφραγίδα του, την έχουσαν του Σωκράτους την εικόνα, φροντίσετε να μη καθή, αλλά να μένη ομού με την βιβλιοθήκην.

Πηγή: Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραής και Βάμβας*, σ. 51, Επιστολή Νεοφ. Βάμβα προς Ιάκ. Ρώτα, της 10 Μαΐου 1833 από Κέρκυρα

Όψη του νησιού της Σύρου. Δημοσιεύεται στο *Greece. Books and Writers*, Αθήνα, ΕΚΕΒΙ, 2001, σ. 71.

ΣΥΡΑ - ΑΘΗΝΑ. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΓΡΑΦΗΣ

Στην Ερμούπολη ο Νεόφυτος Βάμβας θα φθάσει την 1 Σεπτ. 1833, μετά από πρόσκληση των Ερμουπολιτών, όπως παραδίδει ένας βιογράφος του, και θα αναλάβει τη διεύθυνση όλων των σχολείων του νησιού, ενώ μαζί με τον Ιω. Βούρο και τον Π. Ράλλη είναι μέλος επιτροπής για τον συνοικισμό των Χίων. Στη Σύρο θα οργανώσει το πρώτο Γυμνάσιο του νησιού, το οποίο και διηύθυνε από το 1833-1836, με συνεργάτη τον Γεώργιο Σουρία, και θα φροντίσει τα σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας του.⁵⁹ Στο Γυμνάσιο αυτό θα διδάξει φιλολογία και φιλοσοφία. Υπάρχει ακόμα η πληροφορία ότι το 1836 ήλθε και στον Πειραιά για να βοηθήσει τους συμπατριώτες του Χιώτες στην ίδρυση σχολείου, στον χιώτικο συνοικισμό που είχε συσταθεί στο μεγάλο λιμάνι.

Πολυγραφότατος όπως ήταν ο Νεόφυτος Βάμβας, θα εκδώσει μετά από ένα χρόνο (1834) το βιβλίο: *Εσωτερικαί ενάργειαι της εμπνεύσεως των θείων γραφών* (β' έκδ. το 1837 πάλι στην Ερμούπολη) και μια σειρά ομιλιών που εκφώνησε σε διάφορες περιστάσεις (ίδρυση Γυμνασίου, έναρξη μαθημάτων Γυμνασίου, εξετάσεις Γυμνασίου κ.ά.), δραστηριότητες που θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια. Στην Ερμούπολη εξάλλου θα συνεχίσει και το έργο της μετάφρασης της Αγίας Γραφής που είχε αρχίσει στην Κέρκυρα για το οποίο θα μιλήσουμε αμέσως.

Οι περιπλανήσεις του Νεόφυτου Βάμβα, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε, καλύπτουν ένα ευρύτατο γεωγραφικό ανάπτυγμα (Χίος, Σίφνος, Πάτμος, Κωνσταντινούπολη, Βουκουρέστι, πάλι Κωνσταντινούπολη, Βιέννη, Παρίσι, Χίος, Ύδρα, Πελοπόννησος, Μήλος, Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Ερμούπολη, Πειραιάς, πάλι Ερμούπολη, Αθήνα) αλλά

⁵⁹ Α. Χούμς, *Αι εξετάσεις*, σ. 185, 188.

παράλληλα ανακαλούν και ένα σύνθετο πλαίσιο ενασχολήσεων (μάθηση, διδασκαλία, σπουδές, διδασκαλία στη Χίο, συμμετοχή στον Αγώνα, διδασκαλία στην Κεφαλονιά, Κέρκυρα, Ερμούπολη, καθηγεσία στο Πανεπιστήμιο, συγγραφή βιβλίων, εκφώνηση λόγων, κήρυγμα κ.λπ.). Όμως, πέρα από αυτά, το όνομά του θα συνδεθεί και με ένα ζήτημα, το οποίο απασχόλησε με πολλούς τρόπους τη νεοελληνική κοινωνία, δηλαδή με το ζήτημα της μετάφρασης της Αγίας Γραφής στην απλή νεοελληνική γλώσσα της εποχής.

Η προσπάθεια μετάφρασης των Γραφών βέβαια δεν είναι πρόβλημα αποκλειστικά του 19ου αι. και του Βάμβα. Η ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετώπιζε και παλαιότερα παρόμοιες κινήσεις, οι οποίες, αρκετές φορές, έφεραν την υπογραφή διακεκριμένων μελών της· μάλιστα κάποιες από αυτές είδε με καλό μάτι, ενώ τις περισσότερες καταδίκασε με δριμύτητα. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος για να εκθέσουμε αναλυτικά το θέμα· ωστόσο, ήδη από το

1536 ο κερκυραίος λόγιος Ιωαννίκιος Καρτάνος τύπωσε στη Βενετία την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, που αποτελεί την πρώτη προσπάθεια απόδοσης των Γραφών σε απλή γλώσσα, που καταδικάστηκε από την Εκκλησία. Θα ακολουθήσουν άλλες προσπάθειες μετάφρασης κυρίως του Ψαλτηρίου (από τον Μάξιμο Πελοποννήσιο, τον Αγάπιο Λάνδο, τον Αθαν. Βαρούχα κ.ά.). Στη γραμμή αυτή μια άλλη μετάφραση της Καινής Διαθήκης θα συνδεθεί με το όνομα του γνωστού, για πολλούς λόγους, πατριάρχη Κυρίλλου Α' Λούκαρη και βέβαια του στενού συνεργάτη του Μάξιμου Καλλιπολίτη, ο

οποίος μεταξύ 1629-1632 εκπόνησε το σχετικό έργο που εκδόθηκε, μετά τον θάνατό του, στη Βιέννη το 1638, προκαλώντας έντονες αντιδράσεις και την καταδίκη του εγχειρήματος από τους εκκλησιαστικούς κύκλους. Θα ακολουθήσει η προσπάθεια του Σεραφείμ Μυτιληναίου (1703) και το 1710 μια ανάλογη, του Αναστασίου Μιχαήλ του Ναουσαίου στη Χάλη της Σαξωνίας, που δεν θα έχουν καλύτερη τύχη: το 1723 ο πατριάρχης Ιερεμίας Γ' με εγκύκλιό του, την οποία υπέγραφαν και οι άλλοι πατριάρχες της Ανατολής, θα απορρίψει και αυτό το κείμενο. Εφεξής τα πράγματα θα ατονήσουν έως

τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι., όταν το εγχείρημα θα συνδεθεί με τη δράση της Αγγλικής Βιβλικής Εταιρείας.

Οι προτεσταντικές Βιβλικές Εταιρείες της Ευρώπης και της Αμερικής συγκροτήθηκαν με σκοπό να διαδώσουν τη Βίβλο στις περιοχές όπου οι προτεστάντες ιεραπόστολοι ασκούσαν έντονη προσηλυτιστική δράση και όσον αφορά στην Ευρώπη είχαν ως κέντρο τους τη Μάλτα, όπου και τυπογραφείο με

Ο κερκυραίος λόγιος Ιωαννίκιος Καρτάνος τύπωσε στη Βενετία την Παλαιά και Καινή Διαθήκη, που αποτελεί την πρώτη προσπάθεια απόδοσης των Γραφών σε απλή γλώσσα, που καταδικάστηκε από την Εκκλησία

πλούσια εκδοτική παραγωγή. Βασικό όπλο τους υπήρξε η φιλανθρωπική και η εκπαιδευτική δραστηριότητα που εκδηλώνεται στον χώρο της Ανατολής με έντονο ρυθμό μετά από την επικράτηση της Ελληνικής Επανάστασης. Φυσικά μέσα σε αυτό το πλαίσιο η χρήση διδακτικών βιβλίων και μεταφράσεων της Αγίας Γραφής διευκόλυνε πολύ το έργο τους, το οποίο υπό την απλοποιημένη γλωσσική μορφή του, είχε τη δυνατότητα να φτάσει και στα χέρια των απλών ανθρώπων· και τούτο, επειδή παρουσάζονταν ως προσπάθεια διάδοσης του λόγου του Θεού στη γλώσσα του λαού, προ-

κειμένου μέσω αυτής της διάχυσης του θείου λόγου να να εξαλειφθούν πολλά κακά που οι εκπρόσωποι των Εταιρειών εντόπιζαν μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών.

Αυτή λοιπόν την ανάγκη ήλθαν να καλύψουν με το έργο τους οι Βιβλικές Εταιρείες και βέβαια η British and Foreign Bible Society (η Βρετανική Βιβλική Εταιρεία), που ιδρύθηκε στις αρχές του 19ου αι. και ανέλα-

τάφραση της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική γλώσσα και γι' αυτό ειδική επιτροπή της Εταιρείας απευθύνθηκε (1808) στον Αδαμ. Κοραή, για να ζητήσει τη γνώμη και βοήθειά του. Έχουμε ήδη αναφέρει τα σχετικά με την πρώτη αυτή κρούση της Βιβλικής Εταιρείας, τις σκέψεις του Κοραή και την αναζήτηση των κατάλληλων προσώπων καθώς και τη στροφή του προς τον Βάμβα. Ωστόσο, το

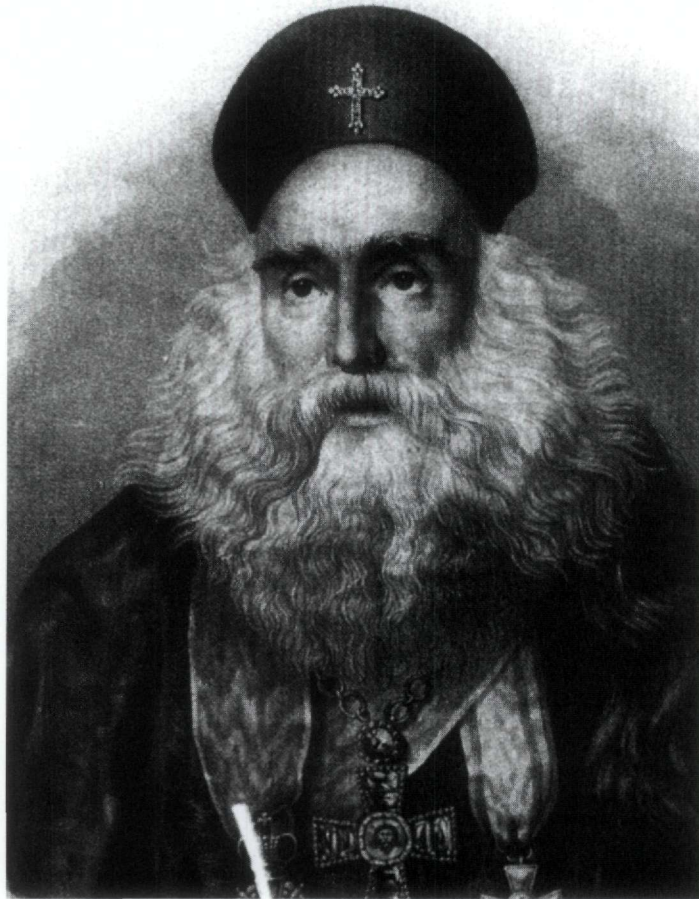
πράγμα γρήγορα απόνησε, αλλά μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι η μετέπειτα ανάληψη της σχετικής προσπάθειας εκ μέρους του Νεόφντου Βάμβα έχει την αφετηρία της ακριβώς στα χρόνια της παραμονής του στο Παρίσι και βέβαια οφείλεται στη φιλία του με τον Αδ. Κοραή.

Πριν ωστόσο ξεκινήσει το σχετικό έργο ο Βάμβας, θα προηγηθεί -πάλι με πρωτοβουλία της Βιβλικής Εταιρείας- μια άλλη μεταφραστική προσπάθεια που συνδέεται με το όνομα του Ιλαρίωνα Σιναΐτη, για την οποία οι παράγοντες της Βιβλικής Εταιρείας προσπάθησαν να επιτύχουν και την άδεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου, κατά το διά-

βε να πραγματοποιήσει μια νέα μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική γλώσσα. Στη γραμμή αυτή, η ίδρυση παραρτημάτων της Εταιρείας στον ελλαδικό χώρο (Κέρκυρα, 1819 - Κεφαλονιά, 1819 - Ζάκυνθος, 1819 - Αθήνα, 1819 - Σμύρνη, 1818) ενισχύει σημαντικά το αποκεντρωμένο πλέον πεδίο δράσης της.

Σύμφωνα με αυτά η Αγγλική Βιβλική Εταιρεία έκρινε ότι ήταν απαραίτητη μια νέα με-

στημα της πατριαρχίας του Κυρίλλου ΣΤ' και του Γρηγορίου Ε'. Τελικά, και με τη σύμφωνη γνώμη του Γρηγορίου Ε', η σχετική προσπάθεια θα αρχίσει να υλοποιείται στην Κωνσταντινούπολη λίγο πριν ξεσπάσει η Ελληνική Επανάσταση, αλλά θα διακοπεί λόγω της επανάστασης, της εκλογής του Ιλαρίωνα ως μητροπολίτη Τορνόβου Βουλγαρίας, της εκλογής του Ανθίμου Γ' στον οικουμενικό θρόνο και γενικώς της συγκεχυ-

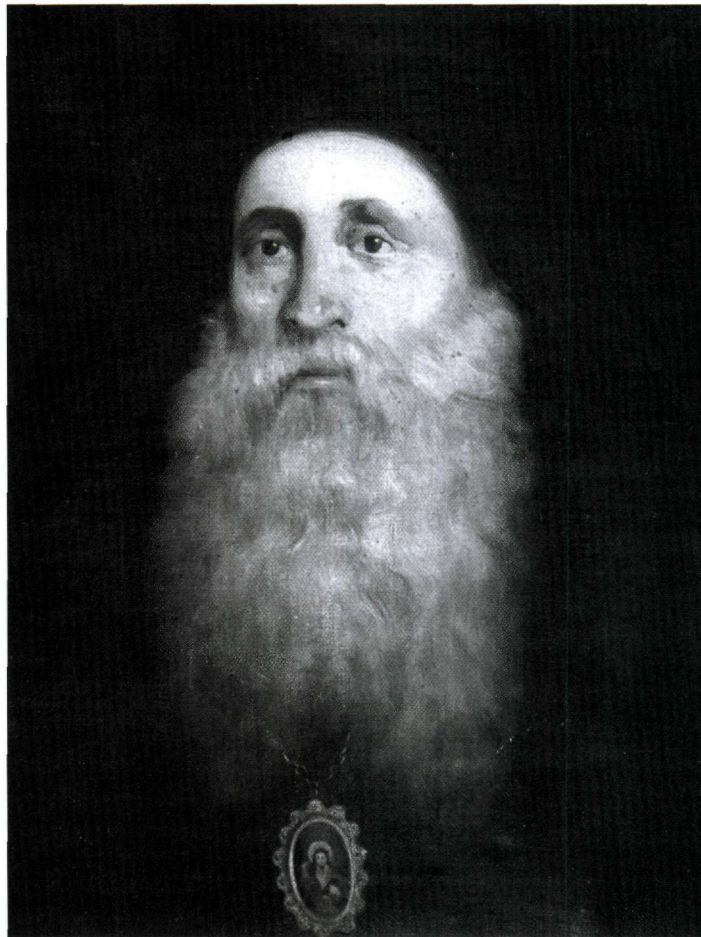

Κωνσταντίνος
Οικονόμος.
Χαρακτικό του
Eichens σε σχέδιο
του Lövenstein.
Αθήνα, Εθνικό
Ιστορικό
Μουσείο.

μένης, λόγω των πολεμικών γεγονότων, κατάσταση. Το εγχείρημα είναι αδύνατον να παρουσιαστεί έστω και συνοπτικά εδώ· γνωρίζουμε πάντως ότι κάποια στιγμή προτάθηκε να λάβει μέρος και ο Βάμβας (βρισκόταν τότε στην Κέρκυρα), ενώ σε μία φάση του έλαβε μέρος και ο Κ. Βαρδαλάχος. Τελικά το 1828 τυπώθηκε το πρώτο και μόνο βιβλίο του όλου εγχειρήματος, το *Ψαλτήριον*, πρωτότυπο και μετάφραση μαζί, και εκεί έληξαν όλα. Τότε ακριβώς η Βιβλική Εταιρεία αποφάσισε να εγκαταλείψει την προσπάθεια του Ιλαρίωνα και να αρχίσει μια άλλη, η οποία θα επιχειρούσε τη μετάφραση από το εβραϊκό κείμενο και θα συνδεθεί με τον Νεόφυτο Βάμβα.

Οι σκέψεις αυτές θα υλοποιηθούν πολύ γρήγορα αφού το επόμενο έτος (1829) η Βιβλική Εταιρεία απορρίπτει τη μετάφραση του Ιλαρίωνα και αποφασίζει την εκπόνηση μιας νέας μετάφρασης της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική, που έμελλε να αρχίσει στην Κέρκυρα, όπου η Βιβλική Εταιρεία διέθετε παράρτημα, και της οποίας κύριος συντελεστής θα είναι ο Βάμβας, που συγκέντρωνε όλα τα προσόντα για να αναλάβει αυτό το έργο: η λογιосύνη του, οι παλιές συστάσεις του Αδ. Κοραή, η εμπλοκή του στη μετάφραση Ιλαρίωνα, η παρουσία του στην Κέρκυρα, η παλιά του γνωριμία με προτεστάντες στο Γυμνάσιο της Χίου, το τύπωμα προτεσταντικών φυλλαδίων από το τυπογραφείο της σχολής της Χίου.

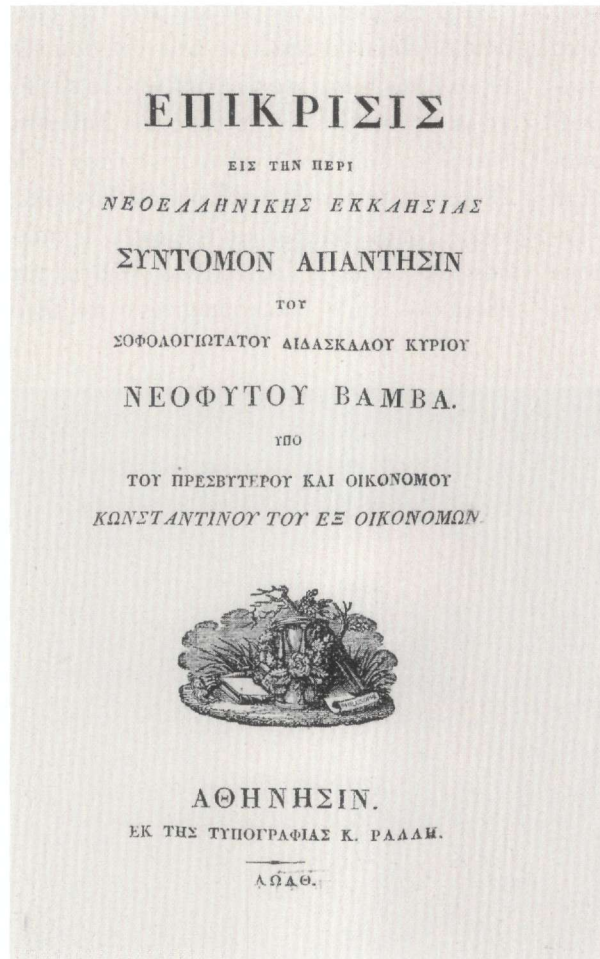
Στην Κέρκυρα λοιπόν και από την Παλαιά Διαθήκη θα ξεκινήσει η μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική από το εβραϊκό κείμενο. Από την πλευρά της Βιβλικής Εταιρείας υπεύθυνος για το έργο ήταν ο Η. D. Leeves, τον οποίο βοηθούσε ο I. Lowndes, ενώ ο Νεόφ. Βάμβας και ο Κωνστ. Τυπάλδος-Ιακωβάτος -ο δεύτερος ως γνώστης της εβραϊκής-, και οι δύο καθηγητές στην Ιόνιο

**Κωνσταντίνος
Τυπάλδος-
Ιακωβάτος.
Ελαιογραφία.
Αθήνα, Ριζάρειος
Εκκλησιαστική
Σχολή.**

Ακαδημία, ανέλαβαν την υλοποίηση του εγχειρήματος, το οποίο διενεργήθηκε σε τρεις φάσεις: α) Κέρκυρα (Νοέμβριος 1829 - Ιούλιος 1833), β) Σύρος (Δεκέμβριος 1833 - Αύγουστος 1836) και γ) Αθήνα (Αύγουστος 1838). Οι ημερομηνίες είναι ενδεικτικές επειδή το όλο έργο παρατάθηκε ως τα χρόνια 1850-1851, όταν εμφανίστηκε η πρώτη επιτομή έκδοση ολόκληρου του έργου, που εφεξής θα επανεκδοθεί πολλές φορές. Στο έργο

Σελίδα τίτλου
της *Επίκρισεως* του
Κωνσταντίνου
Οικονόμου, μιας
πολεμικής
πραγματείας κατά
του Νεόφυτου
Βάμβα.

αυτό ο Βάμβας είχε αναλάβει τη γλωσσική και υφολογική επιμέλεια και ο Κ. Τυπάλδος τη μετάφραση (μικρή συμμετοχή είχε και ένας άλλος καθηγητής της Ιονίου Ακαδημίας, ο Γεώργιος Ιωαννίδης, που τα χρόνια των σπουδών του στο Παρίσι φέρεται να διατηρεί σχέσεις και με τον Αδαμ. Κοραή). Η πρώτη φάση της σχετικής εργασίας, δηλαδή η μετάφραση της Παλαιάς Διαθήκης, που άρχισε στην Κέρκυρα, ολοκληρώθηκε στη Σύρο μετά από εργασία επτά ετών, το 1836.

Πριν αφήσει τη Σύρο ο Βάμβας για να εγκατασταθεί στον Πειραιά προσωρινά και λίγο αργότερα, μόνιμα στην Αθήνα, άρχισε τη μετάφραση και της Καινής Διαθήκης, που θα ολοκληρωθεί τον Μάρτιο του 1838. Το γεγονός καταγράφει σε σχετική Έκθεσή του (29 Μαρτίου 1838), ο Leevs, ο οποίος σημειώνει: «Έχω την χαράν να σας αναγγείλω

ότι την παρελθούσαν εβδομάδα ο Βάμβας και εγώ επερατώσαμε τον κοινόν κόπον μας. Επί πόσον χρόνον ειργάσθημεν από κοινού· - είπον εις αυτόν, αφού είχομεν επιθεωρήσει ομού την τελευταίαν σελίδα της Αποκαλύψεως. Σχεδόν οκτώ έτη παρήλθον, απάντησεν. Είθε - προσέθεσα- να διέλθωμεν ομού μίαν ευτυχή αιώνιον ζωήν! Εις τούτο εκείνος προέφερεν έν εγκάρδιον Αμήν!»⁶⁰

Το πρώτο βιβλίο που εκδόθηκε ως καρπός της παραπάνω προσπάθειας υπήρξε το βιβλίο των *Ψαλμών*, πράγμα που έγινε στα μέσα του 1831 στο Λονδίνο: τα πρώτα αντίτυπα της έκδοσης έφθασαν στην Κέρκυρα λίγο πριν από την 25 Αυγ. 1831 και θα επανεκδοθεί τον επόμενο χρόνο (ας σημειωθεί ότι κατά τις επανεκδόσεις των βιβλίων της Αγίας Γραφής γίνονταν προσθήκες και βελτιώσεις). Θα ακολουθήσει η *Πεντάτευχος* και εφεξής όλα τα βιβλία της Πα-

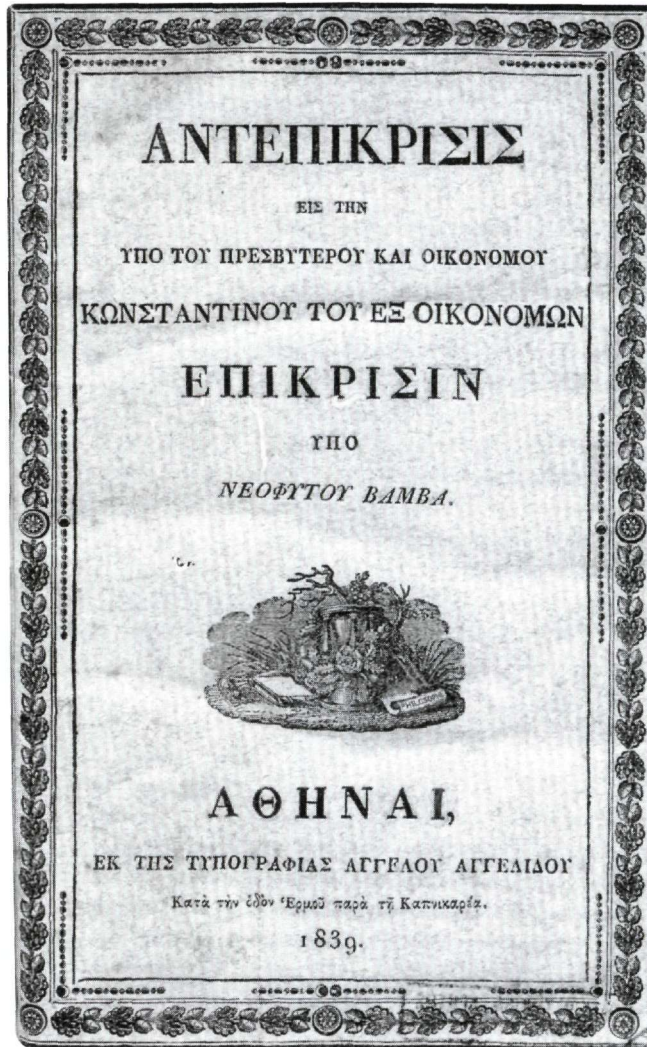
λαιάς Διαθήκης και έτσι το 1840 έχουμε πλήρη έκδοση της Π.Δ. Στη συνέχεια θα αρχίσει το 1838 η εκτύπωση της Καινής Διαθήκης (τα τέσσερα Ευαγγέλια και οι *Πράξεις των Αποστόλων*), που θα ολοκληρωθεί τον ίδιο χρόνο.

Όπως ήταν αναμενόμενο η μετάφραση αυτή και μάλιστα από το εβραϊκό κείμενο και όχι από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα, που ήταν το επίσημο κείμενο της Εκκλησίας, προκάλεσε σφοδρές αντιδράσεις. Ήδη κατά την παραμονή του Βάμβα στην Ερμούπολη έγιναν διάφορα επεισόδια εναντίον των Μισιοναρίων αλλά και εναντίον του Βάμβα εκ μέρους των κατοίκων της Σύρου, που θα αναγκάσουν τον χιώτη δάσκαλο να αναχωρήσει για τον Πειραιά. Θα ακολουθήσει σφοδρή αντιπαράθεση, αφετηρία της οποίας μπορεί ίσως να θεωρηθεί δημο-

⁶⁰ Γ. Μεταλληνός, *Το Ζήτημα*, σ. 238.

σίευμα του ιεροκήρυκα Γερμανού στην εφημερίδα *Σωτήρ* αμέσως μετά την κυκλοφορία (1834), της μετάφρασης του βιβλίου του *Ησαΐα* (ΠΔ). Το ίδιο έτος, η Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος με σειρά ενεργειών θα εκδηλώσει την οξεία αντίδρασή της, το Οικουμενικό Πατριαρχείο θα συντονίσει την αντίδρασή του, με σχετικό άρθρο στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εθνική*, ενώ το 1836 θα τυπωθεί φυλλάδιο με τις υπογραφές των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου ΣΤ' και Ιεροσολύμων Αθανασίου και δεκαεπτά άλλων αρχιερέων, με την απόφαση που έκρινε τη μετάφραση του Βάμβα απαράδεκτη και απαγόρευε τη χρήση της από τους πιστούς.

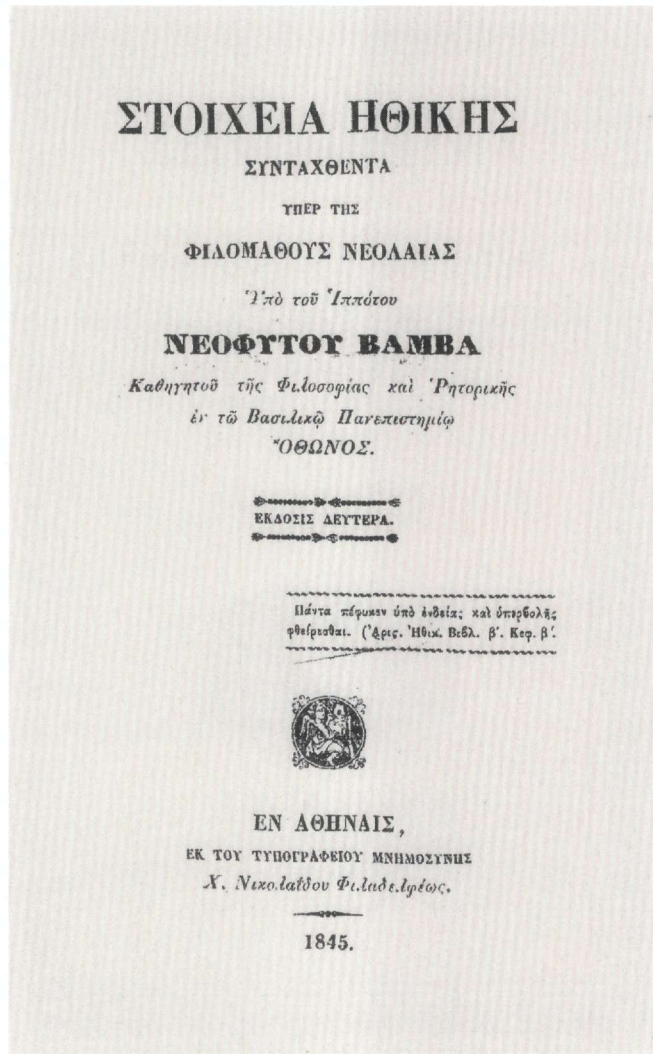
Όμως η κύρια αντίδραση κατά της μεταφραστικής προσπάθειας της Βιβλικής Εταιρείας και του Νεόφυτου Βάμβα προσωπικά θα εκδηλωθεί από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο. Αυτός είχε επιστρέψει από τη Ρωσία στην Ελλάδα (Οκτώβριος 1834) και αμέσως στράφηκε με σύγγραμμα του (*Περί των τριών ιερατικών βαθμών*) εναντίον των ενεργειών των Διαμαρτυρομένων και βέβαια και των εν Ελλάδι ακολούθων τους. Ο Οικονόμος, που στην αρχή της λόγιας σταδιοδρομίας του είχε ενστερνιστεί τις απόψεις του Κοραή για να βρεθεί έπειτα στον αντίποδά τους, θα θεωρηθεί από την αντίπαλη μερίδα, που αρχικά εκπροσωπούσε κυρίως ο αρχιγραμματέας της Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θεόκλητος Φαρμακίδης, ως ο κατεξοχήν αντίπαλος και ο άνθρωπος που βρισκόταν επωνύμως ή ανωνύμως πίσω από κάθε επικριτικό δημοσίευμα. Έτσι ο Φαρμακίδης θα επιτεθεί με σφοδρότητα εναντίον του Οι-

Η *Αντεπίκρισις* του Νεόφυτου Βάμβα, αποτέλεσε την απάντησή του στον Κωνσταντίνο Οικονόμο.

κονόμου και εναντίον όσων φέρονται να αρθρογραφούν εξ ονόματός του, πράγμα που συνέβαλε ώστε να αναπτρωθεί και το ηθικό του Νεοφύτου Βάμβα, που συγκέντρωνε τα βέλη της αδυσώπητης επίθεσης.

Η κύρια επίθεση του Κωνστ. Οικονόμου θα εκδηλωθεί το 1839, ένα χρόνο μετά από την έκδοση των τεσσάρων Ευαγγελίων και των *Πράξεων των Αποστόλων* από τον Βάμβα με το βιβλίο του *Επίκρισις*, μια πραγματικά πολεμική πραγματεία κατά του Ν. Βάμβα. Ο Οικονόμος, θέτοντας ως ιδεολογική αφετηρία της κριτικής του την άποψη ότι «τα θεία λόγια βεβηλούνται διά της απρεπούς και πεπατημένης και δύσφημα πολλάκις φθεγγομένης φράσεως», θα επισημάνει πολλές παραμορφώσεις του κειμένου κατά

τη μετάφρασή του στη νεοελληνική από τον Βάμβα, φτάνοντας, όπως συχνά συνήθιζε, έως τα όρια της υπερβολής. Παράλληλα με όλα αυτά το μένος του θα εκδηλωθεί και εναντίον των «πρακτόρων» της Βιβλικής Εταιρείας, οι οποίοι προσπαθούν να συστήσουν μια προτεσταντίζουσα «νεοελληνική Εκκλησία» (τον όρο «νεοελληνική Εκκλησία» είχε χρησιμοποιήσει ο Ν. Βάμβας σε δημοσίευσμά του, το 1839, για να προσδιορίσει την ελλαδική Εκκλησία).

Η *Επίκρισις* του Οικονόμου δεν έμεινε χωρίς απάντηση, η οποία δεν μπορούσε παρά να προέλθει από τον ίδιο τον Νεόφ. Βάμβα, που δημοσίευσε την *Αντεπίκρισίν* του (1839), στην οποία θα απαντήσει ο Οικονόμος (*Περί των Ὁ Ἑρμηνευτῶν* (1844-1849), αλλά και

το Οικουμενικό Πατριαρχείο, το 1841 με την πραγματεία *Αντίρρῳσις του Ματθαίου μητροπολίτου Κνζίκου...*, που επιζητούσε να αντικρούσει τους ισχυρισμούς ότι η μετάφραση Βάμβα έγινε με τη σύμφωνη γνώμη του Πατριαρχείου. Εκτός από αυτά όμως η νεότερη έρευνα⁶¹ προσκόμισε και το ατομικό οικονομικό όφελος ως αίτιο της σφοδρής επίθεσης του Οικονόμου εναντίον του Ν. Βάμβα. Είναι δηλαδή διαπιστωμένο ότι και ο Οικονόμος είχε ετοιμάσει μετάφραση (ή παράφραση) της Κ. Διαθήκης -και, μολοντί ο ίδιος το αρνήθηκε, στο αρχείο του υπάρχουν αποδείξεις της σχετικής ενέργειάς του. Μάλιστα είναι βεβαιωμένο ότι την εργασία αυτή είχε υποβάλει προς έγκριση στα αρμόδια όργανα της Ρωσικής Βιβλικής Εταιρείας.

Ωστόσο, η σύγκρουση γύρω από τη μετάφραση της

Αγίας Γραφής δεν περιορίστηκε στο φιλολογικό μέρος του πράγματος. Γρήγορα το ζήτημα έλαβε διαστάσεις, καθώς, με αφορμή τη μετάφραση αυτή, ήλθαν στην επιφάνεια οι βαθιές ιδεολογικές αντιθέσεις που διέτρεχαν το σώμα της νεοελληνικής κοινωνίας και περιστρέφονταν γύρω από τα κεντρικά θέματα της αντίθεσης της Ελλάδας με τη Δύση, της Ορθοδοξίας με τους Δυτικούς, της συντήρησης με τη πρόοδο, του αυτοκεφάλου της ελλαδικής Εκκλησίας. Έτσι, πέρα από το ζήτημα της μετάφρασης Βάμβα ή και εξαιτίας αυτού, κορυφώθηκε η διαμάχη όχι μεταξύ ελλαδικής Εκκλησίας και Οικουμενικού Πατριαρχείου αλλά μεταξύ των δύο ιδεολογικών γραμμών που διέτρεχαν την ελληνική Ορθοδοξία. Ο Θεόκλητος

⁶¹ Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, σ. 136-137 (από πληροφορία του Κ. Λάτσα, που έχει επεξεργαστεί το αρχείο Οικονόμου).

Φαρμακίδης, αρχιγραμματέας της Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, αντιπροσωπεύει το ένα σκέλος του διπόλου, ενώ το άλλο εκπροσωπεί ο Κωνστ. Οικονόμος. Φυσικά τα πράγματα εξελίσσονται και μεταβάλλονται και ανάλογα με το κόμμα που βρίσκεται στην εξουσία, ενώ από τα δημοσιογραφικά έντυπα της εποχής ο αγγλόφιλη εφημερίδα *Αθηνά* και ο ρωσόφιλος *Αιών* θα πρωταγωνιστήσουν φιλοξενώντας τα δημοσιεύματα των αντιμαχόμενων.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η παράθεση των σχετικών μακρόχρονων ιδεολογικών αγώνων δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί στο παρόν κείμενο που επιζητεί να

Georg Ludwig von Maurer.
Λιθογραφία.
Μόναχο, Μουσείο
της πόλης του
Μονάχου.

**Θεόκλητος
Φαρμακίδης.**
Ξυλογραφία.
Αθήνα, Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη.

σκιαγραφήσει με όσο γίνεται πιο αδρές γραμμές την προσωπικότητα μιας από τις κεντρικές μορφές της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αι., του Νεόφυτου Βάμβας. Πράγματι ο Βάμβας συνεργάστηκε στενά με την αγγλική Εταιρεία για τη μετάφραση της Αγίας Γραφής στη νεοελληνική της εποχής, έργο του οποίου η αφετηρία ανάγεται στα παρισινά χρόνια του Βάμβας και στη φιλία του με τον Αδαμ. Κοραή. Ίσως εξαιτίας της μετάφρασης ίσως και για άλλους λόγους ο

Βάμβας θα αφήσει την Ερμούπολη και θα έλθει αρχικά στον Πειραιά και τελικά στην Αθήνα, όπου θα ζήσει μόνιμα έως τον θάνατό του.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του όμως, εκτός από την εμπλοκή του στις μεταφραστικές διενέξεις, έχουν να επιδείξουν και την εκλογή του ως καθηγητή του νεοσύστατου (1837) Οθώνειου (αργότερα Καποδιστριακού) Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Νεόφυτος Βάμβας εκλέγεται καθηγητής του Πανεπιστημίου, μάλιστα είναι ένας από τους κοσμήτορες που μίλησαν κατά την τελετή «της εγκαθιδρύσεως» του ιδρύματος (3 Μαΐου

1837). Ωστόσο πρέπει να σημειωθεί ότι στο πρώτο διάταγμα ίδρυσης του Πανεπιστημίου (Ιανουάριος 1837) ο Βάμβας δεν αναφέρεται ως εκλεγμένος, ενώ λίγους μήνες αργότερα είναι όχι μόνο καθηγητής αλλά και κοσμήτορας της Φιλοσοφικής σχολής. Σύμφωνα με τον Κ. Θ. Δημαρά η επιρροή της εφημερίδας *Αθηνά* και περισσότερο εκείνη του βαναρού αντιβασιλιά Μάουρερ υπήρξε αποφασιστική, επειδή ο Μάουρερ ως θαυμαστής του Κοραή ήταν φυσικό να αναζητήσει πρόσωπα του κύκλου του χιώτη σοφού

Νεόφυτος
Βάμβας.
Λιθογραφία.
Συλλογή
Κ.Θ. Δημαρά.

για να επανδρώσουν το Πανεπιστήμιο και βέβαια ο Βάμβας ήταν ένα από αυτά.

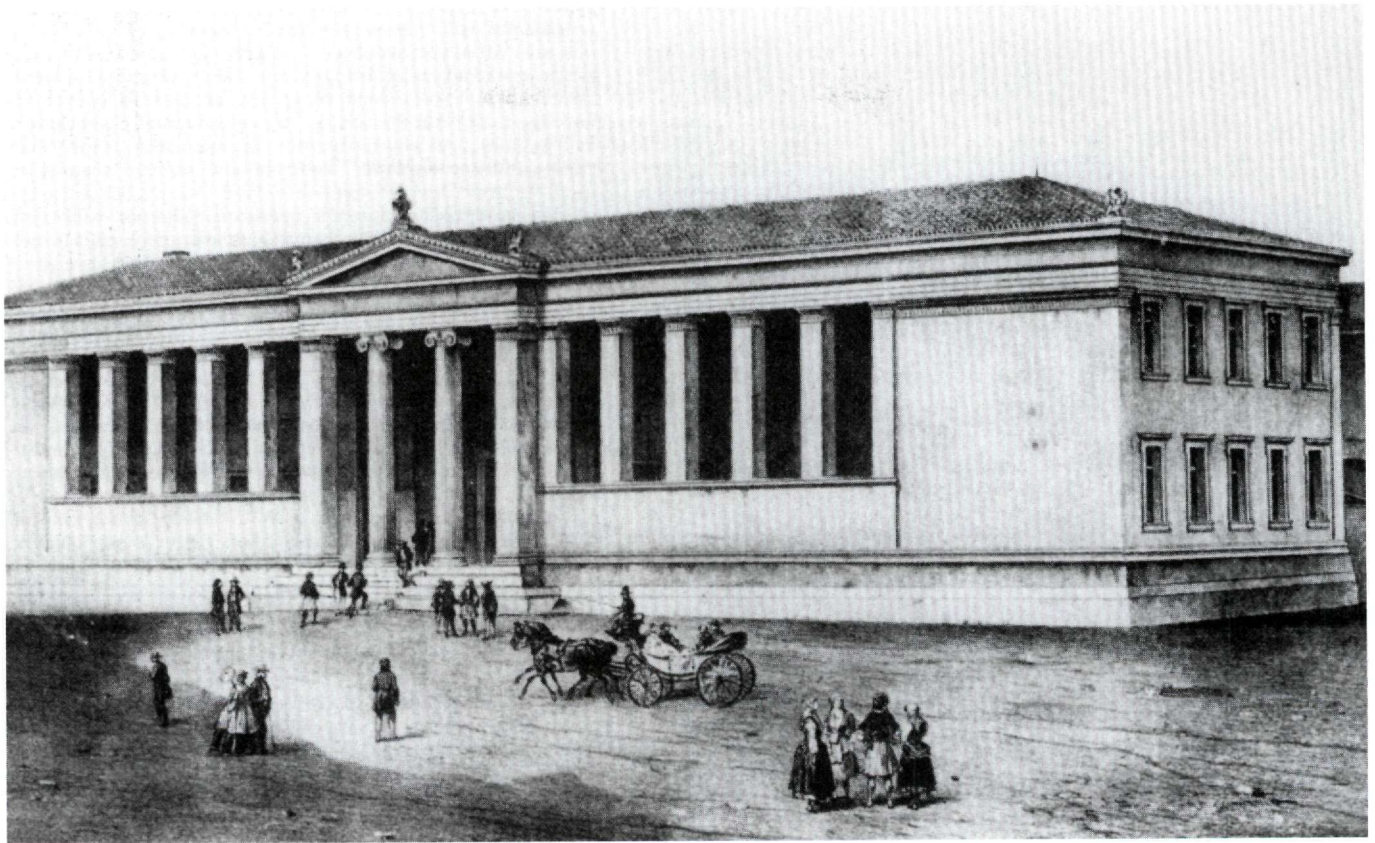
Ο Νεόφυτος Βάμβας θα διδάξει στο Πανεπιστήμιο Φιλοσοφία και Μεθοδολογία, θα διατελέσει μέλος πολλών επιτροπών, όπως λ.χ. της επιτροπής που ανέλαβε το 1844 να εκπονήσει το «Σχέδιον Οργανικού νόμου» του Πανεπιστημίου, θα διδάξει στην πρώτη

βραχύβια φοιτητική λέσχη που ιδρύθηκε (1841) με το όνομα «Μουσείον», θα εκλεγεί πρύτανης το 1844-45, φαίνεται να βρίσκεται -μαζί με άλλους καθηγητές- πίσω από τις αντιδράσεις που προκάλεσαν (1845) οι φοιτητές, διαμαρτυρόμενοι για τα μαθήματα του καθηγητή φιλοσοφίας Φραγκίσκου Πυλαρινού (οι λόγοι της αντίδρασης πάντως υπήρξαν πολιτικοί) και θα παραιτηθεί από τα καθήκοντά του τον Αύγουστο του 1854.

Το ίδιο διάστημα δεν έπαυσε να εκδίδει βιβλία όπως λ.χ. τα *Στοιχεία Φιλοσοφίας* (1838) για να υποστηρίξει τα μαθήματά του στο Πανεπιστήμιο -βιβλίο με την αφιέρωση «την ευσεβεί, σοφή και πατριώτιδι ψυχή Αδαμαντίου Κοραή ο φίλος Ν. Βάμβας»- τα *Στοιχεία Ηθικής* (1845), το *Εγχειρίδιον της του ιερού άμβωνος ρητορικής* (1851), το *Εγχειρίδιον Ηθικής* (1853), ενώ παράλληλα επιδίδεται στην εκφώνηση λόγων κάθε είδους και στην αρθρογραφία σε εφημερίδες και ιδιαίτερα στον *Αιώνα*. (Σημειώνουμε παρενθετικά, ότι, ενώ τα αυτοτελή έργα του Βάμβα είναι βιβλιογραφημένα και γνωστά στις επανειλημμένες -ακόμα και μεταθανάτιες- επανεκδόσεις τους, οι ανάγκες της παρούσας βιογραφίας συνετέλεσαν στον εντοπισμό ενός μεγάλου αριθμού άρθρων του Βάμβα, διάσπαρτων σε ποικίλα έντυπα, η βιβλιογράφηση των οποίων θα προσέφερε πολλά στην καλύτερη γνωριμία με τον άνθρωπο, τα έργα και τις ιδέες του. Φυσικά η διαπίστωση αυτή επιβεβαιώνει την κοινή συνείδηση για τα μεγάλα κενά των ιστορικών μας σπουδών, μεταξύ των οποίων

η έλλειψη καλών και τεκμηριωμένων βιογραφιών δεν αποτελεί αμελητέο παράδειγμα.)

Στο διάστημα της παραμονής του στην Αθήνα, ο Νεόφυτος Βάμβας θα βρεθεί μέσα στο κλίμα των έντονων αντιπαραθέσεων που βίωνε η κοινωνία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, όταν καινούριες κοσμοθεωρίες άρχισαν να διαμορφώνονται, όταν «τα συναισθήματα [...] είχαν γεμάτα εκθροπάθεια, νευρικά και ανήσυχ», όπως σημειώνει ο Δν-

Το κτήριο του Πανεπιστημίου. Δημοσιεύεται στο *Θησαυροί της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1999, σ. λζ'.*

μαράς, όταν ο φιλελλνισμός είχε στερέψει, όταν ο γλωσσικός καθαρισμός άρχισε σιγά σιγά να επιβάλλεται για να αποδείξει ότι η νέα Ελλάδα ερχόταν απευθείας από την παλιά, στοιχεία που θα ενταθούν μετά τον θάνατο του Κοραή.⁶² Από τη δίνη των γεγονότων και των ανατροπών φαίνεται ότι θα παρασυρθεί και ο Βάμβας όταν, μάλλον απότομα, θα βρεθεί να κατηγορεί και να κατηγορείται από ανθρώπους με τους οποίους κάποτε συνέπλεε. Θα κατηγορηθεί για μεταστροφή απόψεων και θα δεχθεί σφοδρές επιθέσεις, στις οποίες θα απαντήσει το ίδιο έντονα. Σε όλα αυτά που εδώ μόλις ακροθιγώς εκτίθενται ως προστεθεί και ένα τελευταίο. Ο Βάμβας, το φτωχό παιδί που άφησε το νησί του για να σπουδάσει, που έζησε στο Παρίσι με την πενιχρή χρηματική ενίσχυση του Κοραή, που βιοποριζόταν ως δάσκαλος στη Χίο, την Κεφαλονιά, την Κέρκυρα, την Ερμούπολη, συντηρώντας αδελφές και ανίψια, κατάφερε με τη

διδασκαλία του, τις εκδόσεις των βιβλίων του, με τα χρήματα που πήρε από τη Βιβλική Εταιρεία για το μεταφραστικό του έργο να αποκτήσει αξιόλογη περιουσία (ανάμεσα στα άλλα είχε ιδιόκτητο σπίτι και άλλο που νοίκιαζε), στην οποία ίσως συνέβαλε και η φιλαργυρία του. Για όλα αυτά φυσικά θα τον κατηγορήσουν οι αντίπαλοί του, χωρίς πάντοτε οι κατηγορίες τους να είναι τεκμηριωμένες. Γεγονός πάντως είναι ότι ο Νεόφ. Βάμβας σε αντίθεση με τα πρώτα μίζερα χρόνια της ζωής του θα περάσει τα τελευταία αθηναϊκά του χρόνια πλούσια και άνετα, απολαμβάνοντας τα αγαθά των κόπων του.

Πέθανε στις 9 Ιανουαρίου 1855 σε βαθιά γεράματα, στο σπίτι του, που κατά πληροφορίες βρισκόταν απέναντι από την Εθνική Βιβλιοθήκη. Η κηδεία του έγινε στις 10 Ιανουαρίου και τους επικήδειους λόγους εκφώνησαν ο Μισαήλ Αποστολίδης και ο Στέφανος Κουμανούδης.

⁶² Κ. Θ. Δημαράς, *Κοραΐς και Βάμβας*, σ. 52.

ΤΕΚΜΗΡΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΕΚΜΗΡΙΩΝ

ΠΑΛΑΙΩΝ ΠΑΤΡΩΝ ΓΕΡΜΑΝΟΣ

I. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός περιγράφει το ξέσπασμα της Επανάστασης (Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, επιμέλεια Εμμ. Γ. Πρωτοφάλλης, *Απομνημονεύματα Αγωνιστών του '21*, εκδ. Γ. Τσουκαλάς, Αθήνα [1968], σ. 84-91).

ΙΓΝΑΤΙΟΣ

II. Προεπαναστατικοί λόγοι που εκφώνησε ο Ιγνάτιος στους μαθητές του Ελληνικού Λυκείου του Βουκουρεστίου (Εμμ. Πρωτοφάλλης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Αθήνα 1961, σ. 149-154).

III. Υπόμνημα του Ιγνατίου για την κατάσταση στην Πελοπόννησο (Εμμ. Πρωτοφάλλης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», π. Αθηνά 60 (1956), σ. 146-154).

IV. Μια επιστολή του Ιγνατίου προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, 1824 (Εμμ. Πρωτοφάλλης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας*, σ. 160-162).

ΝΕΟΦΥΤΟΣ ΒΑΜΒΑΣ

V. Απάντηση του Ν. Βάμβα στις κατηγορίες του Κωνσταντίνου Οικονόμου για το θέμα της γλώσσας (Ν. Βάμβας, *Αντεπίκρισις εις την υπό του Πρεσβυτέρου και Οικονόμου Κωνσταντίνου του εξ Οικονόμων επίκρισιν*, Αθήνα 1839, σ. 27-33).

VI. «Κατάστασις του Γυμνασίου της Χίου κατά το 1821» (*Εθνικόν Ημερολόγιον διά το έτος 1862, εκδιδομένον υπό Μαρίνου Π. Βρεττού*, Παρίσι 1861, σ. [102] χ.αρ.).

VII. Ο Βάμβας αυτοβιογραφείται (Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεφάντων ανδρών*, τ. Α', Αθήνα 1869, σ. 288-297).

Ι. Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός περιγράφει το ξέσπασμα της Επανάστασης

Εν τοσούτω έμβαινον εις την Πελοπόννησον διά του Ισθμού ολίγα Οθωμανικά στρατεύματα, και ο Καϊμακάμης απεφάσισε να προσκαλέση εις την Τριπολιτζάν τους Αρχιερείς και Προεστώτας, επί λόγω ότι είναι αναγκαίαι υποθέσεις να θεωρηθώσι. Και πρώτον μεν επροσκάλεσε τους Προεστώτας, οι οποίοι ευθύς άρχισαν να εμβαίνουν εις την Τριπολιτζάν εξητήθη και από μέρους του Πετρόμπεη ένας άνθρωπος, και απέστειλε τον υιόν του Αναστάσιον. Έπειτα έγινε πρόσκλησις και των Αρχιερέων, και πρώτος ο Χριστιανουπόλεως εισήλθεν εις την Τριπολιτζάν, κατόπιν και οι λοιποί Αρχιερείς σχεδόν άπαντες, μη έχοντες ιδέαν περί των εν Βοστίτζη αποφασισθέντων· μάλιστα ενόμιζον, ότι τοιαύτη ήτον η απόφασις, με το να είδον πρώτον τον Χριστιανουπόλεως να εισέλθη παρόντα εις την Συνέλευσιν. Έμειναν δε έξω ο Π. Π<ατρών>, ο Επίσκοπος της Κερνίκης, οι Προεστώτες των Καλαβρύτων και της Βοστίτζης, οίτινες καθ' ημέραν εβιάζοντο με προσταγάς της Διοικήσεως και γράμματα των εν Τριπολιτζά Αρχιερέων και Προεστώτων, να ταχύνωσι την εκείσε άφιξίν τους.

Όθεν ο Π. Πατρών, καίτοι προβλέπων τους καχούς σκοπούς της Διοικήσεως, και ότι η εις Τριπολιτζάν συνέλευσις είναι ολεθρία διά τους Προκρίτους, πλην βλέπων και τους εν Πάτραις Τούρκους υπόπτους και εξηγγιωμένους, ανεχώρησεν εκείθεν τη κζ΄ Φεβρουαρίου, την Κυριακήν της Ορθοδοξίας, επί λόγω διά την Τριπολιτζάν, και ανέβη εις τα Καλάβρυτα, όπου ήλθε και ο της Βοστίτζης Προεστώς Ανδρέας Λόντος. Διά να έχουν δε καιρόν να σκεφθώσι καλώς περί του πράγματος, υπεκρίθη ο Π. Π<ατρών> ότι πάσχει από ρευματισμούς εις τους πόδας και έμενεν εις το κρεβάτι. Συσκεπτόμενοι δε, και βλέποντες προφανή και άφευκτον τον κίνδυνον εις όλους τους Αρχιερείς και Προεστώτας και λοιπούς Προκρίτους, εάν συνέλθωσιν όλοι εις την Τριπολιτζάν, απεφάσισαν να μην υπάγουν, και ούτω να διασώσωσιν εκ του κινδύνου και εαυτούς, ίσως και τους προεισελθόντας. Διά να υποκρύψωσι δε την αληθή αιτίαν της παραχωρήσεώς των, και να μη την εκλάβη η Διοίκησις, ως αρχήν Επαναστάσεως, έπλασαν γράμματά τινα, γεγραμμένα τάχα εκ της Τριπολιτζάς προς αυτούς παρά τινος φίλου των Τούρκου, εν οίς εδηλοποιεί, ότι μερικοί των προκρίτων Αγάδων της Πελοποννήσου, έχοντες πάθη πολιτικά, έκαμαν λαβήν τους λόγους, οπού διεσπάρησαν περί Επαναστάσεως, και έπεισαν την Διοίκησιν διά να θανατώση παραλόγως τους σημαντικωτέρους της Πελοποννήσου Έλληνας· όθεν, ως φίλος και θεοφοβούμενος, τους δίδει την είδησιν να παραχωρήσουν, διότι αφεύκτως θανα-

τώνονται, εάν έμβωσιν εις την Τριπολιτζάν' τα οποία γράμματα ενεχείρισαν εις ένα άνθρωπόν τους, παραγγέλλοντές τον να τους απαντήσει πλησίον εις ταις Κατζάναις ως πεζοδρόμος ενδεδυμένος. Και τούτο εμεθοδεύθησαν, διά να αποδείξουν εις την Διοίκησιν πιθανήν και εύλογον την παραχώρησίν τους διά της μαρτυρίας δύο Τούρκων, οπού τους ήτον συνοδοιπόροι.

Τη θ' λοιπόν Μαρτίου εκίνησαν όλοι ομού εκ των Καλαβρύτων, αφάμενοι της διά Τριπολιτζάν οδού' εις δε τον διωρισμένον τόπον απήντησαν τον άνθρωπον με τα γράμματα, εστάθησαν εκεί, τα ανέγνωσαν, εκοινολόγησαν εις όλους τους συνοδοιπόρους με αγανάκτησιν και λύπην τα γραφόμενα, και αμέσως άλλαξαν τον δρόμον, και υπήγαν εις έν χωρίον λεγόμενον Καρνέσι, και εκείθεν έγραψαν εις τους εν Τριπολιτζά Αγάδες και Προεστώτας με επίτηδες ταχυδρόμον, ότι διευθυνόμενοι διά τα εκεί, κατά την επιταγήν της Διοικήσεως, απήντησαν καθ' οδόν τα ειρημένα γράμματα, και φοβηθέντες εμποδίσθησαν' επαραπονούντο δε εις τους Αγάδες, διατί ζητούν αδίκως να τους βλάψουν και εν ενί λόγω τους παρεχάλουν να τους συγχωρήσωσι να μείνωσιν εις τα ίδια, και είναι ικανοί οι εις Τριπολιτζάν να θεωρήσωσι κάθε υπόθεσιν. Μετά δε την αποστολήν του ταχυδρόμου έμειναν εκεί την νύκτα εκείνην. Την δε επιούσαν ημέραν μετέβησαν εις το Μοναστήριον της Αγίας Λαύρας. Εκεί συσκεφθέντες απεφάσισαν να μη δώσωσιν αιτίαν τινά, αλλά να μείνωσι παραμερισμένοι, έως ου να ιδώσι τα πράγματα' και ει μεν η Διοίκησις θελήση να βιάση αυτούς ιδιαιτέρως, και να τους κατατρέξη με οποιονδήποτε τρόπον, να εξέλθωσι της Πελοποννήσου, και να παρατηρήσωσιν τον καιρόν και τας περιστάσεις, διά να μη βάλουν εις κίνδυνον τους λοιπούς ομογενείς παρακαίρως, ειδέ και καθολικεύσει το πράγμα η Διοίκησις, και μεταχειρισθή τα όπλα και την βίαν γενικώς εναντίον των ομογενών, τότε εξ ανάγκης να λάβωσι και αυτοί τα όπλα, και να κινήσωσι και τους λοιπούς ομογενείς εις υπεράσπισιν εαυτών.

Αφού δε έφθασεν εις την Τριπολιτζάν ο ταχυδρόμος, έγινε μεγίστη ταραχή και γενικαί συνελεύσεις περί τούτου και αμφισβητήσεις, και υπόνοιαι μεταξύ των Αγάδων, ποίος να είναι τάχα εξ αυτών, όστις έγραψεν εις αυτούς τον σκοπόν της Διοικήσεως' και τέλος πάντων απεφάσισαν και έστειλαν πρέσβυν εις αυτούς τον Ανδρέαν Καλαμογδάρτην με γράμματα φιλικά από μέρους των Αγάδων και από μέρους των Αρχιερέων και Προεστώτων, ομνύοντες, ότι τοιούτον σκοπόν δεν έχει η Διοίκησις, και τους ηπάτησεν, όστις τους έγραψεν έν τοιούτον, και ότι αφοβώς να εισέλθουν, εις την Τριπολιτζάν. Ο δε Καλαμογδάρτης μη έχων ιδέαν τινά του πράγματος, επροσπάθει να τους πείση εις τούτο' πλην, αφού είπον εις αυτόν τινάς προφάσεις, του έδωσαν αποκρίσεις, ότι είναι αδύνατον να υπάγουν, με το να εκυριεύθησαν από φόβον. Και ούτως ο μεν επέστρεφεν εις την Τριπολιτζάν, οι δε συσκεφθέντες απεφάσισαν να μη δώσωσιν αιτίαν τινά, αλλά ως

πεφοβισμένοι να παραμερίσωσιν εις ασφαλή μέρη· όθεν μερισθέντες ανεχώρησαν εκ της Λαύρας, ο μεν Π. Π<ατρών>, ο Κερνίκης και Ανδρέας Ζαΐμης διά τα Νεζερά· ο δε Ασημάκης Ζαΐμης και Φωτήλας διά την Κερπινήν· ο δε Σωτήριος Χαλαλάμπης και Σωτήριος Θεοχαρόπουλος διά Ζαρούχλαν. Εν τοσούτω έγγραφαν εις τον Πετρόμπεην και εις τους Δεληγιανναίους και εις άλλα μέρη, διά να ιδούν, τι σκοπόν έχουν· αλλ' εκείνοι έχοντες εις την Τριπολιτζάν τους συγγενείς των, δεν ετόλμων μηδέ να αναφέρωσι περί τοιούτων πραγμάτων. Απέστειλαν δε και εις την Κωνσταντινούπολιν άνθρωπον, διά να πληροφορήση τους εκεί Εφόρους περί της καταστάσεως των πραγμάτων της Πελοποννήσου, και να τους φέρη εκείθεν ειδήσεις και οδηγίας.

Μετά την επάνοδον του Καλαμογδάρτη εις την Τριπολιτζάν τους έγγραφαν άλλα γράμματα οι Αγάδες και Αρχιερείς και Προεστώτες, γινόμενοι εγγυηταί περί της ασφαλείας των, και να υπάγουν αφόβως, τα οποία απέστειλαν διά του Νικολάου Μοθωνιού· πλην εκείνος δεν επέστρεψε πλέον εις την Τριπολιτζάν, βλέπων, ότι τα πράγματα ημέραν παρ' ημέραν επρόβαινον εις περισσοτέραν ταραχήν· επειδή κατ' εκείνας τας ημέρας συνέπεσε ν' αναχωρήση εκ Καλαβρύτων διά την Τριπολιτζάν ένας Τούρκος Λαλιώτης, Σεϊδής λεγόμενος, ομού και ο Νικόλαος Ταμπακόπουλος· τούτους παραφυλάττοντες μερικοί στρατιώται Καλαβρυτινοί εις τας Κατζάναις, τους εκτύπησαν, και οι μεν επρόλαβον και έφυγον, το δε πράγμα τους όλο το εκυρίευσαν οι στρατιώται. Την επιούσαν ημέραν εκίνησε και ο Αρναούτογλους, Βοεβόδας των Καλαβρύτων, διά την Τριπολιτζάν· ηκολούθησε και εις αυτόν το ίδιον· και ο μεν φεύγων επανήλθεν εις τα Καλάβρυτα, του εφόνευσαν δε δύο ανθρώπους του και επήραν όλον το πράγμα του. Συγχρόνως άλλοι Καλαβρυτινοί εφόνευσαν δύο Σπαχήδες Τριπολιτζιώτες εις τα χωρία του Λιβαρτζιού και πάλιν άλλοι εις τον Φενεόν τους γυφτοχαρατζήδες.

Εκ τοιούτων λοιπόν συμβεβηκότων φοβηθέντες οι εν Καλαβρύτοις Τούρκοι, εκλείσθησαν όλοι συν γυναίξί και τέκνοις εις δύο πύργους και εκεί εστοχάζοντο να διαφυλαχθούν, έως ότου να τους προφθάση άλλοθεν βοήθεια. Εις δε την Τριπολιτζάν, γνωστών γενομένων των τοιούτων, ευθύς εφυλάκωσαν τους Αρχιερείς και Προεστώτας και εξηγριώθησαν οι Τούρκοι εναντίον των Ελλήνων, επαπειλούντες γενικόν όλεθρον. Ωσαύτως και οι εν Πάτραις Τούρκοι, μαθόντες τα τοιαύτα, έμβασαν ευθύς τας φαμιλίας των εις το Κάστρον· είτα τη κα' Μαρτίου εξήλθον ένοπλοι εις την αγοράν της πόλεως, και περιεκύκλωσαν πρώτον το οσπίτιον του Ιωάννου Παπαδιαμαντοπούλου, όπου υπώπτευν ότι ευρίσκονται εναποτεθειμένα άρματα· αλλά, με το να εύρον κεκλεισμένας τας πόρτας, άρχισαν τον πόλεμον έξωθεν, και του εφόνευσαν εις το παράθυρον ένα άνθρωπον· έπειτα έβαλον πυρκαϊάν εις τα πέριξ οσπίτια. Εις δε την Μητρόπολιν δεν ετόλμησαν να πλησιάσουν, νομίζοντες, ότι ευρίσκοντο μέσα Έλληνες κεχυμένοι· εκτυπού-

σαν όμως από το Κάστρον με τα κανόνια τόσον την Μητρόπολιν, όσον και άλλα οσπίτια· η δε πυρκαϊά εκτανθείσα κατέκαυσεν ικανά οσπίτια ότε τινές των Ελλήνων οπλισθέντες εξήλθον εις τους δρόμους, οι δε Τούρκοι ευθύς εκλείσθησαν εις το Κάστρον.

Βλέποντες δε οι Πατραίοι Έλληνες, ότι πλέον δεν επιδέχεται θεραπείαν το πράγμα, τας μεν φαμιλίας των έβγαλον έξω της πόλεως, έγραψαν δε εις τα Νεζερά προς τον Π. Π<ατρών>, ο τε Νικόλαος Λόντος, ο Ιωάννης Παπαδ<ιαμαντόπουλος> και άλλοι τινές, να προφθάση εις βοήθειαν, ότι κινδυνεύει όλη η πόλις. Όθεν αμέσως ο Π. Π<ατρών> και ο Ανδρέας Ζαΐμης έγραψαν προς τους Καπιταναίους Κουμανιώτας να τρέξουν, με όσους ανθρώπους έχουν· την δε επιούσαν ημέραν εκίνησαν και αυτοί, έχοντες περίπου πεντακοσίους στρατιώτας, και εμβήκαν εις τας Πάτρας· και ευθύς έγινε στενοτάτη πολιορκία των Τουρκών εις το φρούριον. Κατά δε τας πρώτας προσβολάς εφονεύθησαν τινες των εχθρών, ότε ηρίστευεν ο τε Παναγιώτης Καραντζάς και ο Σταμάτης Κουμανιώτης, όστις εφονεύθη, κακή τύχη, την πρώτην ημέραν της εισόδου του.

Και, επειδή πλέον η σκηνή ηνεώχθη, έγραψαν ευθύς οι Αρχηγοί της των Πατρών πολιορκίας αποστείλαντες και ανθρώπους εις τον Πετρόμπεην, εις τους Δεληγιανναίους, εις την Γαστούνην και εις άλλα μέρη της Πελοποννήσου, δίδοντες την είδησιν των συμβεβηκότων και παρακινούντες τους να μην αναβάλουν τον καιρόν, ότι πλέον άλλη θεραπεία δεν είναι· ότε πρώτοι οι Μανιάται μετά του Πετρόμπεη εμβήκαν εις την Καλαμάτα και ηχμαλώτισαν τον εκεί Βοεβόδαν Αρναούτογλου και άλλους τινάς Τούρκους ευρεθέντας εκεί. Εις δε τα Καλάβρυτα επολιόρχησαν εις τους πύργους τούς εκεί Τούρκους, οίτινες μετά ολίγων ημερών ανθίστασιν παρεδόθησαν με συνθήκας. Εις δε την Καρύταιναν μετέβη ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης εκ της Μάνης, και ενωθείς μετά των Δεληγιανναίων έλαβον τα όπλα. Ομοίως και εις την Γαστούνην και εις άλλας επαρχίας διεδόθη το πνεύμα της Επαναστάσεως, και ωπλίζοντο οι Έλληνες.

II. Προεπαναστατικοί λόγοι που εκφώνησε ο Ιγνάτιος στο Ελληνικό Λύκειο του Βουκουρεστίου

Λόγος εκφωνηθείς εν τω Λυκείω
εις τας πρώτας κοινάς των μαθητών εξετάσεις.
1810 Ιουλίου 7.

Κύριοι Μαθηταί.

Υποκάτω εις μίαν διοίκησιν βάρβαρον, όπως είναι εκείνη των Οθωμανών, σεις δεν ημπορούσατε να προσμένετε μίαν καλύτεραν τύχην από εκείνην των προγόνων σας. Υποκάτω εις ένα μονάρχην φιλόσοφον, και τόσον φιλόανθρωπον, τόσον ευεργετικόν, όπως είναι ο Τρισαύγουστος ημών αυτοκράτωρ Αλέξανδρος ο πρώτος, η Πατρίς θέλει κατασταθή το κατοικητήριον των Μουσών και άλλαι Αθήναι.

Αυτό το σύστημα, οπού τώρα βλέπετε εις την σχολήν, δεν είναι παρά προοίμιον εκείνων, οπού μετά ταύτα μέλλουν να γίνουν. Δεν ζητείται από σας άλλο, ειμή επιμέλεια, φιλοπονία, υποταγή εις τους διδασκάλους, και ήθη χρηστά διά να κατασταθήτε άξιοι της τύχης, οπού σας περιμένει. Αυτή η δεξιά, οπού σήμερον ευλογεί τας προόδους σας, θέλει σας στεφανώσει μίαν ημέραν με δάφνην.

Αι Μούσαι δεν ελησμόνησαν την παλαιάν των κατοικίαν, τον Όλυμπον και τον Παρνασσόν. Εκεί θέλουν πάλιν επιστρέφει ύστερον από ένα τόσον μεγάλον γύρον, οπού έκαμον εις την Ευρώπην. Αν οι μαθηταί της Βλαχίας σταθούν ικανοί να τας συντροφεύσουν έως εκεί, οποία δόξα αιώνιος θέλει είναι δι' αυτούς; και πόσον μέγα κλέος διά την Βλαχίαν; Σεις ημπορείτε να ονομασθήτε δικαίως ευτυχείς, επειδή έχετε να διατρέξετε έν στάδιον τόσον λαμπρόν, οπού οι προγενέστεροί σας δεν το ηξιώθησαν· φιλοτιμηθήτε λοιπόν να φανήτε άξιοι της δωρεάς, οπού σας δίδει ο ουρανός της Αυτοκρατορικής προστασίας και των ιδικών μου κόπων.

Η Πατρίς προσμένει από σας εκδουλεύσεις και την βελτίωσίν της, και οι γονείς σας προσμένουν περίθαλψιν εις το γήρας των. Οι κόποι σας και επιμέλειά σας είναι το μόνον μέσον, οπού ημπορεί να σας κάμη να φανήτε ευγνώμονες και εις την Πατρίδα και εις τους γονείς σας. Άμποτε να σας ίδη η Πατρίς μίαν ημέραν δαφνηφορούντας! Άμποτε να λάβουν διά σας οι γονείς σας και οι συμπολίται σας την ιδίαν χαράν και ευχαρίστησιν, οπού ελάμβανον άλλοτε οι γονείς και οι συμπολίται των Ολυμπιονικών! Άμποτε να είπη η Πατρίς διά σας: Τοιούτοι είθε μοι και άλλοι πολλοί είνεν υίες Αχαιών!!!

Λόγος εκφωνηθείς εν τω Λυκείω
 εις την πρώτην της Φιλολογικής Εταιρείας συνέλευσιν.
 1810 Ιουλίου 22.

Κύριοι.

Η σημερινή λαμπρά εορτή της ευσεβεστάτης μεγάλης Κυρίας Αυτοκρατορίσσης Μαρίας Θεοδωρίδος προξενεί διπλήν χαράν εις τους Έλληνας και Δάκας, καθότι είναι εποχή της αναγεννήσεώς των. Ιδού το Λύκειον ευστήθη. Μία Εταιρεία συνθεμένη από άνδρας σοφούς και πολυμαθείς μέλλει να επισταθή εις αυτό. Εγώ βλέπω με άμετρόν μου χαράν αυτό το πεφωτισμένον Σώμα της Εταιρείας ενταύθα συναθροισμένον. Βλέπω τους Έλληνας και Δάκας, τους οποίους ήνωσε προ πολλού η αυτή θρησκεία και η αυτή Διοίκησις, να τους ενώνη σήμερον ένας άλλος δεσμός, της ιεράς φιλοσοφίας. Οι Έλληνες, πολλά αισθητικοί και ευγνώμονες διά το άσυλον, οπού τους εσυμφώνησεν η Δακία, προσπαθούν να τη αποδώσουν έν ιερόν χρέος με τα φώτα της μαθήσεως και της φιλοσοφίας. Οι Δάκες, πολλά φιλότιμοι, δεν θέλουν να μείνουν κατώτεροι από αυτούς. Όθεν, ηνωμένα τα δύο μέρη με την νέαν εταιρείαν φιλοτιμούνται να μεταδώσουν τα φώτα των και εις την Δακίαν και εις την Ελλάδα. Τούτο εις τους Έλληνας δεν είναι νέον, επειδή οι πρόγονοί των ήσαν εις τοιούτον βαθμόν ενεργητικοί και γενναίοι ώστε οι Αθηναίοι έκαμνον κάθε τι εις το φανερόν, διά να διδάσκωνται και να μανθάνουν και αυτοί οι ίδιοί των εχθροί. Διά τους Δάκας όμως είναι ολότελα νέον και βέβαια τους κάμνει μεγάλην τιμήν.

Ας ιδή με θαυμασμόν της η πεφωτισμένη Ευρώπη ένα λαόν τόσον μικρόν, όπως είναι τούτος της Δακίας, να φιλοτιμῆται να αποδώσει εις την Ελλάδα εκείνο, όπου έλαβεν απ' αυτήν. Ας ιδή ότι δεν είναι η ραθυμία, ήτις κάμνει τους Γραικο-Δάκας αμαθείς αλλ' η κακή διοικήσις και η τυραννία, ήτις δεν τους συγχωρεί να ομιλούν δύο μαζί, πολλώ μάλλον να έχουν Εταιρείας και σχολεία. Ιδού, όταν εύρουν τον καιρόν, πώς δεν χάνουν μήτε στιγμήν διά να φωτισθούν και να φωτίσουν άλλους.

Είναι αληθές, ότι η νεοσύστατος Εταιρεία δεν ημπορεί να εξισωθή με εκείνας των πεφωτισμένων εθνών, πλην είναι αληθέστερον ότι όλα όσα έγιναν και γίνονται, από μικρά αρχίζουν και εις μεγάλα τελειώνουν. Ας μη περιφρονήσουν την Εταιρείαν οι ξένοι διά την σμικρότητά της διότι δεν έχουν κανένα δίκαιον. Ας μη αποδειλιάση η ιδία Εταιρεία, αλλ' ας είναι πεπεισμένη, ότι το κάθε μικρόν, οπού ήθελε κάμει της προξενεί μεγάλην τιμήν κοντά εις τους σοφούς και εναρέτους άνδρας, αν όχι κοντά εις τους μαμοσκόπους και εις εκείνους, οπού βλέπουν πάντοτε από το μέρος το καχόν, όντες αυτοί φύσει κακοί.

Το σκήπτρον του μεγάλου Αυτοκράτορος πασών των Ρωσιών Αλεξάνδρου πρώτου θέλει είναι προς αυτήν άλλη τις αθάνατος Αιγίς. Η αρετή, η τιμή, ο ζή-

λος διά την ωφέλειαν του πλησίον, έχουν την ανταμοιβήν από τον υπέρτατον Μονάρχην, όστις διατάττει όπως θέλει τας τύχας των Βασιλέων και των Εθνών.

Εγώ επαινώ τον ζήλον σας, επιθυμώ να σας βλέπω να φιλονικήτε εις τας συναθροίσεις σας, διά να εβγαίνη η αλήθεια εις το φως, και έξω από την συνάθροισιν να σας βλέπω στενά ηνωμένους ως αδελφούς, διά να δώσετε παράδειγμα και εις όσους μετέρχονται τα κοινά πράγματα.

Ο Σωκράτης ας σας είναι τύπος και υπογραμμός διά την αρετήν, ο Αριστείδης διά την δικαιοσύνην· και διά την τιμήν ο Επαμεινώνδας και ο Φωκίων.

Ελπίζω, ότι υπό την οδηγίαν σας οι νέοι Έλληνες και Δάκες θέλουν γίνει ενάρετοι και αγαθοί. Ελπίζω, ότι θέλουν σας γνωρίζει ευεργέτας και η Δαχία και η Ελλάς, και ότι θέλουν έχει από σας μίαν ημέραν πολίτας αγαθούς. Ελπίζω, ότι θέλετε δώσει κλέος προς τε θεών μακάρων προς τε θνητών ανθρώπων.

Λόγος εκφωνηθείς παρά της Πανιερότητός του
κατά τας τελευταίας εξετάσεις των μαθητών.

1811 Ιουλίου 15.

Σεβασμία ομήγυρις.

Οι νέοι του Λυκείου μαθηταί, κατά τας μαρτυρίας των κυρίων διδασκάλων τους, εφάνησαν χρηστοθήεις, άοκνοι και υπερέβησαν όλα εκείνα τα εμπόδια, τα όποια λέγει ο ποιητής, ότι έβαλον προ της αρετής οι θεοί. Όλοι εκοπίασαν, και είναι πολλών επαίνων άξιοι. Όθεν, και ο αριθμός εκείνων, οίτινες διεκρίθησαν εις τας εξετάσεις, είναι πολλά μεγάλος, ως προς το βραχύ διάστημα του καιρού και ως προς τόσα άλλα φυσικά και ηθικά εμπόδια. Αν σας προμηνύσω, λοιπόν, ότι εις το ερχόμενον θέλετε τους ιδεί σχεδόν όλους διακεκριμένους, ελπίζω, ότι θέλω φανή διά της πείρας αληθής.

Η Πατρίς, ευγνωμονούσα προς τους κυρίους διδασκάλους, τους ευχαριστεί σήμερον δημοσίως δι' εμού, και, διά των δώρων, οπού τοις προσφέρει, δεικνύει την άκραν της ευχαρίστησιν. Η δε ελλογιμωτάτη Εταιρεία έκρινε δίκαιον, να ανταμείψη τους διακριθέντας μαθητάς με αργυρά νομίσματα, επίτηδες χαραχθέντα, και τούτο επειδή γνωρίζει, ίσως, την διάθεσιν του αιώνος και την κλίσιν, οπού σχεδόν όλοι έχουν εις αυτό το μέταλλον. Άλλοτε έφθανεν εις κλώνος οποιουδήποτε φυτού ή εις απλούς της Πατρίδος έπαινος· τώρα πρέπει τα βραβεία να είναι εξαργυρωμένα. Ίσως επιστρέψη πάλιν εκείνος ο πρώτος καιρός και εις εκείνους τους ιδίους τόπους, όπου η αρετή τόσον ετιμάτο και εκαταφρονούντο όσα σήμερον ημείς προτιμώμεν και σεβόμεθα. Κατά το παρόν όμως η Εταιρεία έκα-

μεν εκείνο, οπού έπρεπε να κάμει, καθότι, το να παρατηρή τινας και να οικονομή οπωσδήποτε και το πάθος του καιρού, είναι έργον φρονήσεως.

Αυτά τα νομίσματα, οπού σήμερον το Λύκειον προσφέρει, εις τους μαθητάς, κατά προτροπήν της Εταιρείας, είναι, τω όντι, πολύτιμα, καθότι, μετά παρέλευσιν τόσων αιώνων, αυτοί είναι οι πρώτοι, οπού έτρεξαν της αρετής το στάδιον, και είναι οι πρώτοι οπού λαμβάνουν βραβεία, πράγμα, οπού θέλει κάμει εποχήν εις τα χρονικά της ιδίας των ιστορίας και άλλων πολλών εθνών.

Εξακολουθήσατε, λοιπόν, ω νέοι μεγαλόψυχοι, την ιδίαν φιλοπονίαν, την ιδίαν υποταγήν προς τους διδασκάλους σας, την ιδίαν σεμνότητα των ηθών, διά να φανήτε, οι μεν Δάκες και Βούλγαροι, πρώτοι των Μουσών θεραπευταί, οι δε Έλληνες, οδηγοί των Μουσών εις την αρχαίαν κατοικίαν των, τερπνόν έδαφος της φίλης πατρίδος σας, διά να διακριθήτε, όχι μόνον μεταξύ των συμμαθητών σας, αλλά και μεταξύ των συμπολιτών και ομογενών σας, και προ πάντων, μεταξύ των σοφών και εναρέτων ανδρών.

Τι ωφελεί ο πλούτος εις ανθρώπους, οπού δεν ηξεύρουν μήτε να τον μεταχειρισθούν; Αυτός αφήνει τον άνθρωπον εις μίαν στιγμήν, και ο σήμερον πλούσιος αύριον είναι πτωχός, και χάνει μαζί με την περιουσίαν και την ψευδή τιμήν, οπού εχαίρετο. Μόνος ο πλούτος της αρετής και της σοφίας είναι αναφαίρετος· ο σοφός ηξεύρει και τον πλούτον καλώς να οικονομή και την δυστυχίαν γενναίως να υποφέρει· αυτός εις κάθε περίστασιν είναι ευτυχής, είναι ωφέλιμος εις την πατρίδα του και εις τους ξένους ακόμη λαούς, και τέλος πάντων, δεν αποθνήσκει, αλλά ζη αιωνίως εις την ιστορίαν και εις τα ιδιά του συγγράμματα.

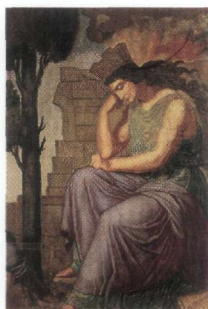
Νομίζουν, ότι ο Άρης δεν είναι φίλος των Μουσών, και, τη αλήθεια, το τραχύ της μουσικής του μόνον φθάνει να ταραΐξη την ησυχίαν των και να τας κάμει να αφήσουν τους τόπους, όπου αυτός ενεργεί με χαράν τους σκληρούς νόμους του. Όταν όμως ευτυχώς συμβή να οδηγή το στράτευμα εις βασιλεύς σοφός και του σοφού Αριστοτέλους τρόφιμος, οίος ο Μακεδών Αλέξανδρος, τότε αι Μούσαι στέκουν και μέσα εις του πολέμου τον κρότον αυτόν, τότε αι επιστήμαι και αι τέχναι κερδαίνουν με νέας παρατηρήσεις, και οι βάρβαροι λαοί, νικώμενοι, ωφελούνται με σοφούς νόμους και με των φώτων την εισαγωγήν εις τους τόπους των.

Ο ημέτερος τρισάύγουστος αυτοκράτωρ Αλέξανδρος Α΄, σοφός βασιλεύς, και σοφών ανδρών τού νυν πεφωτισμένου αιώνος τρόφιμος, ακολουθεί τα ίχνη του λαμπροτάτου ομωνύμου του Αλεξάνδρου του Μακεδόνα, και, αγχαλά δεν οδηγεί η Αυτοκρατορική του Μεγαλειότης ο ίδιος τα στρατεύματα εις τον ενεστώτα πόλεμον, κάμνει μ' όλον τούτο, διά των ικανών του αρχιστρατήγων και στρατηγών, όσα ο των Μακεδόνων βασιλεύς έκαμνε προσωπικώς ο ίδιος. Ιδού, από έν μέρος αντηχεί ο Ίστρος από τον κρότον των θριαμβευτικών όπλων της Αυτοκρατορικής Μεγαλειότητός του, και από το άλλο ήσυχοι αι Μούσαι ψάλλουν

τα επινίκια. Ας ενεργή ο Άρης την μανίαν του μόνον εις τα στρατεύματα· τα ημέτερα διοικούνται ησύχως από τον λαμπρόν Απόλλωνα. Οι νέοι της Δακίας, καταγινόμενοι όλως διόλου εις την παιδείαν, μαθηθάνουν να σέβωνται τους νόμους, να σέβωνται την διοίκησιν, να αγαπούν την πατρίδα και να είναι και εις τον εαυτόν τους και εις την κοινωνίαν ωφέλιμοι, εκείνο, οπού και η Πατρίς από αυτούς ελπίζει και η Διοίκησις επιμόνως απαιτεί.

III. Υπόμνημα του Ιγνάτιου για την κατάσταση στην Πελοπόννησο, 20 Μαΐου 1821

Παρατηρήσεις εις την παρούσαν κατάστασιν της Πελοποννήσου.

Εν Πείσαις τη 20 Μαΐου 1821.

Αν οι Γραικοί είχαν όλα τα δίκαια διά να επιθυμώσι την ανεξαρτησίαν των, και διά να προσπαθήσωσι να αποτινάξωσι τον σκληρόν ζυγόν της Οθωμανικής διοικήσεως, ήτις με το δικαίωμα των όπλων και της ισχύος τους υπεδούλωσε, τους απεβαρβάρωσε, τους επτώχυνε, τους εταπείνωσε, τους εχώρισεν από το σώμα των άλλων χριστιανικών εθνών της Ευρώπης, και τους έκαμε να φαίνωνται όνειδος ανθρώπων και εξουθένημα λαών, αν το κίνημά των είναι δίκαιον και ο σκοπός αξιέπαινος, ήτον επίσης δίκαιον και αναγκαίον, πριν επιχειρισθώσιν έν έργον τόσον τολμηρόν και κινδυνώδες να εξετάσωσι τας δυνάμεις των, να παραβάλωσι τα μέσα των με τα του εχθρού, και κάμωσι μίαν ετοιμασίαν ανάλογον με το κίνημά των, έπρεπε προσέτι να λάβωσι μέτρα, ώστε να γενή η βλάβη εις το γένος όσον το δυνατόν ολίγη. Έπρεπε να φυλάξωσι διά να τους ήναι και ο καιρός αρμόδιος και βοηθός, διότι τοιουτοτρόπως μόνον ήτο πιθανόν και ο σκοπός των να λάβη αισίαν έκβασιν, και το γένος ολιγώτερον να βλαφθή, και τέλος πάντων έπρεπε να έχωσι πολλούς βαθμούς πιθανότητος, ότι το πράγμα ευοδούται, και έπειτα να κάμωσι κίνημα, διότι δοθείσης αποτυχίας το γένος χάνεται και η ζημία είναι άμετρος και αδιόρθωτος.

Σήμερον δεν πρόκειται πλέον λόγος, αν όλαι αι ανωτέρω σκέψεις έγιναν και αν το γένος δεν ήτο προϋδρασμένον και προητοιμασμένον δι' αυτόν τον μεγάλον αγώνα. Το κίνημα έγινε, οι Τούρκοι ηξηγριώθησαν τόσον, ώστε εις τους Γραικούς κανέν άλλο μέσον αντιστάσεως δεν μένει, ειμή η εξ ύψους αντίληψις, η απελπισία των, και η ανάγκη ήτις τούς υποχρεώνει και με δυνάμεις ακόμη ανομοίους ν' αντιπαραταχθώσι. Η Οθωμανική Πόρτα νομίζει ενόχους όλους τους Γραικούς και ανηλεώς σφάζει εις την Κωνσταντινούπολιν τους προστυχόντας.

Οι Τούρκοι θέλουν αυθαδιάσει και θέλουν φονεύει και άνευ αδείας της διοικήσεως τους χριστιανούς. Το κακόν έφθασεν εις βαθμόν ώστε ελπίς διορθώσεως δεν μένει. Μία αντίστασις πεισματώδης και επίμονος ημπορεί μόνον να φυλάξη κατά μέρος τους ομογενείς μας και είθε τοιούτον πνεύμα να τους κυριεύση.

Αλλ' όπως και αν τρέχωσι τα γενικά πράγματα, και αν μακρόθεν δεν ημπορή τις να εικάση πώς έχουν να τελειώσωσιν, η Πελοπόννησος κατ' ευτυχή περί-

στασιν έχει σήμερον όλας τας ευκολίας διά να ελευθερωθή από τον ζυγόν, και να ασφαλίση την ανεξαρτησίαν της, και την πολιτικήν ύπαρξίν της. Οι εν τη Πελοποννήσω Τούρκοι δεν είναι ούτε εις αριθμόν, ούτε εις κατάστασιν να αντισταθώσιν εις τους Γραικούς. Η πολυχρόνιος τυραννία του Αλή Πασσά εδάμασε και ωλιγόστευσε τους εν Ηπείρῳ και Ελλάδι Τούρκους, ώστε δεν έχουν να τους φοβηθώσιν. Η Αλβανιτία εδαμάσθη παρομοίως από αυτόν τον ίδιον, ωλιγόστευσε και θέλει είναι εις παντοτεινήν διχόνοιαν δι' όσον αίμα εχύθη εις τους εμφυλίους πολέμους, και διά τούτο δεν ημπορεί να φοβήση την Πελοπόννησον.

Αυτός ο Αλή Πασσάς όστις εις άλλους καιρούς ήτο τρομερός και κινδυνώδης εχθρός όλης της Ελλάδος, έχασε την δύναμίν του, και αν θελήση να κάμη τίποτε κακόν εις την Πελοπόννησον δεν έχει την πρώτην ευκολίαν. Η Ανεξαρτησία του Σουλίου κρατεί και αυτόν τον Αλή Πασσάν εις τα όριά του και τους Αλβανίτας εις συστολήν.

Τα Καπετανάτα της Ηπείρου και Ελλάδος πλέον δυνατά παρά άλλοτε, ημπορούν να μην αφήσωσι ν' απεράση εις τους τόπους των ο εχθρός, και μάλιστα, Καρλέλι, Καρπενήσι, Λιδορίκι, Πατραζίκι, Βραχώρι, Απόκορον, Γαλαξειδί, Σάλωνα και τα εξής.

Συνεπνοούμεναι αύται αι ανωτέρω επαρχίαι μεταξύ των, και με την Πελοπόννησον, βοηθούμεναι αμοιβαίως εις τας ανάγκας των, και έχουσai την Πελοπόννησον έσχατον καταφύγιον και άσυλον, ημπορούν να εμποδίσωσι κάθε εφόδιον του εχθρού διά ξηράς, και να χρησιμεύσωσι διά την θέσιν των ως προπύργιον, και προφυλακή της Πελοπόννησου.

Τούτων ούτως έχόντων, η Πελοπόννησος έλαβεν εις χείρας τα όπλα υπό αισίους οiwονούς και εις τας πλέον ευτυχείς περιστάσεις. Διά να αποκατασταθή ελευθέρα και διά να βεβαιώση την ανεξαρτησίαν της, δεν έχει χρείαν ειμή από μίαν θέλησιν επίμονον και από μίαν απόφασιν σταθεράν να θυσιάση το παν διά το παν και να βάλη προ οφθαλμών ή ελευθερίαν ή θάνατον. Η παλαιά και νέα ιστορία μάς διδάσκει, ότι όποιος λαός εγνώρισε το καλόν της ελευθερίας και ηθέλησε να είναι ελεύθερος, αυτός και έμεινεν ελεύθερος, και κανέν εμπόδιον, καμμία δύναμις, όσον μεγάλη και αν ήτο, δεν ημπόρεσε ποτέ να υπερισχύση και τον υποδουλώση.

Η δύναμις των Περσών εις την ξηράν και εις την θάλασσαν, και τα εφόδια και μέσα της μεγάλης εκστρατείας κατά της Ελλάδος φαίνονται εις τους νεωτέρους υπερβολαί, και δεν τα πιστεύουν, επειδή δεν ημπορεί σήμερον όλη η Ευρώπη ομού να κάμη, ό,τι έκαμε τότε ο μέγας των Περσών βασιλεύς· η δύναμις της Ελλάδος ως προς εκείνην του εχθρού ήτο μηδέν. Το περισσότερον μέρος των Ελλήνων, είτε εκουσίως, είτε ακουσίως ήτο με τον εχθρόν, άλλοι έμειναν ουδέτεροι, και απλώς θεαταί των τρεχόντων· Αθήναι, Σπάρτη, και πολλά ολίγαι άλλαι

επαρχίαι μόνον εφήφισαν ή ελευθερίαν ή θάνατον· η απόφασίς των δεν ήτο με λόγους φιλους, και εις το στόμα, ήτον απόφασις σταθερά, απόφασις ανδρών αξίων της ελευθερίας· το είχαν δείξει εμπράκτως αρχύτερα εις τον Μαραθώνα οι Αθηναίοι· το έδειξε και εις τον μέγαν πόλεμον έπειτα ο αμίμητος Λεωνίδας με τους τριακοσίους του· αυτή λοιπόν η απόφασις ότι θέλομεν να είμεθα ελεύθεροι έφθασε διά να σώση την Ελλάδα, και όλη εκείνη η διά ξηράς και θαλάσσης μεγάλη δύναμις του εχθρού έλαβε την τύχην των Γάλλων εις την Ρωσίαν.

Υπέφερε διά πολλούς χρόνους η Ελβετία τον ζυγόν της Αυστρίας. Οι Ευρωπαίοι βάρβαροι τότε εδιοικούσαν τους υποκειμένους λαούς ως οι Τούρκοι· το κακόν, και η τυραννία τους ηνάγκασαν να λάβωσιν εις χείρας τα όπλα, και τα έλαβον από ανάγκην χωρίς σκέψιν, χωρίς προετοιμασίαν, και χωρίς κανένα μέσον αντιστάσεως· άλλο δεν είχαν ειμή θέλησιν επίμονον διά να μείνωσιν ελεύθεροι, την άκραν πτωχείαν των, και την τοποθεσίαν των· τούτο έφθασεν. Οι πρώην αυθένται των, αφού εδοκίμασαν πολλάκις και με όλας των τας δυνάμεις διά να τους υποτάξωσι, και απέτυχον με χαμόν των, έκαμαν την ανάγκην φιλοτιμίαν, και τους άφησαν ελευθέρους· οι Ελβετοί είναι ελεύθεροι μέχρι της σήμερον, ανεξάρτητοι, ευτυχείς και η Ευρώπη σέβεται την ελευθερίαν και ανεξαρτησίαν των.

Απεφάσισαν οι Ισπανοί να διώξωσι τους Άραβας οπαδούς του Μωάμεθ από την Πατρίδα των. Οι Άραβες ήσαν τότε το σοφώτερον γένος του κόσμου, και εις την ακμήν της δυνάμεώς των. Μ' όλον τούτο οι Ισπανοί με την επίμονον αντίστασίν των, τους εδίωξαν, έμειναν ανεξάρτητοι, εκυρίευσαν έπειτα την Αμερικήν και έγινε η Ισπανία η μεγαλυτέρα δύναμις του καιρού εκείνου. Τα πολλά πλούτη τους έφθειραν. ο δεσποτισμός εταπείνωσε τον αγέρωχον χαρακτήρα των, και η αβελτηρία των Βασιλέων της εσύντεινε διά να χάσωσι πολλές υποκειμένες επαρχίας και το σκήπτρον της θαλάσσης.

Αυτό το ίδιον έθνος προ ολίγου δεν ηθέλησε να υποταχθή εις τον Ναπολέοντα, όταν ήτον εις τον κολοφώνα της δυνάμεώς του και τον έκαμε να γνωρίση ότι δεν είναι, ως ενομίζετο, αήττητος. Έκαμε και τους άλλους λαούς να τολμήσωσι να τον αντισταθώσι, και να του αρπάσωσι την νίκην, και το σκήπτρον από τας χείρας.

Εστέναζον πολύν καιρόν οι Ολλανδοί υποκάτω εις το σιδηρούν σκήπτρον της Ισπανίας. Η παράνομος πολιτική της τότε διοικήσεώς της ήθελε να τους κρατή εις υποταγήν με νόμους απανθρώπους, και με το δικαίωμα της ισχύος. Το πολύ κακόν επροξένησεν απελπισίαν και τους εκίνησεν εις τα όπλα κατά των τυράννων των. Η Ισπανία είχε όλα τα πλούτη της Αμερικής, και πολλές και μεγάλας δυνάμεις και εις την ξηράν και εις την θάλασσαν, οι Ολλανδοί μικρός λαός, πτωχός και στερημένος από όλα τα μέσα, δι' ένα τοιούτον μέγαν αγώνα. Αλλ' αυτός ο μικρός λαός ηθέλησε να είναι ελεύθερος, και αφού άπαξ ώμοσεν ή ελευθερίαν ή θάνατον, επέμεινε γενναίως, και το κατώρθωσεν. Οι αγώνες των εστε-

φανώθησαν με αιώνιον δόξαν, και η αρετή και φιλοπονία των έκαμαν το μικρόν τούτο έθνος έπειτα δύναμιν σημαντικήν εις την Ευρώπην διά τα πλούτη του και διά τας θαλασσίας δυνάμεις του.

Η Πορτογαλλία εστάθη ηνωμένη με την Ισπανίαν, πλην εθεωρείτο πάντοτε ως ξένον Έθνος, και εδιοικείτο κατ' αρέσκειαν των Ισπανών. Απεφάσισε και αυτός ο μικρός λαός να αποσπασθή από την Ισπανίαν και να διοικηται με ιδίους νόμους. Η γειτονία του με την Ισπανίαν, αι μεγάλαι δυνάμεις της Ισπανίας και η επιμονή της διά να υποτάξη την Πορτογαλλίαν και δεύτερον δεν εχρησίμευσαν εις άλλο, ειμή εις το να ζημιώσωσι την Ισπανίαν εις ανθρώπους και χρήματα, και να την κάμωσι πλέον αδύνατον. Η Πορτογαλλία με τα όπλα εις τας χείρας εβεβαίωσε την ελευθερίαν και ανεξαρτησίαν της.

Αι Αγγλικαί αποικίαι της Αμερικής εξήτησαν από την Μητρόπολιν δίκαια πράγματα. Η Μητρόπολις πολλά δυνατή και πολλά πλουσία τότε εστοχάσθη να τας καταφρονήση. Αυταί με τα όπλα εις τας χείρας εκηρύχθησαν ανεξάρτητοι. Τα πλούτη της Αγγλίας, οι στόλοι της και μεγάλη δύναμις της δεν εχρησίμευσαν. Η ανεξαρτησία της Αμερικής εγνωρίσθη διά συνθήκης, και όχι μόνον σέβεται τώρα η Αγγλία αυτήν την διοίκησιν, αλλ' άρχισε και να την φοβήται.

Οι Γάλλοι ηθέλησαν να αλλάξωσι το πολιτικόν των σύστημα. Ο βασιλεύς, το στράτευμα, ο κλήρος, οι ευγενείς, όλαι αι δυνάμεις της Ευρώπης έπειτα ηνωμέναι δεν ημπόρεσαν να τους υποχρεώσωσι διά να κάμωσιν ό,τι ήθελαν.

Αι εις την Αμερικήν Ισπανικαί επαρχίαι κακώς διοικούμεναι διά πολύν καιρόν ηθέλησαν κατά μίμησιν της γειτονίας των να αποσειώσωσι τον Ισπανικόν ζυγόν, η επιμονή της Ισπανίας διά να μη χάση τα δικαιώματά της εις την Αμερικήν, τα έξοδα, οι αγώνες και αι τόσαι θυσίαι της δεν έκαμαν κανέν αποτέλεσμα. Η Ισπανία έχασεν, η Αμερική εκέρδισε, και εντός ολίγου η διοίκησις των αποικιών θέλει είναι τόσον δυνατή, ώστε να δώση νόμους όχι μόνον εις την Μητρόπολιν, αλλά και εις άλλα μεγαλύτερα Έθνη.

Το παράδοξον όμως, και ό,τι δεν ήθελε πιστευθή, εάν δεν εγένετο εις τον καιρόν μας, είναι η ελευθερία των Μαύρων του αγίου Δομινίκου αποικίας Γαλλικής πάλαι ποτέ. Αυτοί δούλοι εις την Πατρίδα των την Αφρικήν, δούλοι αργυρώνητοι από τους Ευρωπαίους διά την καλλιέργειαν των αγρών των εις την Αμερικήν, με ιδέας τόσον περιωρισμένας, και εις τόσον βαθμόν βάρβαροι, ώστε τους ενόμιζον οι Ευρωπαίοι όχι ως ανθρώπους, αλλ' ως έν άλλο ον, το οποίον έκαμεν η φύσις διά να χρησιμεύση ως δεσμός τις μεταξύ ζώου και ανθρώπου, ως τόσον τοιούτοι όντες, ημπόρεσε το πνεύμα της ελευθερίας, δεν ηξεύρω πώς, να έμβη εις το κεφάλι των, και τούτο έφθασε διά να τους κάμη ελευθέρους. Όλοι οι εκείσε Ευρωπαίοι κάτοικοι, και όσον στράτευμα έστειλε κατά καιρούς η Γαλλία κατ' αυτών, εχάθησαν έως ενός. Τέλος πάντων έγινε και εκείνη η μεγάλη εκ-

στρατεία επί Ναπολέοντος από σαράντα χιλιάδας εκλεκτού στρατεύματος υπό τον αρχιστράτηγον Leclerc γαμβρόν του Ναπολέοντος, και έλαβε τόσον κακήν έκβασιν, ώστε όλοι άφησαν τα κώλα εκεί. Οι Μαύροι έμειναν ελεύθεροι, ανεξάρτητοι, κύριοι της νήσου, η ελευθερία έφερε τον φωτισμόν και τα πλούτη και διοικούνται με ιδίους νόμους ως τα άλλα φωτισμένα έθνη.

Από τα τόσα παλαιά και νέα παραδείγματα συνάγεται ότι, όποιος λαός θέλει να είναι ελεύθερος, μένει ελεύθερος, και καμμία δύναμις δεν ημπορεί να τον υποδουλώση, ότι όποιος έχασε την ελευθερίαν του από δυστυχείς περιστάσεις, και θέλει να την αποκτήση, την αποκτά, και όσοι είναι διεφθαρμένοι και τους ανήκει δικαίως το να είναι δούλοι.

Οι Πελοποννήσιοι και οι άλλοι της Ελλάδος και Ηπείρου λαοί έχουν έν τι περισσότερον από όλα τα άλλα έθνη, την ενθύμησιν της αρετής, και της δόξης των προγόνων των, και το ευγενικόν εκείνο αίμα, το οποίον σώζεται και τρέχει ακόμη εις τας φλέβας των.

Αν λοιπόν τόσοι λαοί κατά διαφόρους καιρούς και εποχάς απέσεισαν της δουλείας τον ζυγόν, αν και οι Μαύροι του αγίου Δομινίκου το εκατώρθωσαν, ημπορεί τις να υποπτεύση, ή να φαντασθή ότι οι Έλληνες ενδέχεται να οπισθοπορήσωσιν ή να αποτύχωσιν; Είναι οι Τούρκοι σήμερα, ως ήσαν οι Πέρσαι όταν ήλθαν κατά της Ελλάδος; Είναι καθώς ήσαν προ εκατόν χρόνων; Ημπορεί τις να τους παρομοιάση με τους Ισπανούς, με τους Άγγλους, με τους Γάλλους, οίτινες εις το άχρον της δυνάμεώς των δεν ημπόρεσαν να υποτάξωσιν όσα μέρη ηθέλησαν να είναι ελεύθερα. Τις δεν ηξεύρει ότι οι Τούρκοι εις τον έσχατον πόλεμόν των με τους Ρώσους δεν ημπόρεσαν ποτέ να συστήσωσιν ένα στρατόπεδον από πενήντα χιλιάδας, και ενώ τότε είχαν ακόμη τους υπό το όνομα των Γκιρτζαλίδων αποστάτας, τον περίφημον Μουσταφά Μπαϊρακτάρ Πασσάν, τον Αλή Πασσάν, τον Τζαπάνογλου, τον Καραοσμάνογλου, και τον Ισμαήλ-μπεην των Σερρών, τοπάρχας τόσον δυνατούς; Τώρα αυτοί όλοι έλειψαν, η πανώλης εμβήκεν έπειτα εις όλην την Ρούμελην, και έκαμε μεγάλην φθοράν. Οι Γενίτσαροι, οίτινες νομίζονται στρατεύμα, ή δεν εβγαίνουν από την Κωνσταντινούπολιν, επειδή δεν έχει η διοίκησις δύναμιν να τους βιάση, ή και αν έβγουν ολίγοι, εις άλλο δεν χρησιμεύουν, ειμή εις το να δώσωσι το παράδειγμα της απειθείας και αταξίας εις τους άλλους. Χρήματα δεν δίδει εις τας εκστρατείας της αυτή η διοίκησις, ειμή πολλά ολίγα, και αυτά ακόμη κλέπτονται από τους επιστάτας. Όλα της τα φρούρια έχουν έλλειψιν όλων των αναγκαίων, τακτικόν στρατεύμα δεν έχει. Πού ευρίσκεται λοιπόν η δύναμις των Τούρκων; Και τι βλέπουν εις αυτήν την σεσαθρωμένην διοίκησιν οι φίλοι της και την νομίζουν ακόμη μεγάλην δύναμιν; Είναι άξιον απορίας!

Ως τόσον συγχωρείται εις τους φίλους της Τουρκίας το να φρονώσι περί αυτής ό,τι θέλουν. Η αλήθεια είναι ότι το πράγμα τρέχει άλλως πώς, ότι η Τουρ-

κία είναι φυσικά εις την πτώσιν της, και ότι ο καιρός είναι αρμόδιος εις την Πελοπόννησον, και εις τους περί την Πελοπόννησον λαούς διά να αποκτήσωσι την ελευθερίαν των και την πολιτικήν ύπαρξίν των και να ζήσωσι καθώς ζουν και άλλοι λαοί της Ευρώπης.

Τα μεγάλα όμως καλά δεν γίνονται χωρίς μεγάλας θυσίας, χωρίς κόπους, και χωρίς επιμονήν εις τον προσκείμενον σκοπόν. Υπερίσχυσαν οι Ρώσοι, και εθριάμβευσαν, αλλά κοντά εις τόσας άλλας θυσίας έκαυσαν και την Μόσχαν. Οι Ολλανδοί έπνιξαν απειράκις τον τόπον των. Οι Μαύροι του αγίου Δομινίκου εστάθησαν με τα όπλα και την φωτιάν εις το χέρι, και ό,τι δεν ημπορούν να φυλάξωσι, το έκαϊαν.

Τοιαύται θυσίαι απαιτούνται αφεύκτως από τους Πελοποννησίους και από όσους άλλους λαούς θέλουν να τους μιμηθώσι· πρέπει να εύρωσιν ασφαλή μέρη διά να βάλωσι τας γυναίκας και τα παιδιά των. Πρέπει να σταθώσι σκηνίται και ένοπλοι δι' όσον το καλέση η χρεία· πρέπει να καίωσιν ό,τι δεν ημπορούν να φυλάξωσι, και να σηκώνωσιν από τον εχθρόν κάθε βοήθημα, πρέπει όλοι να έχωσιν όπλα. Πρέπει όλοι να αποφασίσωσι να χάσωσιν εις αυτόν τον περί Πατρίδος αγώνα. Πρέπει να ομόσωσιν υποταγήν εις τους αρχηγούς, και να την φυλάξωσιν, πρέπει και αυτοί οι αρχηγοί να μιμηθώσι τους ενδόξους αρχηγούς του Μαραθώνος, οίτινες έδωσαν τα πρωτεία εις τον Μιλτιάδην, διότι τον εγνώριζον καλύτερόν των και αξιώτερον, πρέπει να μιμηθώσι τον δίκαιον Αριστείδην, όστις εχθρός του Θεμιστοκλέους και εξωρισμένος από αυτόν, επήγε μόνος του εις την ανάγκην της Πατρίδος του και προσφέρθη διά να δουλεύση υποκάτω εις τον θανάσιμον εχθρόν του. Πρέπει να μιμηθώσι και αυτόν τον Θεμιστοκλέα, όστις ναύαρχος ων της μεγαλυτέρας θαλασσίας των Ελλήνων δυνάμεως, και τα συμφέροντα διά τους Έλληνας προβάλλων, είδε να τον ατιμάση ο Ναύαρχος της Σπάρτης, επειδή εσήκωσε ξύλον να τον κτυπήση, και μ' όλον τούτο δεν έδειξεν ούτε ότι εσυγχύσθη, αλλά τον είπεν ησυχως «κτύπα, πλην άκουε», πρέπει να μιμηθώσι τον Λεωνίδα, το καύχημα της Σπάρτης, και της Ελλάδος, όστις υπήγε με τους τριακοσίους του εις τας Θερμοπύλας διά να θυσιασθή και να τρομάξη τον εχθρόν με την αντίστασίν του ως και έγινε. Πρέπει τέλος πάντων να ευθυμηθώσιν, ότι αύται όλαι αι αρεταί είναι των προγόνων των, ότι τας έχουν κατά κληρονομίαν και ότι ήλθε καιρός διά να τας βάλωσιν εις πράξιν και να δείξωσιν ότι είναι γνήσιοι απόγονοι εκείνων των ενδόξων ανδρών.

Λείπουν χρήματα· λείπουν άλλα μέσα· είναι δυσκολίαι· αυτά όλα πρέπει να τα καταφρονήσωσιν οι Γραικοί και να υπερβώσι κάθε δυσκολίαν. Και οι Ελβετοί και οι Μαύροι του αγίου Δομινίκου και άλλοι πολλοί λαοί είχαν τας αυτάς δυσκολίας κατ' αρχάς, και τας υπερέβησαν.

Δεν πρέπει ούτε να βλέπωσιν ως εχθρούς, όσοι φαίνονται σήμερον εχθροί, και να φοβούνται, διότι αυτοί οι ίδιοι θέλουν γυρίσει, και θέλουν τους βοηθήσει, όταν ίδωσιν, ότι επιμένουν οι Γραικοί εις τον αγώνα των, ότι υπερισχύουν, και ότι είναι λαός άξιος της ευνοίας και βοηθείας των.

Τους Τούρκους πρέπει να τους βλέπωσιν ως συμπατριώτας και ως αδελφούς, όταν δώσουν τα άρματα και τα πιστά ότι θέλουν ησυχάσει· τούτο το ζητεί η θρησκεία, η ορθή πολιτική, η ανάγκη και το συμφέρον των Γραικών, και εναντία κάμνοντας βλέπτουν εαυτούς παρά τους Τούρκους.

Μία κεντρική προσωρινή διοικήσις από απεσταλμένους των διαφόρων της Πελοποννήσου επαρχιών πρέπει να συσταθή και να μένη εις το επάγγελμά της, έως ου να τελειώσωσι τα πράγματα. Αύτη πρέπει να έχη τον πρόεδρόν της και τους γραφείς της, και διηρημένη εις δύο να σχηματίζει πάντοτε έν σώμα, δηλαδή όλοι ομού να συμβουλευώνται, και να αποφασίζωσι, και έπειτα, ό,τι ανήκει εις το οικονομικόν να ενεργήται από όσους είναι εις τούτο διωρισμένοι, και το έργον των. Ό,τι αποβλέπει το πολιτικόν, και την εσωτερικήν ευταξίαν του τόπου να το ενεργώσιν οι άλλοι. Τα δε έγγραφα πρέπει να τα υπογράφη ο Πρόεδρος, και ο Σεκρετάριος του μέρους εκείνου, οπού ανήκει η υπόθεσις, και όθεν γίνεται το γράμμα. Όσον είναι απλά τα πράγματα κατά το παρόν, τόσον είναι ευκολώτερα και καλύτερα.

Η διοικήσις πρέπει να γνωρισθή από όλην την Πελοπόννησον, και να χαίρεται και υποταγήν και σέβας· επ' ονόματί της πρέπει να γίνωνται όλα. Με αυτήν πρέπει να ανταποκρίνεται το στράτευμα, και από αυτήν να ζητή τα αναγκαία εις τας χρείας του.

Ο στρατός πρέπει να έχη έν ίδιον συμβούλιον διά τα πολεμικά κινήματά του, και να σχηματίζει έν σώμα υπό διαφόρους μεν αρχηγούς, πλην με ένα σκοπόν. Πρέπει να κάμωσι και ολίγους στρατιωτικούς νόμους τους οποίους να γνωρίση το στράτευμα, διότι κατ' αυτούς πρέπει να γίνωνται και αι ποιναί, και όχι ποτέ κατά δόκησιν των αρχηγών.

Αι κρίσεις πρέπει, να θεωρώνται κατά το παρόν από τους κατά τόπον αρχιερείς, επιτρόπους των αρχιερέων, και κληρικούς και με αιρετοκρισίαν. Η διοικήσις δεν πρέπει εις τούτο να ανακατωθή και να χάνη καιρόν· τα μεγάλα εγκλήματα μόνον, ως επιβουλή, προδοσία, φόνος και άλλα τοιαύτα, πρέπει να θεωρώνται από την διοίκησιν, και να αποφασίζεται από αυτήν η ποινή.

Όσοι δείξωσιν ανδρείαν εις τους πολέμους και όσοι δουλεύσωσι την Πατρίδα με οποιονδήποτε άλλον τρόπον πρέπει να γίνωνται γνωστοί εις την διοίκησιν, και αυτή να ευχαριστή εγγράφως, και να σημειώνωνται τα ονόματά των, διά να ανταμειφθώσιν εν καιρώ.

Διά τας γυναίκας και ορφανά των φονευθέντων εις τον πόλεμον πρέπει να γίνεται φροντίς.

Επειδή είμεθα πτωχοί, ως οι πρόγονοί μας, πρέπει εις τα βραβεία να μιμηθώμεν εκείνους, και όχι τους πλουσίους και διεφθαρμένους λαούς. Στεφάνους από δάφνην εις τους νικητάς, και σιδηρά νομίσματα με την εικόνα του Λεωνίδου, όταν τους προσφέρει η Πατρίς, είναι αρκετόν. Όσοι άλλοι δουλεύσωσιν αλλέως πως την πατρίδα πρέπει να λάβωσι χάλκινον νόμισμα με την επιγραφήν η Πατρίς Ευγνωμονούσα, και άλλην τοιούτου είδους ανταμοιβήν.

Αν αι τοιαύται αμοιβαί φανώσι μεγάλοι, και αν τας δεχθώσιν οι τωρινοί Έλληνες, ως τας εδέχοντο άλλοτε οι πρόγονοί των, η Ελλάς θέλει είναι ελευθέρα αποφασιστικώς. Των Τούρκων η επιμονή, των φίλων των η βοήθεια, όλων των εθνών η θέλησις, και αυτή η κακή ειμαρμένη ακόμη, αν βοηθή τους Τούρκους και θέλη της Ελλάδος την δουλείαν, οι Τούρκοι θέλουν νικηθή, καταισχυνθή, αποστατήσσει τέλος πάντων, και οι Έλληνες θέλουν υπερισχύσει.

Η δύναμις στέκει εις την αρετήν, εις τον χαρακτήρα του Έθνους, και όχι εις τα μέσα του, εις τον αριθμόν του. Ότι οι Γραικοί έχουν ανδρείαν προσωπικήν, τούτο εφάνη εις πολλές και διάφορους περιστάσεις, και ομιλώντας εις Γραικούς δεν είναι χρεία να απαριθμήσω τας πράξεις και τα πράγματα. Είθε να έχωσι και γνώσιν, αρετήν, πατριωτισμόν, και το αίσθημα της δόξης. Είθε να στεφανώση η νίκη τους αγώνας των, και να μειδιάση η τύχη, βλέπουσα την τόλμην και ανδρείαν των! Είθε! Είθε! Ούτω γένοιτο!!!.»

IV Μια επιστολή του Ιγνατίου • προς τον Οδυσσέα Ανδρούτσο, 1824

Κύριε στρατηγέ.

Ο φίλος Τουρτούρης μοι έστειλεν ίσον του προς αυτόν γράμματός σου, παρακαλώντας με να γράψω τα δέοντα προς την σεβαστήν Διοίκησιν. Ότι σε επιστόλισαν δις εις το Ναυπλιον, το πιστεύω, επειδή είναι πράγμα το δε να είναι με είδησιν και προσταγήν της σεβαστής Διοικήσεως, τούτο το βλέπω απίθανον και διόλου αδύνατον, διότι, όχι η Διοίκησις, αλλ' ούτε μερικοί τινες δεν εμβήκαν μέχρι τούδε εις δολοφονίας, μ' όλην την κυριεύσασαν διά τόσον καιρόν διχόνοιαν, και τούτο κάμνει τιμήν εις τους Πελοποννησίους, διότι αποδεικνύει ανδρας με φρόνησιν, οίτινες γνωρίζουν το συμφέρον των, και δεν ανοίγουν δρόμον κινδυνώδη εξίσου δι' όλους. Αν ο Κωλέττης έχη αιτίας να είναι εχθρός σου, τα άλλα μέλη της Διοικήσεως πώς είναι πιθανόν να τον ακούσωσι και να υποσχεθώσιν, ως γράφεις, δώδεκα χιλιάδας τάλλα-ρα, διά να σε δολοφονήσωσι; Είναι τα τάλλαρα τόσον πολλά διά να τα ρίπτωσι κατά τούτον τον τρόπον; Και όταν η Διοίκησις, κατά το πολιτικόν σύστημα της Ελλάδος, δεν έχη την άδειαν να καταδικάσῃ εις θάνατον τον μικρότερον πολίτην, χωρίς κρίσιν και χωρίς να τον καταδικάσωσιν οι νόμοι, πώς ημπορεί να αποφασίση τον θάνατον ενός στρατηγού και με δολοφονίαν; Ότι κάτι ηκολούθησε, το πιστεύω, και ημπορεί να είναι από μερικούς εχθρούς σου. Το να είναι δε η επιβουλή από μέρους της Διοικήσεως, τούτο με λυπεί και με πειράζει, διότι πειράζει την τιμήν του Γένους, και δεν θέλω ούτε να το ακούσω ούτε να το πιστεύσω. Δεν τολμώ προσέτι ούτε να γράψω περί τούτου προς την σεβαστήν Διοίκησιν, διότι είναι ύβρις, αλλά μερικώς και φιλικώς έγγραφα προς τον κύριον Κουντουριώτην, διά να σας συμβιβάσῃ με τον Κωλέττην και να εξαλείψῃ τας υποφίας σου.

Αλλ' ενώ επιθυμώ να δείξῃ η Διοίκησις δικαιοσύνην εις τας πιστάς και καλὰς εκδουλεύσεις σου, να σε αγαπήσῃ ως καλόν πατριώτην, να σε ησυχάσῃ και να σε εγκαρδιώσῃ, βεβαιώνοντάς σε την εύνοιαν και προστασίαν της, διά να ημπορῇς να δουλεύσῃς και εις το εξής την Πατρίδα με ζήλον, επειδή έχεις και την ηλικίαν ακμάζουσαν και υπόληψιν συστημένην, και ημπορείς να είσαι ωφέλιμος περισσότερον από κάθε άλλον, επιθυμώ να δείξῃς και συ, αγαπητέ υιέ, σέβας και υποταγήν εις την Διοίκησιν, ως υπήκοος και ως στρατηγός της, και τώρα και διά πάντοτε διότι η Διοίκησις παρρησιάζει το Γένος, και πρέπει κατά χρέος όλοι να την σεβώμεθα, διότι καθείς εξ ημών τιμώντας την Διοίκησιν, τιμά το Γένος, του οποίου οι παραστάται περιοδικώς εκλέγουν τα υποκείμενα, άτινα την συνθέτουν διότι άνευ Διοικήσεως, και

Διοικήσεως δυνατής, τα πράγματά μας δεν μπορούν να λάβωσι την επιθυμητήν έκβασιν, και είναι χρέος όλων μας, διά το συμφέρον της Πατρίδος, και διά το ιδιαίτερον ακόμη συμφέρον μας να δίδωμεν χείρα βοηθείας εις την κατά καιρόν Διοίκησιν, ώστε και εις την Πατρίδα να την σέβωνται και να λείψη η αναρχία και η ολιγαρχία, και εις την Ευρώπην να έχη υπόληψιν και να γνωρίσωσιν αι Δυνάμεις της Ευρώπης, ότι έχομεν πραγματικώς Διοίκησιν και όχι σκιάν Διοικήσεως, και ότι είμεθα άξιοι να διοικήσωμεν αυτοί εκαυτούς· διότι οι φίλοι των Τούρκων λέγουν ότι δεν είμεθα άξιοι να διοικηθώμεν μόνοι μας, ότι θέλει βασιλεύσει πάντοτε αναρχία εις την Ελλάδα, και ότι είναι συμφέρον μας να υποταχθώμεν εις τους προτέρους μας τυράννους με κάποια προνόμια ασήμαντα, τα οποία ούτε θέλουν φυλαχθή.

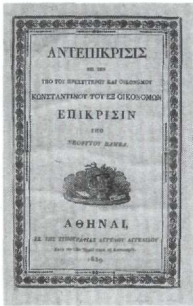
Έχω βεβαιότητα, και διά πολλών γραμμάτων και από υποκείμενα, τα οποία σε εγνώρισαν, ότι έχεις φρόνησιν, νουν υγιή και κρίσιν ορθήν, και διά τούτο έχω χρηστάς ελπίδας, ότι θέλεις αναγνώσει με ευχαρίστησιν όσα σε γράφω, και ότι, αφ' ου γνωρίσης το συμφέρον της Πατρίδος και το ίδιον σου, δεν θέλεις πλέον διστάσει εις το να εξακολουθήσης τον ορθόν δρόμον, όστις είναι το να είσαι πάντοτε καλά με την Διοίκησιν.

Ακούω, ότι edιώρθωσες έν σπήλαιον και έβαλες το πράγμα σου και την φαμίλιαν σου· τα σπήλαια είναι διά τα άγρια θηρία και διά τους ληστές· επίσημοι στρατηγοί του Γένους, οίος συ, και με τόσας εκδουλεύσεις προς την Πατρίδα, δεν έχεις χρείαν να φυλάξης τους ανθρώπους σου και το πράγμα σου εις το σπήλαιον, ενώ είναι τόσα φρούρια εις τας χείρας των Ελλήνων, και ούτε είναι δυνατόν να υποπτεύης τους ομογενείς σου, οίτινες δεν εφάνησαν εις κανένα επίβουλοι. Θέλεις ειπεί: τι πειράζει, αν εγώ ηθέλησα να σταθώ με τους ανθρώπους μου εις ένα σπήλαιον; Δεν πειράζει τίποτε, πλην πειράζει την υπόληψίν σου, και διά τούτο σε το σημειώ, και κρίνε το πράγμα μόνος σου.

Εις τους πολέμους εφέρθης καλά ως στρατιώτης, και edοξάσθης και εις την Πατρίδα σου και εις την Ευρώπην· πρέπει και ως πολίτης να φερθής καλά με τους ομογενείς σου, και με την Διοίκησιν της Πατρίδος σου, και ούτος είναι ο τρόπος να κερδίσης τους κόπους σου και να αναδειχθής εις των πρωτίστων του Γένους, επειδή το Γένος δεν γνωρίζει διά προύχοντας, ειμή όσους edούλευσαν και δουλεύουν την Πατρίδα με πίστιν και με πατριωτικόν ζήλον.

Σοι έγγραφα πολλά· αλλά τα γραφόμενα είναι συμβουλαί πατρικαί, και αν θελήσης να δώσης προσοχήν, δεν θέλεις μετανοήσει. Χρεωστώ εις όλους την αλήθειαν, ως αρχιερεύς, και ως έχων κάποιαν γνώσιν πραγμάτων, επειδή edούλευσα πολλούς χρόνους εις διάφορα μέρη και εις διαφόρους περιστάσεις· την χρεωστώ δε μάλλον προς σε, επειδή είσαι επαρχιώτης μου και υιός ενδόξου ανδρός, του οποίου την αρετήν και τα προτερήματα σέβομαι με όσους τον εγνώρισαν. Ταύτα και μένω

V • Απάντηση του Ν. Βάμβα στις κατηγορίες του Κωνσταντίνου Οικονόμου για το θέμα της γλώσσας

Διά να δείξη ο φιλογενής, ότι είναι περιττή η μετάφρασις των ιερών Γραφών εις την ομιλουμένην Γλώσσαν, λέγει ελεγκτικώς ερωτών, «Πώς; ο Ελληνικός λαός έπαυσεν ομιλών την γλώσσαν των ιδίων αυτού προγόνων; Και τίνων λοιπόν γλώσσαν λαλούσιν οι Έλληνες την σήμερον; Μήπως διαλέγονται Γοτθικά ή Τουρκικά; κτλ. (Σελ. 33)». Η ερώτησις αύτη ομοιάζει με εκείνην την άλλην, «και ωσάν ποίος τις επανήλθε πάλιν εις την Ελλάδα (ο Οικονόμος), αν όχι ως Έλλην; άραγε ως Αφρικανός; ή Αμερικανός; ή ως άλλος αλλόφυλος και αλλοεθνής»; Λέγεις, Κύριε Οικονόμε, ότι οι λαοί των Αντιοχέων και Βυζαντιών εννόουν τον Χρυσόστομον· είπες ολίγον ανωτέρω, ότι η νυν κοινώς ομιλουμένη γλώσσα ολίγον διαφέρει της επί Χρυσοστόμου και έτι παλαιότερον λαλουμένης Ελληνικής. Κατά σε λοιπόν ο σημερινός λαός των Ελλήνων εννοεί τον Χρυσόστομον και τους άλλους συγχρόνους του Χρυσοστόμου ιερούς διδασκάλους και τους έτι παλαιότερους συγγραφείς· ούτω λοιπόν κατά μικρόν αναβαίνων λέγε, ότι εννοεί και τον Δημοσθένην, και τον Πλάτωνα, μέχρι του Ομήρου. Μη ψεύδου, Οικονόμε, μη σοφίζου· μη θέλε να κολακεύης τον Ελληνικόν λαόν ούτω γελοιώς, διά να κρατής αυτόν εις την αμάθειαν του Θείου λόγου. Αυτοί σε αποκρίνονται ειλικρινώς, Άγιε Οικονόμε, η Γλώσσα μας, ναι, δεν είναι Γοτθική, ή Τούρκικη· έξω όμως από ολίγα λόγια σκορπιστά, δεν καταλαμβάνομεν ούτε Ευαγγέλιον, ούτε Απόστολον, ούτε προφητείας, ούτε Ψαλτήριον, ούτε στιχηρά. Διά τούτο την ώραν της ακολουθίας ομιλούμεν δι' άλλας υποθέσεις· και βαρυνόμενοι να στεκώμεθα χωρίς να καταλαμβάνωμεν, κάμνομεν τον σταυρόν μας και φεύγομεν οι περισσότεροι, καθώς τελειώση το Ευαγγέλιον. Αλλαχού δε αντιφάσκων, διά να προσβάλη εμέ, καταφρονεί την Γλώσσαν του λαού, και την εις ταύτην γενομένην μετάφρασιν, φλύαρον λαλιάν ονομάζων, χυδαιόγραφικον, και τα τοιαύτα συνήθη εις την σεμνήν αυτού γλώσσαν συσσωρεύων. Προς ταύτα δε πάλιν αντιφθεγγόμενος, λέγει όσα οι ιεροί πατέρες ημών και διδάσκαλοι αληθέστατα έλεγον περί της ακόμφου και αμαθούς φαινομένης λέξεως των αγίων Γραφών, τα οποία κατ' ευθείαν αντανακλώσιν επ' αυτόν τούτον τον κατήγορον της χυδαιογλώσσου, ως λέγει, μεταφράσεως. «Ημείς (έλεγον) Μωσεί και Ηλία και τοις ούτω μακαρίοις ανδράσι σύνεσμεν, εκ της βαρβάρου φωνής διαλεγομένοις ημίν τα εαυτών, και τα παρ' εκείνων φθεγγόμεθα, νουν μεν αληθή, λέξιν δε αμαθή, ως αυτά ταύτα δηλοί». ¹ Και πάλιν εκ του αυτού Μεγάλου Βασιλείου, «της (των Γραφών) λέξεως το ιδιότροπον μηδένα σοι κινείτω γέλωτα· είπερ μη επόμεθα

ταῖς παρ' ὑμῶν ἐκλογαῖς τῶν ρημάτων, μήδε το τῆς θέσεως αὐτῶν εὐρυθμον ἐπιτηδεύομεν. Οὐ γὰρ τορνευταὶ λέξεων παρ' ἡμῖν, οὐδέ το εὐήχον τῶν φωνῶν, ἀλλὰ το εὖσημον τῶν ονομάτων πανταχοῦ προτιμότερον». ² Ὅλα ταῦτα μαρτυροῦν, ὅτι το ὕφος τῶν ἱερῶν Γραφῶν δὲν εἶναι οὔτε εἰς τὰς ἐκλεκτάς λέξεις, οὔτε εἰς τὴν ἐντεχνον καὶ κατακηλούσαν τὰς ἀκοάς σύνθεσιν, ἀλλ' εἰς αὐτὰ τὰ ὑψηλά πράγματα, εἰς το ὕφος τῶν ἀποκαλυπτομένων μυστηρίων, εἰς το ὕφος τῆς εἰς τὸν ἄνθρωπον ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, εἰς το ὕφος τῆς εὐαγγελικῆς ἠθικῆς. «Διὰ τοῦτο τὰ μωρὰ τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεός, ἵνα τοὺς σοφοὺς καταισχύνῃ. Καὶ τὰ ἀσθενή τοῦ κόσμου ἐξελέξατο ὁ Θεός, ἵνα καταισχύνῃ τὰ ἰσχυρά. Καὶ τὰ ἀγενή τοῦ κόσμου (οὐχὶ τοὺς ἐξ Οἰκονόμων Οἰκονόμους) καὶ ἐξουθενημένα, καὶ τὰ μὴ ὄντα, ἵνα τὰ ὄντα κακαργήσῃ». ³ Διατί λοιπόν, Οἰκονόμε, γελάς συ, ἐκφραυλίζεις, καὶ ἀπορρίπτεις τὴν σήμερον γενομένην διὰ τὸν Χριστιανικὸν λαὸν χυδαίαν καὶ βάρβαρον, ὡς λέγεις, καὶ ἀκομψον καὶ σόλοικον μετὰφρασιν τῶν ἁγίων Γραφῶν; Εἴαν εἰς τὰς ἡμέρας τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ Ἀποστόλων ἡ Γλῶσσα τῶν τότε Ἑλλήνων ἦτον, ὁποῖα εἶναι ἡ σημερινή, καὶ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐκηρύττετο καὶ ἐγράφετο με τοιαύτην Γλῶσσαν, το ὕφος τῶν κηρυττομένων πραγμάτων ἤθελε τάχα ταπεινωθῇ, καὶ τὰ θαυμάσια ἀποτελέσματα τοῦ κηρύγματος ἤθελαν ἐμποδισθῇ; Πῶς λοιπόν δὲν ἔχει δίκαιον ὁ σημερινὸς λαὸς τῶν Ἑλλήνων νὰ λέγῃ συμφώνως με τὸν Μέγαν Βασίλειον πρὸς σε τὸν καταφρονητὴν καὶ ἐμπαίκτην τῆς Γλώσσης τοῦ, «Διὰ τι, Ἄγιε Οἰκονόμε, περιπαῖζων τὸ πέρνω, καὶ σηκώνω, καὶ ἐστάθῃ καὶ ἦτο, καὶ εἶναι, καὶ θέλει εἶσθαι, καὶ ἄλλας τοιαύτας λέξεις καὶ φράσεις τῆς Γλώσσης ἡμῶν, ζητεῖς νὰ μας ἐμποδίσῃς ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἁγίων Γραφῶν; Ἐπειδὴ ἡ Γλῶσσα τῶν ἐνδόξων προγόνων μας ἐχυδαῖσθη καὶ ἐβαρβαρώθη, ὡς λέγεις, δὲν πρέπει διὰ τοῦτο νὰ ἀναγινώσκωμεν εἰς τὴν Γλῶσσαν μας, διὰ νὰ φωτιζώμεθα; Ἀν ἐμπορὴς εὐθύς νὰ μας μάθῃς τὰ παλαιὰ σου Ἑλληνικά, διὰ τι δὲν θαυματουργεῖς; Εἴαν δὲν ἐμπορὴς, διὰ τι κατατρέχεις τοὺς θέλοντας νὰ μας φωτίσωσι διὰ τῆς Γλώσσης, τὴν ὁποίαν λαλοῦμεν; Καὶ ἐπειτα, ποῖοι ἄλλοι τὴν ἔφεραν εἰς τὴν κατὰστασιν ταύτην παρὰ οἱ ὅμοιοί σας, ἄρχοντες καὶ ἀρχιερεῖς, οἱ ὁποῖοι ἀμελοῦσαν, κατέτρεχαν μάλιστα, τὸν φωτισμὸν ἡμῶν, καὶ ἐξοδεύοντες εἰς τὴν τρυφὴν καὶ σπατάλην τὰ συναγόμενα πλούτη ἀπὸ τοὺς κόπους καὶ ἰδρώτας ἡμῶν, τοὺς ὁποῖους λέγετε χυδαίους καὶ βαρβάρους, ἐνῶ σεις μας ἐχυδαῖώσατε οὕτω καὶ ἐβαρβαρώσατε, ἔφεραν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἀμάθειαν καὶ τὴν δουλείαν; Ἀλλὰ τέλος πάντων, με αὐτὴν τὴν χυδαίαν Γλῶσσαν μάς ἐμφύχωσαν οἱ φίλοι τῆς ἐλευθερίας μας, καὶ ἀρπάξαντες τὰ ὅπλα ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, ἐλευθερώθημεν με τὴν βοήθειαν τοῦ Κυρίου τῶν δυνάμεων. Με αὐτὴν τὴν Γλῶσσαν φωτιζόμεθα καθ' ἡμέραν καὶ ἡμεῖς καὶ τὰ τέχνα μας. Με αὐτὴν τὴν Γλῶσσαν καταλαμβάνομεν ἀσυγκρίτως καλλήτερα τὰς ἁγίας Γραφάς. Με αὐτὴν ἀκούομεν τὴν σήμερον καὶ Προφήτας καὶ Εὐαγγελιστάς καὶ Ἀποστό-

λους, να μας λέγωσι τα μεγαλεία του Θεού. Με αυτήν προχωρούμεν πάντοτε εις το τελειότερον. Διά τι ζητείς συ να εμποδίσης το μέσον του φωτισμού μας;»

Ἦθελεν εἶσθαι, ὡς προείπον, οὐκ ὀλίγη καὶ ἀηδὴς μακρολογία νὰ ἀναφέρω καθ' ἑκάστα ὅσα ὁ Κύριος Οἰκονόμος γράφει ἀντιφάσκων, σοφιστεύων, σατυρίζων, παρεξηγῶν, τὰς ῥήσεις τῶν Θεῶν Πατέρων δολίως ἐφαρμόζων, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἐναντίον τοῦ θεοῦ σκοποῦ, καὶ τοῦ κοινοῦ τῶν ἀνθρώπων λογικοῦ, ὅτι πᾶσα μετάφρασις τῶν ἁγίων Γραφῶν εἰς τὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν εἶναι περιττὴ καὶ βλαπτικὴ. Διὰ τοῦτο παραλείπων ταῦτα εἰς τὸν ὅστις θέλει νὰ ἀναγνώσῃ περιέργως τὴν *Επίκρισιν* αὐτοῦ, ἀνακεφαλαιῶ ἐνταύθα παραλλήλως καὶ μετὰ συντομίας τοὺς ἰσχυροτέρους λόγους τῆς προτάσεως αὐτοῦ, τοὺς σοφιστικῶς ἐνεσπαρμένους εἰς τὴν τερατώδη *Επίκρισιν* αὐτοῦ, διὰ νὰ ἰδῇ ἐγγύθεν ἑκάστος τὴν δύναμιν καὶ συνέπειαν αὐτῶν.

Πᾶσα, λέγει, μετάφρασις τῶν ἁγίων Γραφῶν εἰς τὴν ὁμιλουμένην γλῶσσαν εἶναι ματαία, ἀθέμιτος, καὶ ἐπιβλαβής. Διὰ ποίους λόγους;

α'. Διότι ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς δὲν ἔπαυσε νὰ ὁμιλῇ τὴν γλῶσσαν τῶν ἰδίων αὐτοῦ προγόνων.

β'. Διότι ἡ γλῶσσα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι χυδαία καὶ βάρβαρος.

γ'. Διότι οἱ Προφῆται καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐφθέγγοντο νοήματα μὲν ἀληθῆ, λέξεις δὲ ἀμαθεῖς, καὶ φράσιν αὐτῶν ὅχι τετορνευμένην.

δ'. Διότι συντρίβεται καὶ ταπεινώνεται διὰ τῆς χυδαίας φράσεως τὸ ὕψος τῆς φράσεως τῶν Προφητῶν καὶ Ἀποστόλων.

ε'. Διότι ἡ κοινὴ ἀνάγνωσις τῶν ἱερῶν Γραφῶν δύναται νὰ γεννήσῃ ἀπάτας καὶ αἱρέσεις.

Οὗτοι εἶναι οἱ ἰσχυρότεροι λόγοι τῆς λογικῆς τοῦ Κυρίου Οἰκονόμου· ὁ δὲ Βάμβας λέγει ὅτι, ἐπειδὴ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐδόθη διὰ τὴν σωτηρίαν πάντων ἀνθρώπων· ἐπειδὴ, ὅσα προεγράφη, εἰς τὴν ἡμετέραν διδασκαλίαν προεγράφη· ἐπειδὴ ὁ λαὸς δὲν ἐννοεῖ σήμερον τὴν ἀρχαίαν Γλῶσσαν εἰς τὴν ὁποίαν τότε ἐγράφησαν, πρέπει διὰ ταῦτα αἱ ἱεραὶ Γραφαὶ νὰ μεταφράζωνται εἰς τὴν Γλῶσσαν τὴν ὁποίαν καταλαμβάνει. Ἡ ἀπλότης τῆς Γλώσσης δὲν ἐμποδίζει τὴν διάδοσιν τοῦ θεοῦ λόγου· οὔτε αἱ ἐρμηνεῖαι καὶ οἱ σχολιασμοὶ καὶ αἱ διδασκαλαὶ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον πρέπει τὸ κείμενον τῶν ἱερῶν Γραφῶν νὰ μὴ ἴηαι μεταφρασμένον εἰς τὴν ὁμιλουμένην Γλῶσσαν, οὔτε ὁ φόβος, μήπως ἐκ τῆς κοινῆς ἀναγνώσεως τοῦ λαοῦ γεννηθῶσιν αἱρέσεις. Αἱ αἱρέσεις δὲν ἐγεννήθησαν ποτέ ἐκ τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἐκ τινῶν κακοσχόλων τῶν ὄντων καὶ ματαιοσκόλων πεπαιδευμένων, τοὺς ὁποίους ἐξήλεγε πάντοτε οἱ σοφοὶ πατέρες καὶ διδάσκαλοι τῆς Ἐκκλησίας· διὰ τοῦτο μάλιστα ἡ ἀνάγνωσις τῶν ἱερῶν Γραφῶν πρέπει νὰ ἴηαι κοινὴ εἰς τὸν λαόν, διὰ νὰ συστέλλῃ τοιαῦτα φιλόδοξα, ἰδιοτελή, σοφιστικά καὶ λαοπλάννα πνεύματα.

Αλλά τέλος πάντων, τις ήθελε στοχασθῆν ὅτι ὁ Κύριος Οἰκονόμος ὁ σήμερον ἐνθερμος διώκτης τῆς μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν, ὁ λέγων καὶ γράφων, ὅτι ἐν πνεύματι ἀληθείας καὶ προύτης ἀπέδειξε πολλάκις καὶ διεκήρυξε τὸ καθόλου (ὅσον διὰ τοὺς Ἕλληνας) μάταιον καὶ ἀθέμιτον καὶ ἐπιβλαβὲς τῆς χυδαίας τῶν γραφῶν μεταφράσεως, τις ήθελε στοχασθῆν, ὅτι αὐτὸς ήτο πρό τινας καίρου ζηλωτῆς ἐνθερμος, καὶ ὅτε μετέβη εἰς Πετρούπολιν, διέβαλεν ἀπίστως καὶ δολίως τὴν μετάφρασιν τοῦ Ἰλαρίωνος ὡς κακὴν, καὶ ἐπρόβαλεν εἰς τὴν ἐκεῖ Βιβλικὴν Εἰσαγωγήν νὰ κάμῃ αὐτὸς καλὴν, χωρὶς νὰ αἰσχυνθῇ ὁ ψευδάδελφος τοὺς ἐπαίνους, τοὺς ὁποῖους προλαβόντως ἀπέδιδε, περὶ τῆς αὐτῆς μεταφράσεως γράφων πρὸς τὸν αὐτὸν Ἰλαρίωνα; Εἶναι λυπηρὸν καὶ φρικώδες θέαμα ἡ ἀνακάλυψις τοιούτων χαρακτήρων· ἀλλ' ὅταν τὸ ψεῦδος κατατρέχῃ τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ δολιότης τὴν ἀθωότητα, ἡ σιωπὴ εἶναι ἐτι φρικωδεστέρα ὡς προδίδουσα καὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ἀθωότητα. Κανεῖς δὲ ἐκ τῶν ἀπλουστέρων αὐτῶν μὴ σκανδαλίζεται κατὰ τῆς παιδείας, μὴδὲ κατὰ τῆς ἀμωμότητος Ἐκκλησίας· ἡ παιδεία εἶναι ἀπαθής· ἡ Ἐκκλησία ἀμεμπτος καὶ ἀμώμητος· ὁ δὲ πεπαιδευμένος καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἐνδέχεται νὰ ᾔναι φιλόδοξος, φθονερός, σοφιστής, κόλαξ, διπρόσωπος, ψευδάδελφος, καὶ υποκριτὴς ἱεροκάπηλος.

1. Εἰσαγ. Οἰκονόμ. Σελ. 243.

2. Εἰσαγ. Οἰκονόμ. Σελ. 243, 245.

3. Α' πρὸς Κορινθ. α', 27, 28.

VI. «Κατάστασις του Γυμνασίου της Χίου κατά το 1821»

Η πόλις της Χίου διηρείτο εις τρία κύρια μέρη, ων το μεν ελέγετο Απλοταρία, το δε Εγκρεμός, το δε Παλαιόκαστρον. Εν εκάστω τούτων ήτο ανέκαθεν έν δημόσιον Ελληνικόν σχολείον, ένθα η νεολαία εδιδάσκετο την αρχαίαν Ελληνικήν γλώσσαν υφ' ενός μόνου διδασκάλου. Εξότου όμως το εμπόριον ήρξατο να εκτείνηται, και εκ τούτου η ευπορία να αυξάνηται, οι Χίοι φύσει όντες φιλομαθείς, και έτι μάλλον τότε την χρείαν τελειότερας παιδείας συναισθανόμενοι, συνεστήσαντο εν Απλοταρία Γυμνάσιον, εν ω η δημοσία εκπαίδευσις εγένετο ασυγκρίτως τελειότερα.

Ότε κατά το 1815 επανήλθεν εκ Παρισίων ο Ν. Βάμβας, προσκεκλημένος υπό της πατρίδος αυτού, διά να αναδεχθή την διεύθυνσιν του Γυμνασίου, ήσαν εν αυτώ δύο καθηγηταί των ανωτέρων τάξεων της Ελληνικής γλώσσης, τρεις διδασκαλοι των κατωτέρων, είς καθηγητής της θεολογίας, είς της αριθμητικής, γεωμετρίας και αλγέβρας, και είς των υψηλοτέρων μαθηματικών ο αξιόλογος μαθηματικός Ιωάννης Τσελεπής, ανήρ συγκεκροτημένος και με άλλας καλές επιστημονικάς γνώσεις, ανήρ αξιοσέβαστος και διά τας αρετάς αυτού. Εν ταύτη τη καταστάσει ήτο της Χίου το Γυμνάσιον, ότε ανεδέχθη την διεύθυνσιν αυτού κατά δημοσίαν πρόσκλησιν ο Νεόφυτος Βάμβας.

Οι έφοροι του Γυμνασίου της Χίου εξελέγοντο εκ των επισημοτέρων πολιτών και κατά το γένος και κατά την αρετήν αυτών' και είχαν παρά των δημογερόντων απόλυτον σχεδόν εξουσίαν εις παν ό,τι απέβλεπεν εις την πρόοδον αυτού. Όθεν προθύμως εδέχοντο και εξετέλουν πάντα τα δυνατά και κοινωφελή, όσα ο διευθυντής προέτεινεν αυτοίς. Οι Χίοι, καίτοι υποτεταγμένοι υπό την Οθωμανικήν τυραννίαν, διά την φρόνησιν όμως αυτών και ομόνοιαν περί τα κοινά συμφέροντα είχαν αριστοκρατικήν τινα κυβέρνησιν. Δις του μηνός συνήρχοντο οι έφοροι του Γυμνασίου μετά του Γυμνασιάρχου, και συνεσκέπτοντο.

Ούτω λοιπόν επί της γυμνασιαρχίας του Νεοφύτου Βάμβα προσετέθησαν εις το Γυμνάσιον της Χίου ο αοίδιμος Κ. Βαρδαλάχος καθηγητής της υπ' αυτού εκδοθείσης πειραματικής φυσικής, και της Ελληνικής φιλολογίας, είς καθηγητής της Λατινικής γλώσσης, και της ζωγραφικής, είς της Γαλλικής γλώσσης, αμφοτέροι Γάλλοι λίαν αξιαγάπητοι, και της Τουρκικής. Ο δε Νεόφυτος Βάμβας, ο διευθυντής του Γυμνασίου, εδίδασκε την χημείαν μετά πειραμάτων αυτής, την ηθικήν και την ρητορικήν. Προς τούτοις ωκοδομήθη βιβλιοθήκη και επλουτίσθη τοις αξιολογοτέροις συγγράμμασι των αρχαίων Ελλήνων, και των Πατέρων της

Εκκλησίας και πολλοίς επιστημονικοί της σοφής Ευρώπης, προσετέθη εν τω Γυμνασίω και πλήρες τυπογραφείον εκ δύο πιεστηρίων προς έκδοσιν διδακτικών βιβλίων.

Εν τοιαύτη ανθηρά καταστάσει ήτο το Γυμνάσιον της Χίου ότε εξερράγη ο υπέρ της Ελληνικής ελευθερίας αγών. Ο δε Νεόφυτος Βάμβας μόλις διαφυγών τον επικρεμάμενον κίνδυνον διεσώθη εις Ύδραν δι' άλλους αγώνας υπέρ της κοινής πατρίδος· την δε ενεγκούσαν, την ωραίαν Χίον, επελθόντες μετ' ολίγον οι βάρβαροι, οι σήμερον προστατευόμενοι και συντηρούμενοι υπό των σοφοτέρων δυνάμεων του πεπολιτισμένου κόσμου, κατέκαυσαν, έσφαξαν, ηχμαλώτευσαν!!!

Τίσειαν, Θεέ, εμά δάκρυα σοίσι βέλεσι!!!

Ν. Βάμβας

Μετά την καταστροφήν της Χίου οι διασωθέντες, καίτοι ενδεείς, ήρξαντο όμως πάλιν να κυβερνώνται κατά το πρότερον αυτών σύστημα, και να επιμελώνται της παιδείας, συστήσαντες εν Γυμνασίω, και ελληνικήν σχολήν των χορασίων.

Ο αυτός

Σ.Ε. η παρούσα σημείωσις εγράφη κατ' αίτησίν μου κατά το έτος 1853

VII. Ο Ν. Βάμβας αυτοβιογραφείται

Εν τοιαύτη λοιπόν πόλει εγεννήθη ο Βάμβας κατά το 1770. Ευτυχώς δ' ως είπομεν, αυτός ο Βάμβας γράφει ιδιοχείρως μέχρι τινός τον εαυτού βίον. Το σπουδαιότατον δε τούτο έγγραφον έχει ως εξής.

«Πολλάκις με παρεκάλεσας φίλε Ι. Βαλέτα, να γράψω προς σε τα του βίου μου και μέχρι τούδε ώκνουν προς την επιχείρησιν, μηδέν άξιον λόγου βλέπων εν αυτή· αλλ' επειδή επιμένεις τοσούτον εις την αίτησιν, άξιον λόγου κρίνων παρά σεαυτώ, και ει τι μικρόν υπάρχει εν εμοί, υπενδίδω τελευταίον ως πατήρ φιλόστοργος εις τέκνον αγαπητόν».

«Ευχαριστώ τω Θεώ πρώτιστα μεν, ότι εγεννήθην Χριστιανός· δεύτερον, ότι εκ γονέων πενήτων μεν, πλουσίων όμως εις ευσέβειαν και αρετήν, και τρίτον ότι Έλλην το γένος, καίτοι υπό τυραννίαν βάρβαρον και αντίχριστον· από παιδικής ηλικίας επόθουν την προκοπήν, και οσάκις έβλεπον άνθρωπον πεπαιδευμένον, διεγείρετο εν τη καρδιά μου τιμή και σέβας προς αυτόν, ως θείον τι ον. Ο πατήρ μου Ισίδωρος και η μήτηρ μου Σταματού συνέτεινον πολύ εις την φιλομάθειαν ταύτην διά των φρονίμων και ακαταπαύστων αυτών συμβουλών».

«Μέχρι της ηλικίας δεκαπέντε ετών εφοίτων εις τα διδασκαλεία της πατρίδος μου Χίου· συναισθανόμενος δε την ολίγην εις τα μαθήματα επίδοσίν μου, και ακούων την σχολήν της Σίφνου φημιζομένην, παρεκάλουν τους γονείς μου να με αποστείλωσιν εκεί, και εναντιουμένους διά τε την μικράν και απροστάτευτον εν ξένω τόπω ηλικίαν μου, και διά την πενίαν, μόλις κατέπεισα αυτούς δεόμενος μετά δακρύων να με εφοδιάσωσιν, όπως ηδύναντο, και να εύχωνται υπέρ εμού προς τον ουράνιον πατέρα. Ελθών ούτως εις Σίφνον, διέμενα εκεί μαθητεύων δύο έτη. Η σχολή είχε ένα μόνον διδάσκαλον, Μισαήλ τον Πάτμιον, όστις edίδασκε μόνην την Ελληνικήν γλώσσαν, καθώς πάντες σχεδόν οι διδάσκαλοι του καιρού εκείνου. Φιλολογία, Λογική, Φιλοσοφία, Στοιχεία Μαθηματικής, ταύτα ήσαν τότε εν ταις δημοσίαις σχολαίς ή όλως αγνώριστα, ή σπανιώτατα. Ενταύθα οφείλω να αναφέρω μετ' επαίνου την φιλομάθειαν των Σιφνίων και την προς τους ξένους μαθητάς εξαίρετον φιλανθρωπίαν».

«Μέλλοντος δε του Μισαήλ να απέλθη εις την Πάτμον, κατ' επιταγήν του τότε Πατριάρχου, ως υποδιδασκάλου του εν εκείνω τω καιρώ περιωνύμου Δανιήλ, επανήλθον εις την πατρίδα μου, και ητοιμάσθην να αναχωρήσω μετ' ολίγας ημέρας, επιποθών να μαθητεύσω και παρά τω Δανιήλ· ήτο Σάββατον της τυροφάγου, ότε εύρον πλοίον έτοιμον να εκπλεύση εις Σάμον. Ελθών λοι-

πόν μετά σπουδής εις την οικίαν, παρεκάλουν την μητέρα μου, απόντος του πατρός εν τη αγορά, να μοι ευχηθή διά να αναχωρήσω· η δε ήθελε διά το επίσημον των ημερών να αναβάλω την αναχώρησίν μου εις την πρώτην εβδομάδα της τεσσαρακοστής. Εν τούτοις ελθών ο πατήρ μου από της αγοράς, και ακούσας την διαφιλονείκησιν ταύτην, εστάθη ολίγον σκεπτόμενος, και εξαίφνης είπε μεγάλη τη φωνή Γύναι, ας ευχηθώμεν εις τον υιόν μας! τους πτωχούς γαρ πάντοτε έχετε μεθ' εαυτών, εμέ δε ου πάντοτε. Αναφέρω ταύτα του πατρός μου ου τοσούτον προς έπαινον εκείνου, καίτοι πολλών επαίνων αξίου εν τη ταπεινή αυτού εν τω κόσμω καταστάσει, αλλά μάλλον προς παράδειγμα των πατέρων, πόσον οφείλουν να προσέχουσιν εις την σπουδαίαν ανατροφήν των τέκνων αυτών».

«Φθάσας δε εις την Σάμον τω πρωί της επιούσης ημέρας, φιλοξενήθην παρά τω Αρχιερεί, προς ον είχον συστατικήν επιστολήν, και την δευτέραν επιβάς εις πλοιάριον, φέρον εις την Πάτμον σταφίδα, την αυτήν ημέραν απέβην εις την νήσον και ανέβην εις την ποθεινήν σχολήν, και προσεκύνησα τον ναόν του Θεολόγου, και ησπάσθην την δεξιάν των Διδασκάλων Δανιήλ και Μισαήλ. Εμαθήτευσα δε εν τη σχολή ταύτη δύο έτη. Η διδασκαλία περιωρίζετο και ενταύθα εις εξήγησιν και συντακτικήν ανάλυσιν. Φιλολογική θεωρία δεν εγίνετο· διότι οι διδάσκαλοι δεν ήξευρον ούτε την Λατινικήν γλώσσαν, ούτε άλλην τινά Ευρωπαϊκήν· και εν τη βιβλιοθήκη της σχολής, δεν εύρισκέ τις, ειμή παλαιάς τινας εκδόσεις Ελλήνων συγγραφέων και εκκλησιαστικών. Γύμνασις όμως εις το συντάττειν Ελληνιστί και εις το ορθογράφειν εγίνετο πολύ μεγαλειτέρα, παρά εν τοις σημερινοίς σχολείοις και Γυμνασίοις· ταύτης δε της ελλείψεως αιτία είναι η σύγχρονος επισώρευσις πολλών ετεροειδών μαθημάτων, ενώ έπρεπε βάσις της εκπαιδεύσεως του Έλληνος να ήναι η ελληνική γλώσσα, και επί ταύτης να εποικοδομώνται βαθμηδόν τα λοιπά, αλλ' ουχί τας μεν ξένας γλώσσας να λαλή και να γράφη ο Έλλην, εν δε τη ελληνική να σολοικίζη και να βαρβαρίζη».

«Αφού διήλθον την σειράν των εν τη σχολή της Πάτμου διδασκομένων μαθημάτων, συναισθανόμενος έτι μάλλον την χρείαν της τελειότερας παιδείας, συνέλαβον την επιθυμίαν να μεταβώ εις Πίσαν. Περί δε των αναγκαίων, συμφώνησα μετά τινος φίλου συνταξιδιώτου μου να πωλήσωμεν ό,τι είχομεν μόνον διά αύλον και εφόδιον· ελθόντες δε εκεί να δουλεύωμεν αμοιβαίως έκαστος μίαν εβδομάδα διά να τρέφη τον άλλον, και ούτω συμβοηθούμενοι και συμμελετώντες να μάθωμεν βαθμηδόν και την γλώσσαν και τας αναγκαίας επιστήμας. Πλην εκείνος μεταμεληθείς, ηθέτησε την συμφωνίαν· εγώ δε μαθών μετ' ολίγας ημέρας, ότι επέστρεφεν εκ της Ευρώπης ο συμπατριώτης μου Δωρόθεος Πρώιος, και διωρίσθη καθηγητής εν τη σχολή της πατρίδος, επανήλθον εις

αυτήν, και εξηκολούθουν τα μαθήματα αυτού τε και του Αθανασίου του Παρίου εωσού ήλθεν ο Τουρκικός στόλος μετά δύο περίπου έτη· και τότε ο διερμηνεύς του Πασσά Κωνσταντίνος Χαντσερής εζήτησε τον Πρώιον διδάσκαλον των τέχνων αυτού. Μέλλων δε ο Πρώιος μετά την αναχώρησιν του στόλου να απέλθη εις Κωνσταντινούπολιν συμπαρέλαβε και εμέ ως υποδιδάσκαλον».

«Η περίστασις αύτη εφάνη εις εμέ λίαν ευτυχής, διότι ήλπιζον εν ολίγω χρόνω να αποκτήσω ικανά χρήματα διά να μεταβώ εις την Ευρώπην· και η ελπίς μου προέβη μέχρι βεβαιότητος διά τον μετ' ολίγους μήνας προβιβασμόν του Χαντσερή εις την ηγεμονίαν της Βλαχίας· αλλά πόσον απατηλή απέβη εκείνη η δοκούσα ευτυχής περίστασις! και πόσας επιβουλάς και ραδιουργίας τεκταίνονται τα ανδράποδα της τύχης διά να εισχωρήσωσιν εις τας αυλάς αυτής! Ο ηγεμών ανεχώρησεν ευθύς διά τον τότε πόλεμον του Σουλτάνου προς τον αποστάτην Πασβάντογλου, αφήσας την Δόμναν να έλθη κατόπιν, συμπαραηκολούθησε και ο Πρώιος· εγώ δε έμενον διά να αναχωρήσω μετά της Δόμνας· άλλος τις όμως διά μεσιτειών, απούσης της Δόμνας και των μαθητών μου, ήρπασε την θέσιν μου· τότε εισήλθον εις τον οίκον του Χατμάνου Γεωργίου Μαυροκορδάτου, ανδρός αξιοτίμου διά τας αρετάς αυτού· αλλά μετά τρεις περίπου μήνας αποβληθέντος του άλλου, μετεκλήθην εις την θέσιν μου· και δους πίστιν μάλλον εις τας επιστολάς του Πρωΐου, αποβλέπων δε πάντοτε και εις τον σκοπόν της Ευρώπης κατέλιπον μετά λύπης την αξιοσέβαστον οικογένειαν του Μαυροκορδάτου, και απήλθον εις Βουκουρέστιον. Μόλις δε απήλθεν έν έτος, και πέμψας ο Σουλτάνος καπιστήν, έσφαξε τον ηγεμόνα ως γράψαντα προς την Πύλην ψευδείς κατηγορίας κατά του Χουσεΐν Πασά αρχιστρατήγου εν τω ειρηνένω πολέμω· εις τοιαύτην φρικώδη καταστροφήν κατήντησεν εκείνη η λαμπρά σκηνή, και εγώ, ο ελπίζων ταχύν πορισμόν, επανήλθον εις την Κωνσταντινούπολιν, στερούμενος και των εις την επιστροφήν αναγκαίων».

«Επανελθών δε, εισήλθον εις τον οίκον της Ευφροσύνης, αδελφής του ειρηνένου Χατμάνου, και μετά δύο έτη εις τον του Κωστάκη Σούτσου Κεμπάπου επιλεγόμενου, ένθα διέμεινα μέχρι της εις Παρισίους αναχωρήσεώς μου».

«Η εις Παρισίους πορεία μου εφαινέτο δικαίως εις τους φίλους μου τολμηροτάτη και διά την κακήν κατάστασιν της υγείας μου και διά την αχρηματίαν· η λύπη της ακουσίου δαπάνης του πολυτίμου χρόνου, η μεταβολή της διαίτης και των κλιμάτων, και υπέρ πάντα η καθημερινή δυσαρέσκεια εν μέσω της Τουρκικής τυραννίας και διαφθοράς, με είχαν εξασθενήσει τοσούτον, ώστε οι ιατροί με απήλπισαν. Χρήματα δε μόνον δύο χιλιάδας γροσιών είχον, εξ ων έπρεπε να κάμω και τα έξοδα της διά ξηράς πορείας· ούτως έχων, ετόλμησα πεποιθώς επί τον Θεόν».

«Ελθὼν εἰς Παρισίους, εφρόντισα νὰ εὕρω πόρον τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων, διδάσκων τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν πρὶν καταντήσω εἰς ἐσχάτην στέρησιν· μετὰ καιρὸν δὲ τινὰ ἀξιωθείς τῆς φιλίας τοῦ αἰδίδιμου Κοραή, ἐλάμβανον παρ' αὐτοῦ πεντήκοντα φράγκα κατὰ μῆνα ἀντὶ τῆς εἰς τὰς ἐκδόσεις τῶν πονημάτων αὐτοῦ μικρὰς βοηθείας μου, ἥτις ἦτο εἰς ἐμέ καὶ μεγίστη πνευματικὴ ὠφέλεια· οὕτω διήγαγον ἐν Παρισίοις ἐπτὰ περίπου ἔτη, φοιτῶν εἰς τὴν ἀκρόασιν τῶν μαθημάτων, καὶ ἰδίᾳ καταγινόμενος· ἐκεῖ συνέταξα καὶ ἐξέδωκα πρῶτον τὴν *Ρητορικὴν*· ἐκεῖ ἔκαμον καὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν σχολίων τῆς Βολισσινῆς ἐκδόσεως μέχρι τῆς Ζ' Ραψωδίας, ἐπιθεωρουμένην ὑπὸ τοῦ Κοραή. Ἐξὼν μετὰ τοῦ σοφοῦ ἐκείνου ἀνδρός ὡς υἱὸς μετὰ φιλοστόργου πατρός, καὶ τοῦ λοιποῦ ἤθελον μένει εὐχαρίστως παρ' αὐτῷ· πλην ἡ φωνὴ τῆς πατρίδος με ἐκάλει, καὶ ἔπρεπε νὰ ὑπακούσω. Ἀσπασθεὶς λοιπὸν μετὰ θερμῶν δακρῶν τὸν φίλτατον Κοραήν, κατέβην εἰς Λιβούρνον μετὰ τοῦ καλοῦ συμπολίτου Σταματίου Ροδοκανάκη, καὶ ἀναχωρήσας ἐκεῖθεν ἐπὶ πλοίου Ἑλληνικοῦ, ἡσπάσθην τὴν πατρίδα μετὰ ἑνδεκα ἡμέρας».

«Μετὰ τὰς ἐπισκέψεις τῶν Εφόρων τῆς σχολῆς, τῶν δημογερόντων, καὶ πολλῶν ἄλλων φιλοκάλων συμπολιτῶν, ἀνέλαβον τὰ καθήκοντα τῆς διευθύνσεως τῆς Σχολῆς· συνέταξα ὁργανισμόν τῶν τάξεων τῶν ἐλληνικῶν μαθημάτων, τὴν ἐλληνικὴν γλῶσσαν θέμενος βάσιν, ἐφ' ἧς ἐπετίθεντο τὰ ἄλλα βαθμηδόν, τὸν ὁποῖον ὑποβαλὼν εἰς τὴν παρατήρησιν τῶν συναδελφῶν μου, τοῦ μαθηματικοῦ Ἰωάννου Τσελεπή, καὶ τοῦ φιλολόγου Κωνσταντίνου Βαρδαλάχου, ὀλίγον ὕστερον ἐλθόντος μετὰ τὴν ἀφίξίν μου, ἀνέγνων ἐπειτα ἐνώπιον πάντων τῶν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων, καὶ ἐπικυρωθέντα παρὰ τῶν ἐπιτρόπων τῆς σχολῆς, διένειμον ἀντίγραφον εἰς πάντας καὶ ἐπετήρουν αὐστηρῶς τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ».

«Ὅτε ἀνεδέχθην τὴν διεύθυνσιν τῆς σχολῆς ὑπῆρχον ἕξ διδάσκαλοι τῆς ἐλληνικῆς γλῶσσης, δύο τῶν μαθηματικῶν, εἰς τῆς θεολογίας· ἐπ' ἐμοῦ προσετέθησαν καὶ διδάσκαλοι τῆς Λατινικῆς, τῆς Τουρκικῆς, τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς μουσικῆς· ἐπ' ἐμοῦ συνεστήθη ἐν τῇ σχολῇ καὶ τυπογραφεῖον, διὰ νὰ ἐκδίδωμεν τὰ ἀναγκαῖα βιβλία εἰς τοὺς μαθητάς· ὠκοδομήθη δημοσία βιβλιοθήκη, ἡγοράσθησαν πολλὰ συγγράμματα τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, καὶ ἐνομοθετήθη νὰ δίδωνται ἐκ τοῦ δημοσίου κατ' ἔτος τρισχίλια φράγκα εἰς ἀγορὰν βιβλίων. Ἐνομοθετήθη πρὸς τούτοις, νὰ πέμπωνται εἰς τὴν Εὐρώπην δύο ἐκ τῶν Χίων μαθητῶν μετὰ τὴν σειρὰν τῶν ἐν τῇ σχολῇ διδασκομένων μαθημάτων, ἐνδεεῖς, ευφυεῖς, χρηστοθήεις, προωρισμένοι εἰς τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, διὰ νὰ διατρίψωσιν ἐκεῖ τρία ἔτη πρὸς τελειοποίησιν αὐτῶν εἰς τὰς ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλολογίαν, καὶ ἐπιστρέψαντες νὰ διδάσκωσιν ἐν τῇ σχολῇ, εἴν ἦτο χρεῖα, εἰ δὲ μὴ, νὰ συνιστῶνται διδάσκαλοι εἰς ἄλλας πόλεις

της Ελλάδος. Ουδέν εκ των δυνατών συμφερόντων εις την πρόοδον της παιδείας προβαλλόμενον εις την φιλόμουσον εκείνην πατρίδα παρημελείτο υπ' αυτής. Αλλά πάντα συγκατεστράφησαν υπό των αγρίων Τούρκων, εγώ δε μόλις υπεκφυγών διά του Ρωσσικού Προξένου, του πιστού φίλου μου και φιλογενεστάτου Ν. Μυλωνά, κατέφυγον εις Ύδραν επί πλοίου Υδραϊκού, φέροντος σημαίαν Ρωσσικήν».

«Οι αδελφοί, Κουντουριώτη Λάζαρος και Γεώργιος, και πάντες οι πρόκριτοι της Ύδρας, με υπεδέχθησαν μετά μεγάλης φιλοφροσύνης. Τα πράγματα της Ύδρας ήσαν έτι μετέωρα, και διά την προ ολίγου γενομένην στάσιν τεταραγμένα. Οι πρόκριτοι συνήρχοντο καθ' ημέραν εις την Μονήν συσκεπτόμενοι περί του πρακτέου. Συλλογιζόμενος δ' εγώ τον μέγα κίνδυνον της εκραγείσης επαναστάσεως, και θεωρών την αναβολήν της Ύδρας ζημίαν μεγίστην της Ελλάδος, τολμήσας είπον προς τον φρονιμώτατον Λάζαρον, ότι η Ύδρα, ως υπερέχουσα πάντων και τη δυνάμει και τω πλούτῳ συμφέρει ανυπερθέτως να υψώση την σημαίαν εν ονόματι Θεού, οποία και αν μέλλη να ήναι η έκβασις του αγώνος, ώστε ή να συναποθάνωσι τον υπέρ πίστεως και πατρίδος ένδοξον θάνατον, ή σώσαντες την Ελλάδα, να σωθώσιν ενδόξως. Απεκρίθη δε ότι η αιτία της αναβολής είναι αι διχόνοιαι και με παρεκάλεσε να ομιλήσω περί ομονοίας τη επαύριον, ήτις ήτο Κυριακή του Θωμά· ενώ δ' εγώ μείνας μόνος εσκεπτόμην περί ομιλίας, επανελθών εκείνος από της συνεδριάσεως, ήτις εγίνετο εν τη Μονή, Βάμβια, είπεν, αύριον υφόνεται η σημαία κατὰ τας ευχάς σου, και έστω ο λόγος και περί ελευθερίας. Ακούσας ταύτα κατησπαζόμενην αυτόν δακρύων και ευχόμενος. Η νυξ εκείνη ήτον εις εμέ δάκρυα και στοχασμοί».

«Ότε ανέτειλεν ο ήλιος της Κυριακής του Θωμά, και ήχουν οι κώδωνες, ήτο θέαμα κατανυκτικόν να βλέπη τις τον λαόν εκ πάντων των μερών της θεατρικής εκείνης πόλεως καταβαίνοντα εις το παράλιον. Όλη η παράλιος πλατεία, τα καταστρώματα και κατάρτια των προσωρμισμένων πλοίων, η οροφή του ναού της Μονής, πάντα ήσαν πλήρη από του πλήθους. Τότε αναβάς επί το βήμα ως ένθους υπό των αισθημάτων εν μέσω βαθυτάτης σιωπής, παρέστησα το δίκαιον του υπέρ πίστεως και πατρίδος ανοιχθέντος ελληνικού αγώνος, τα δεινά της πολυχρονίου τυραννίας, και την ανάγκην τού να αγωνισθώμεν εν μιá ψυχή και καρδιά, πεποιθότες εις την βοήθειαν του Κυρίου των δυνάμεων, και εις την ευμένειαν των ευσεβών βασιλέων. Κατέβην από του βήματος εν μέσω σοβαράς σιωπής του ηρωϊκού εκείνου λαού· και εν τρισίν ημέραις ωπλίσθησαν και ετοιμάσθησαν τριάκοντα τα καλήτερα πλοία, διά να ενωθώσι μετ' άλλων τοσούτων εκ των Σπετσιών, και να εκπλεύσωσιν εις Ψάρά».

«Μετά δύο περίπου μήνας από της εις Ὑδραν ἀφίξεώς μου ἦλθεν ὁ προσδοκώμενος Δημήτριος Ὑψηλάντης καὶ ἀμειφθέντων τῶν συνήθων κανονοβολισμῶν, ἐπέμφθησαν εἰς τὸ πλοῖον πρὸς δεξίωσιν αὐτοῦ δύο τῶν προκρίτων· ἀποβάντα δὲ ὑπεδέχθησαν οἱ ἱερεῖς ἐνδεδυμένοι τὴν ἱερατικὴν αὐτῶν στολὴν μετὰ τῶν προκρίτων καὶ πλήθους πολλοῦ τοῦ λαοῦ, καὶ οὕτω ψάλλοντες εἰσῆλθον εἰς τὸν ναὸν τῆς Μονῆς. Μετὰ δὲ τὴν δοξολογίαν ἀνέβη εἰς τὸν οἶκον τοῦ Γεωργίου Κουντουριώτου, ἐνθα διέμεινε μέχρι τῆς εἰς Πελοπόννησον ἀναχωρήσεως αὐτοῦ. Μέλλων δὲ νὰ ἀναχωρήσῃ, ἤθελε νὰ ἀκολουθήσω αὐτόν· ἀλλὰ καὶ οἱ πρόκριτοι ἤθελον νὰ μένω· ἐρωτηθεὶς δὲ νὰ εἰπῶ τὴν γνώμην μου, ἀπεκρίθη ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιστάσει γνώμην ἰδίαν δὲν ἔχω, ἀλλ' ὅτι συμφορώτερον εἰς τὴν πατρίδα, τοῦτο εἶμαι ἐτοιμὸς νὰ πράξω· τέλος ἀπεφασίσθη νὰ ἀκολουθήσω τὸν Ὑψηλάντην».

«Οὕτω λοιπὸν ἀναχωρήσαντες ἀπὸ τῆς Ὑδρας ἀπέβημεν εἰς τὸ Ἄστρος, ὅπου ὑπεδέχθη τὸν Ὑψηλάντην ὁ στρατηγὸς Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, ἔχων μεθ' αὐτοῦ ἑκατὸν περίπου στρατιώτας. Γευματίσαντες δὲ ἐκεῖ Ὀμηρικὸν γεῦμα, ἀνέβημεν εἰς τὰ Δέρβена, καὶ ἐκεῖθεν μετέβημεν εἰς τὴν πολιορκίαν τῆς Τριπολιτσάς, ἐνθα διεμείναμεν, πολυειδῶς κακουχούμενοι καὶ κινδυνεύοντες. Ἐνῶ δὲ ἤγγιζεν ἡ πτώσις τῆς Τριπολιτσάς, ἠγγέλθη ὅτι ὁ Τουρκικὸς στόλος εὐρίσκετο ἐν Πάτραις καὶ ἦτο φόβος μὴ, εἰσπλεύσας εἰς τὸν Κορινθιακὸν κόλπον, κάμῃ ἀπόβασιν εἰς τὴν Κόρινθον. Ὅθεν ἐνεκρίθη νὰ παραλάβῃ ὁ Ὑψηλάντης πενταχοσίους ἐκ τῶν πολιορκούντων τὴν Τριπολιτσάν, καὶ ἐνωθεὶς μετὰ τῶν ἐν Καλαβρύτοις νὰ φυλάττῃ τὰ παράλια ἐκεῖνα».

«Ὁ Τουρκικὸς ὁμῶς στόλος δὲν ἐτόλμησε νὰ κάμῃ ἀπόβασιν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἀλλ' εἰσπλεύσας εἰς Γαλαξίδι, κατέκαυσε τὴν πόλιν, ἔρημον ἐγκαταλειφθεῖσαν, τῶν κατοίκων φυγόντων μετὰ μάχην σκληράν, καὶ λαβόντες οἱ βάρβαροι ὀλίγα τινὰ πλοῖα ἔρημα καὶ ταῦτα, ἐξήλθον τοῦ κόλπου μετὰ θριάμβου Θερσιτικῷ. Ἐν τοσοῦτῳ ἠγγέλθη καὶ ἡ ἄλωσις τῆς Τριπολιτσάς, καὶ ἐπιστρέψαντες, δὲν εὕρομεν ἐν αὐτῇ, εἰμὴ ἐρείπια. Ἐκεῖ ἠρρώσθησε βαρέως καὶ Ὑψηλάντης καὶ ἐγὼ διὰ τὸν μεμολυσμένον ἀέρα ἐκ τῆς ἀκαθαροσύνης, καὶ τῆς σήψεως τῶν πτωμάτων. Μόλις δὲ ἀνελάβομεν καὶ μετέβημεν εἰς τὴν Κόρινθον, καὶ ἐκεῖθεν ἐστρατεύσαμεν εἰς τὴν Λαμίαν· ἀποτυχούσης δὲ τῆς ἐκστρατείας, ἐπανήλθομεν εἰς Κόρινθον, καὶ ἀφοῦ παρεδόθη τὸ φρούριον, κατέβημεν εἰς τὸ Ἄργος διὰ τὴν πολιορκίαν τοῦ Ναυπλίου· ἐνῶ δὲ οἱ βουλευταὶ ἐκάθηντο μετὰ τοῦ προέδρου Ὑψηλάντη συμβουλευόμενοι περὶ τῶν πραγμάτων, ἠγγέλθη ὅτι ὁ Δράμαλης εἰσέβαλεν εἰς τὴν Κόρινθον διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ μετὰ τριάκοντα χιλιάδων πεζῶν ὁμοῦ καὶ ἱππέων. Τότε εἰσελθὼν εἶπον πρὸς τὸν Πρόεδρον, τι κάθεσαι; προσμένεις νὰ ἔλθωσιν οἱ ἐχθροὶ νὰ σε συλλάβωσι μετὰ τῶν βουλευτῶν ὡς πρόβατα ἐπὶ σφαγὴν συγκεκλεισμένα; ἔξελθε, καὶ ἐγώ

κρατών τον σταυρόν προπορεύομαι κηρύττων, ὅστις εἶναι Χριστιανός και πιστός Ἕλλην, ας ακολουθήῃ· ἀλλὰ δεν εισηκούσθην, φοβηθέντων ἰσως των βουλευτών ορμὴν τινα παρὰ του λαοῦ, ὅστις ἐσέβετο πάντοτε και ηγάπα τὼν Ὑψηλάντην· δι' ο και ἐξ ἀρχῆς οἱ πρόκριτοι της Πελοποννήσου δεν ἐνεπιστεύοντο εἰς αὐτόν την δύναμιν των ὀπλων, φρονούντες ουκ ὀρθῶς· μετ' ὀλίγον ἦλθεν ἄλλη ἀγγελία ὅτι ἐν ἱππικόν σώμα των πολεμίων ἐρχεται ἐπὶ το Ἄργος. Διαδοθείσης της ἀγγελίας ταύτης, κατέλαβε πάντας φόβος και τρόμος. Γυναῖκες και παιδιὰ κλαίοντα και ἐμφοβοὶ ἄνδρες ἀόπλοι ἐτρέχον κάτω εἰς τους Μύλους. Ἐν τη δεινῇ ταύτῃ περιστάσει ἐτυχον να εὐρεθῶσι και αἱ δύο ἀδελφαί μου μετὰ του πρεσβυτέρου ἀνεψιού μου Κωνσταντίνου, αἵτινες προτινων ἡμερῶν εἶχον ἐλθεῖ εκ των Ψαρών, φέρουσαι μεθ' ἐαυτῶν ὅσα εκ των βιβλίων μου και των οικιακῶν πραγμάτων ἡδυνήθησαν να σώσωσιν εκ της πατρίδος· πολλά δε τότε ἀπολέσαντες, και παθόντες, και κινδυνεύσαντες, τα οποία διὰ να μη παρεκτείνωμαι ἀποσιωπῶ, μόλις διεσώθημεν εἰς τας Σπετσίας, και ἐκεῖθεν εἰς την Μήλον, ὅπου η πρεσβυτέρα ἀδελφή μου πᾶσχουσα διὰ τας πολλὰς ταλαιπωρίας και κακουχίας ἐτελεύτησε».

ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Άλκης Αγγέλου, *Οι λόγοι και ο Αγώνας*, Αθήνα 1971.

Δ. Αινιάν, *Γερμανός ο Παλαιών Πατρών*, Βιβλιοθήκη του Λαού, Αθήνα 1854 (αναδημ. βλ. στο Παλαιών Πατρών Γερμανός, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, εκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα κ.κ. [1968], σ. 57-66).

Έφη Αλλαμανή, «Έναρξη της Επανάστασεως στην Ελλάδα. Εξάπλωση και τοπική επικράτησή της», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, τόμ. ΙΒ', Αθήνα 1975, σ. 70-100.

Κωνστ. Ι. Άμαντος, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν 1566-1822 (σχολεία και λόγοι)*, Πειραιάς 1946.

Κωνστ. Ι. Άμαντος, «Νεόφυτος Βάμβας», π. *Ελληνικά* 7 (1934), σ. 51-62.

Σπ. Αραβαντινός, *Ιστορία του Αλή πασά του Τεπελενλή, συγγραφέισα επί τη βάσει ανεκδότου έργου του Παναγιώτου Αραβαντινού*, τ. 1-2, Αθήνα 1895.

Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη, 1821-1832, τ. 4, έκδ. Α. Λιγνός, Πειραιάς 1920.

Βάση δεδομένων του Προγράμματος Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αι. , ΙΝΕ/ΕΙΕ (επιστημ. υπεύθ. Δημ. Γ. Αποστολόπουλος).

Ηλ. Βασιλάς, «Η μάχη της Νικοπόλεως και ο χαλασμός της Πρέβεζας (12/24 Οκτωβρίου 1798). Περιγραφή του Γάλλου στρατηγού L. A. Camus Baron de Richemont», *Ηπειρωτική Εστία*, τ. 3 (1954), σ. 953-958, 1048-1055, 1137-1141, τ. 4 (1955), σ. 29-36, 133-140, 245-249, 348-352.

J. P. Bellaire, *Précis des opérations générales de la division française du Levant*, Παρίσι 1805.

E.-A. Betan, *Correspondance du comte J. Capodistrias*, τ. 1, Παρίσι-Γενεύη 1839.

Γιάννης Βλαχογιάννης, *Αρχεία της Νεωτέρας Ελληνικής Ιστορίας*, Γ': *Χιακόν Αρχείον*, τ. 1, Αθήνα 1924.

Richard Clogg, «Ο Parson και ο Fisk στο Γυμνάσιο της Χίου το 1820», π. *Ο Ερανιστής* 5 (1967), σ. 177-193.

Γεώργιος Γαζής, *Λεξικόν της Επανάστασεως*, Ιωάννινα 1971.

Μ. Γεδεών, *Η πνευματική κίνησις του Γένους κατά τον 18ο και 19ο αιώνα*, επιμ. Άλκης Αγγέλου, Φ. Ηλιού, Αθήνα 1976.

Γερμανού Παλαιών Πατρών, *Απομνημονεύματα*, επιμέλεια-εισαγωγή-ευνετηρίο Ιωάννα Γιανναροπούλου, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Αθήνα 1973 (φωτοτυπική επανέκδ. από τη β' έκδοση).

Αναστάσιος Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Α': *Κλήρος*, Αθήνα 1869.

Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Μητροπολίτης Αμνικλών και Τριπολιτζάς Δαυνίλ Παναγιωτόπουλος*, Αθήνα 1960 (ανάτυπο από το π. *Θεολογία*, τ. Λ' και ΛΑ').

Τάσος Γριτσόπουλος, «Ένωσις μονής Φιλοσόφου μετά της σχολής Δημοσθένους», *Αρχείον Εκκλησιαστικού και Κανονικού Δικαίου* 13 (1958), σ. 110-114.

Κανέλλος Δεληγιάννης, *Απομνημονεύματα*, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, τ. 1-3, έκδ. Γ. Τσουκαλά, Αθήνα, χ.χ.

Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, 9η έκδοση, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 2000.

Κ. Θ. Δημαράς, *Δύο φίλοι. Κοραΐς και Βάμβας. Με ανέκδοτα κείμενα* (διδ. διατριβή), χ.τ. [= Αθήνα], 1953 (αναδημοσίευση: Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορικά Φροντίσματα*, Β': *Αδαμάντιος Κοραΐς*, Αθήνα 1996, σ. 135-195, 230-242).

Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, 3η έκδοση, Αθήνα 1983.

Κ. Θ. Δημαράς, *Εν Αθήναις τη 3 Μαΐου 1837*, Αθήνα 1987.

Δημ. Δημητρόπουλος, *Θεόδωρος Κολοκοτρώνης*, Ιστορική Βιβλιοθήκη: Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, αρ. 2, Αθήνα, εκδ. εφ. *Τα Νέα*, 2009.

Στεβάρδος Δουγάλντ (Steward Dougal), *Εγχειρίδιον Ηθικής Φιλοσοφίας*, μετάφραση Νεοφύτου Βάμβα, επιμέλεια Παναγής Α. Αλιπράντης, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ 110, 2009.

Νεόφυτος Δούκας, *Αισχίνον τον Σωκρατικού Διάλογου τρεις...*, Βιέννη 1814.

Νικόλαος Δραγούμης, *Ιστορικά Αναμνήσεις*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα, εκδ. Ερμής, 1973.

Λουκία Δρούλια, «Λογιοσύνη και Βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και η βιβλιοθήκη του», π. *Τετράδια Εργασίας*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 9 (1982), σ. 227-306.

Stella Ghervas, *Réinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance*, Παρίσι 2008.

Λ. Ζώης, «Ιστορικά σελίδες εκ του βίου του μητροπολίτου Π. Πατρών Γερμανού», *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Σκόκου), έτος 1910, σ. 108-111.

Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τ. Α': 1801-1818, Αθήνα, Βιβλιολογικό Εργαστήρι, 1997.

Φίλιππος Ηλιού, «"Τύφλωσον Κύριε τον λαόν σου". Οι προτεσταντικές κρίσεις και ο Ν. Σ. Πίκκολος», π. *Ο Ερασιστής* 11 (1974/1985), σ. 580-626.

Κ. Θεοδώρου [Κώστας Λάππας], «Στην Αγία Λαύρα πρώτα... ή το λάβαρο της Αγίας Λαύρας», εφ. *Η Αυγή*, 25 Μαρτίου 1979.

Στέφ. Ν. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών*, β' έκδ. Αθήνα 1950 (α' έκδ. 1888).

Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, «Μελέτη επί του βίου και της δράσεως του Παλαιών Πατρών Γερμανού, 1771-1826», π. *Αθηνά* 27 (1915), σ. 209-272 και 28 (1916), σ. 205-251 [Το πρώτο μέρος της μελέτης με τον ίδιο τίτλο (αντί περί του βίου, φέρει επί του βίου), κάπως διαφοροποιημένο είναι τυπωμένο αυτοτελώς το 1912 στο τυπογραφείο Ταρασόπουλου, σ. 55].

Δημ. Γρ. Καμπούρογλου, «Το φορτοσεράκι του Παλαιών Πατρών Γερμανού», *Αρκαδική Επετηρίς* 2 (1906), σ. 177-181.

Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Η Δημητσάνα. Ιστορική μονογραφία μετά βιογραφιών του πατριάρχου και του Γερμανού*, Αθήνα 1897.

Ιωάννης Καποδίστριας, *Αυτοβιογραφία Ιωάννου Καποδίστρια*, μετάφραση-σχόλια Μ. Λάσκαρης, β' έκδ., Αθήνα, εκδ. Γαλαξίας, 1968.

Ευθ. Καστόρχης, *Περί της εν Δημητσάνη ελληνικής σχολής*, Αθήνα 1847.

Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αλληλογραφία*, εκδ. Ομίλου Μελέτης του Ελληνι-

κού Διαφωτισμού (ΟΜΕΔ), τ. Α', Αθήνα 1964, τ. Γ', Αθήνα 1979, τ. Δ', Αθήνα 1982, τ. ΣΤ', Αθήνα 1984.

Σωκρ. Κουγέας, «Η πρώτη νεοελληνική μετάφρασις της *Ιφιγενείας* του Goethe, ο μεταφραστής και οι παρακινηταί αυτής», π. *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 361-388, 425-426.

Ελένη Κούκκου, *Ο Καποδίστριας και η παιδεία, 1803-1822. Α' Φιλόμουν-σος Εταιρεία της Βιέννης*, Αθήνα 1958.

Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου*, Κομοτηνή 1995.

Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ο ελληνικός προεπαναστατικός τύπος: Βιέννη-Παρίσι 1784-1821*, Αθήνα 1995.

Βασίλης Κρεμμυδάς, «Μηχανισμοί παραγωγής ιστορικών μύθων. Σχετικά με μια ομιλία του Παλαιών Πατρών Γερμανού», π. *Μνήμων* 18 (1996), σ. 9-21.

Χρ. Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια (1828-1831)*, Αθήνα 1988.

Ανδρέας Λασκαράτος, *Αυτοβιογραφία*, μετάφραση Πόπη Θεοδωράτου, εισαγωγή-σημειώσεις Αλόν Σιδέρη, Αθήνα, εκδ. Γνώση, 1983.

Αντώνιος Λιγνός, *Αρχείον της κοινότητος Ύδρας 1778-1832*, τόμ. 7, Πειραιάς 1926.

Βασιλική Μάλλιου-Καραγιώργου, «Άγνωστες επιστολές του Νεόφυτου Βάμβα προς τον λόρδο Γκίλφορντ», *Δελτίον Αναγνωστικής Εταιρείας Κερκύρας* 13 (1976), σ. 7-18.

Παρασκευάς Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό Σχίσμα*, 2η έκδ. Ηράκλειο 2003.

Σοφία Ματθαίου, «Ο Στέφανος Α. Κουμανούδης, οι "διδάσκαλοι του έθνους" και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα», π. *Ο Ερανιστής* 26 (2007), σ. 255-280.

Ι. Α. Μελετόπουλος, *Η Φιλική Εταιρεία. Αρχείον Π. Σέκερη*, Αθήνα 1967.

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Γκίλφορντ-Βάμβας και ένα ιστορικό γράμμα», π. *Παρασός* 25, τχ. 3 (Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1983), σ. 500-509.

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Το ζήτημα της μεταφράσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τον ΙΘ' αι. (επί τη βάσει των αρχείων της Β.Φ.Β.Σ., C.M.S., L.M.S., του Κ. Τυπάλδου-Ιακωβάτου και του Θ. Φαρμακίδου)*, 2η έκδ., Αθήνα 2004.

π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Τρεις ανέκδοτοι λόγοι του Ν. Βάμβα», π. *Εκκλησιαστικός Φάρος* 62-64 (1980-1982), σ. 359.

Παναγ. Δ. Μιχαηλάρης, *Φιλικοί*, Ιστορική Βιβλιοθήκη. Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, αρ. 4, Αθήνα, εκδ. εφ. *Τα Νέα*, 2009.

Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Περίανδρος Φιλίππου», π. *Ο Ερανιστής* 1 (1964), σ. 56-60, 86-99.

Βασ. Παναγιωτόπουλος, με τη συνεργασία Δημ. Δημητρόπουλου και Παν. Μιχαηλάρη, *Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, τ. Α' (1747-1808), τ. Β' (1809-1817), τ. Γ' (1818-1821), Αθήνα 2007.

Στέφανος Παπαγεωργίου, «Πρώτο έτος της Ελευθερίας. Από τις Παρί-

στριες Ηγεμονίες στην Επίδαυρο», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 53-70.

Νικόλαος Παν. Παπαδόπουλος (πρωθιερέυς), *Γερμανού Παλαιών Πατρών Ανέκδοτα*, Αθήνα 1969.

Νίκη Παπαπλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα. Επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, πρόλογος Σπ. Ασδραχάς, Θεσσαλονίκη, εκδ. Πανεπιστήμιο Μακεδονίας 2001.

Χ. Γ. Πατρινέλης, «Βάμβας, Νεόφυτος», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τ. 2, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1984.

Χρ. Περραιβός, *Άπαντα*, τ. Α', Αθήνα 1956.

Πόπη Πολέμη, «*Ερμής ο Λόγιος*. Περίοδος Νέα. Εν Αιγίνη, 1 Ιανουαρίου 1829», π. *Ο Ερασιστής* 19 (1993), Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά, σ. 244-274.

Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Υπομνήματα συναφή Ιγνατίου Μητροπολίτου Ουγγροβλαχίας και Ιω. Καποδιστρίου περί της τύχης της Ελλάδος (1821)», π. *Αθηνά*, 60 (1956), σ. 145-182.

Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ιγνάτιος Μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας (1766-1828)*, Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας της Ακαδημίας Αθηνών, τ. Δ', τχ. Ι, Βιογραφία, Αθήνα 1959, και τχ. ΙΙ, *Αλληλογραφία, πολιτικά υπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περί Ιγνατίου*, Αθήνα 1961.

Εμμ. Πρωτοψάλτης, «Πολιτικά διαπραγματεύσεις και συνθήκαι μεταξύ Επτανήσου Πολιτείας και Αλή πασά (1800-1807)», *Πρακτικά Γ' Πανονίου Συνεδρίου*, Αθήνα 1967, τ. 1, σ. 329-352.

Νίκος Ροτζώκος, «Οι εμφύλιοι πόλεμοι», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τ. 3: *Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832*, επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα 2003, σ. 143-170.

Κ. Σάθας, «Οδυσσεύς Ανδρούτσου», περ. *Χρυσάλλης*, τ. Γ' (1865-1866), σ. 225-230, 257-261, 297-302.

Κ. Ν. Σάθας, «Η Αληπασιάς του Τουρκαλβανού Χατζή Σεχρέτη», στον τόμο *Ιστορικά διατριβαί*, Αθήνα 1870.

Αλεξάνδρος Σούτσος, *Άπαντα*, Αθήνα, εκδ. Φέξη, 1916.

Δημήτρης Σταματόπουλος, «Κομματικές φατρίες στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1807-1816): Ο ρόλος των "Τουρκαλβανών" του Λάλα ως παράγοντας πολιτικής διαφοροποίησης», π. *Ίστωρ* 10 (1997), σ. 185-233.

Τάκης Αργ. Σταματόπουλος, *Ο Π. Π. Γερμανός χωρίς θρύλο*, Αθήνα 1974 [Βιβλιοκρισία: Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 14 (1960), σ. 628-624].

Βασίλης Σφυρόερας, «Γερμανός Παλαιών Πατρών», *Βιογραφικό Λεξικό*, Αθήνα κ.κ.

Louis-Jacques Thénard, *Traité de Chimie élémentaire*, τ. 1-4, Παρίσι 1813-1816.

Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών*, β' έκδ. Πάτρα 1980, σ. 75-76.

Συμπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Α', β' έκδ., Λονδίνο 1860.

Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τ. 1, Αθήνα 1904.

Γεώργιος Τυπάλδος-Ιακωβάτος, *Ιστορία της Ιόνιας Ακαδημίας*, έκδοση-εισαγωγή-σχόλια Σπύρος Ι. Ασδραχάς, Αθήνα, Ερμής, 1982.

Νικ. Τωμαδάκης, «Σύμμεικτα. Η αποστολή του Παλαιών Πατρών Γερμανού προς τον Πάπαν (1822-1823)», π. *Αθηνά* 75 (1974-1975), σ. 375-379.

Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834,

Μ. Ν. Φραγκίσκος, «Ο Σολωμικός "Ύμνος" και το λυρικό δράμα "Hellas" του Ρ. Β. Shelley», π. *Ο Ερασιστής*, 11 (1980), σ. 527-567.

Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Δ', Αθήνα 1841.

Στέριος Φασουλάκης, «Από την εκδοτική δράση του Ν. Βάμβα: Συμβολή στη γνώση της παραγωγής και της διακινήσεως του βιβλίου κατά τον ΙΘ' αι. (Με ανέκδοτα κείμενα)», π. *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σ. 171-178

Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Γ', Αθήνα 1860, τ. Δ', Αθήνα 1861.

Νεόφυτος Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας. Ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου-19ου αιώνα*, δακτ. διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1999.

Ανδρέας Κ. Χούμης, «Αι εξετάσεις του Γυμνασίου Σύρου τω 1834», π. *Παργασσός* 12, τχ. 4 (Δεκέμβριος 1888), σ. 185-193.

Ευρετήριο

- Αγγλία 50, 75, 77-78
 Άγιο Όρος 14-15
 Αγκώνα 38, 40-42
 Αδριατική θάλασσα 39
 Αθανάσιος, πατριάρχης Ιεροσολύμων 109
 Αθήνα 67, 69-70, 100, 102, 104, 106-108, 111-112
 Αιγαίο πέλαγος 59
 Αινιάν, Γ. 14
 Αιτωλοακαρνανία 62
 Ακροκόρινθος 38
 Άκτιο (Πούντα) 55
 Αλέξανδρος Α', τσάρος 63, 67, 77
 Αλή πασάς 10, 19, 21, 28, 34, 45-47, 49-50, 52-61, 63
 Αλμυρός 20
 Αμερική 105
 Ανάγνος, Δημήτριος 21
 Αναγνωσταράς 18
 Αναγνώστης-Άννινος, Γεράσιμος 99
 Αναγνωστόπουλος, Παναγιώτης (φιλικός) 72
 Ανδρέου Χριστόφορος (αδελφός Ιγνατίου) 48, 63, 69
 Ανδριανούπολη 8
 Ανδρούτσος, Οδυσσέας 28, 100
 Ανρέπ, ρώσος στρατηγός 61
 Αποστολίδης, Μισαήλ 113
 Αρβάνης, Π. 30
 Άργος 13-14, 95
 Αρκαδιά (Κυπαρισσία) 43
 Αρλιώτης 100
 Άρτα 45-47, 49-50, 52, 55, 59, 61, 63
 Άστρος 95
 Ασώπιος, Κωνσταντίνος 98
 Αχαΐα 16, 23, 95

 Βάλβης, Σπ. 39
 Βαλέτας, Ι. 81
 Βάμβα, Σταματού 82
 Βάμβας, Ισίδωρος 82
 Βάμβας, Ιωάννης 82
 Βάμβας, Κωνσταντίνος 82
 Βαρβάκης, Ιωάννης 39
 Βαρδαλάχος, Κωνσταντίνος 90-93, 107
 Βαρούκας, Αθανάσιος 105
 Βασιλείου, Αλέξανδρος 85-86, 88, 90, 101
 Βασιλείου, Πασχάλης 84
 Βατικανό 39-41, 78
 Βελεστινλής, Ρήγας 45-46
 Βελή πασάς 19-21, 28
 Βενετία 50, 92, 98, 105
 Βενιαμίν ο Λέσβιος 96, 101
 Βέρβενα 37
 Βερόνα 39-40, 77-78

 Βεσσαραβία 31, 63, 64
 Βησσαρίων, επίσκοπος Χαριουπόλεως 28
 Βιέννη 21, 65-67, 69, 85, 87, 91, 105
 Βλαντίν, Σπυρ. 92
 Βλασσόπουλος, Ιωάννης 28, 39
 Βλαστός, Ζαννίς 101
 Βλαστός, Νικ. 100
 Βλαχία 63-64, 69
 Βοναπάρτης, Ναπολέον 50
 Βόνιτσα 52-53, 55, 58
 Βοστίτσα (Αίγιο) 19, 32-35
 Βουθρωτό 52-53, 61
 Βουκουρέστι 63-66, 72, 83, 90, 104
 Βούρος, Ιω. 104

 Γαγγάδης, Στάμος 100
 Γαζής, Άνθμος 10, 65, 67, 69, 87, 96
 Γαζής, Γεώργιος 95
 Γαλάτης, Νικόλαος 72
 Γαλλία 50, 63, 75, 80, 83-84, 87
 Γαστούνη 42
 Γεδεών, Μανουήλ 15
 Γενεύη 80, 90
 Γεράσιμος Γ', Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 84
 Γεράσιμος, ιερομόναχος, θείος Ιγνατίου 48-49
 Γεράσιμος, πρωτοσύγκελος 44
 Γερμανός, επίσκοπος Χριστιανουπόλεως 30
 Γερμανός, ιεροκήρυκας 109
 Γερμανός, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών 97
 Γιανναροπούλου, Ιωάννα 26
 Γιουσούφ πασάς 36
 Γκίλφορντ, λόρδος 92, 98-99, 102
 Γκόζια, Ασήμω (αδελφή Γερμανού) 12
 Γκόζια, Κυράτσα (αδελφή Γερμανού) 13
 Γκόζια, Κωνσταντίνος (αδελφή Γερμανού) 12
 Γκόζια, Χρυσάνθη (αδελφή Γερμανού) 12, 42
 Γκόζιας, Ιωάννης (πατέρας Γερμανού) 12
 Γκόζιας, Σταμάτης (αδελφός Γερμανού) 12
 Γκούρας, Ιωάννης 43-44
 Γλυκός, Νικόλαος 92
 Γορτυνία 22
 Γούδας, Αν. 14-17, 21, 23, 31, 81
 Γρεβενά 47
 Γρηγόριος Ε', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 8, 13-15, 17, 84, 93, 106
 Γρηγόριος ΣΤ', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως 109
 Γριτσόπουλος, Τάσος 16, 26

Σημείωση:

Δεν ευρετηριάζονται
τα βιογραφούμενα
πρόσωπα

- Δανιήλ (Παναγιωτόπουλος), Επίσκοπος
 Ακώβων 22-23
 Δεληγιάννη, οικογένεια 21, 43
 Δεληγιάννης, Ιωάννης 19
 Δεληγιάννης, Κανέλλος 17, 27, 42
 Δεληγκάνης, Καλλίνικος 15
 Δερβένια 95
 Δημαράς, Κ. Θ. 27, 81, 85, 88-89, 97, 101, 111
 Δημητσάνα 12-13, 18, 22, 26
 Δικαίος, Γρηγόριος (Παπαφλέσσας) 8, 10, 30-34, 43
 Διονύσιος μητροπολίτης Αμυκλών-Τριπολιτσάς 23
 Δοσίθεος, μητροπολίτης Βουκουρεστίου 63
 Δούκας, Νεόφυτος 84
 Δούναβης 61, 64-65
 Δραγούμης, Νικόλαος 13
 Δράμαλης 95
 Δωρόθεος (Πρώιος), μητροπολίτης
 Ανδριανουπόλεως 15, 83-84, 93

 Εγλυκαδιώτης, Δημήτριος 17
 Ελλάδα 8, 16, 25, 27, 38, 41, 45, 59, 69, 74-80, 93, 102, 109-110, 113
 Επίδαυρος 38
 Επτάνησα 19, 30-31, 37, 45-47, 50, 59-60, 63, 97, 99-100
 Ερμούπολη 102, 104-105, 108, 111, 113
 Εύβοια 102
 Ευρώπη 19, 40, 64, 69, 105

 Ζαΐμης, Ανδρέας 17, 28, 30, 32, 36
 Ζαΐμης, Ασημάκης 30, 35
 Ζάκυνθος 18, 42, 106
 Ζαράκοβα 38
 Ζαφειρόπουλος, Παναγιώτης 30
 Ζερλέντης, Περ. 60
 Ζυγοβίστι 13
 Ζωγράφος, Νικ. 39

 Ηλεία 37
 Ήπειρος 34, 59, 62, 70

 Θενάρδος, βλ. Thénard
 Θεοδώρητος, μητροπολίτης Βρεσθένης 8
 Θεοδωρίδης, Γ. 72
 Θεοδωρόπουλος, Ιωάννης 13
 Θεοχαρόπουλος, Σωτήρης 36
 Θεσσαλία 20, 62
 Θεσσαλονίκη 8
 Θωμόπουλος, Στέφανος 12, 14-15, 17

 Ιάκωβος, μητροπολίτης Ναυπλίου-Αργούς 13
 Ιάσιο 73
 Ιερά Συμμαχία 77
 Ιερεμίας Γ', πατριάρχης
 Κωνσταντινουπόλεως 105
 Ιερόθεος, μητροπολίτης Ιωαννίνων 59
 Ιμπραήμ πασάς 44
 Ιόνιο πέλαγος 52
 Ισμαήλι 31-32

 Ιταλία 10, 38-42, 47, 63, 83
 Ιωακείμ, μητροπολίτης Κυζίκου 15
 Ιωάννινα 19, 28, 45, 47, 50, 54, 59-61

 Καΐρης, Θεόφιλος 101
 Καλάβρυτα 11, 35
 Καλαμογάρτης, Ανδρέας 12, 24
 Καλαμογάρτης, Γεώργιος 12
 Καλαράς, Γεώργιος 30
 Καλλίνικος Ε', πατριάρχης 84
 Καλόγερος, Χριστάκης 53
 Κάλφογλου, Αλέξ. 84
 Καμπάνης, Λεόντιος 44
 Καμπούρογλου, Δημ. Γρ. 11-12, 16, 22, 25-26, 34, 38-39, 41-42
 Κανακάρης, Αθ. 17
 Κανδηλώρος, Τάκης 14
 Κανέλλος, Στέφανος 69
 Καντήρ μέπης 52, 56-57
 Καποδίστριας, Ιωάννης 30, 40, 59, 61-63, 65-67, 69, 72, 75-76, 79-80
 Καρατζάς, Ιωάννης 74-77, 80
 Καρτάνος, Ιωαννίκιος 105
 Καρτζιώτης, Προκόπιος 39
 Καστόρης, Καλλίνικος 25-27
 Καταρτζής, Δημήτριος 84
 Κατοαντώνης 62
 Κέα 61
 Κεραμέας, Δανιήλ 83
 Κέρκυρα 45, 53, 56, 59-61, 63, 69-70, 98-102, 104-108, 113
 Κεφαλονιά 82, 96-99, 104-106, 113
 Κίεβο 30
 Κοδρικάς, Παναγιώτης 92
 Κολοκοτρώνη, οικογένεια 43
 Κολοκοτρώνης, Γενναίος 27
 Κολοκοτρώνης, Θεόδωρος 18, 27, 38-39, 42
 Κολοκοτρώνης, Πάνος 42
 Κομιζόπουλος, Αντώνιος 39
 Κοντογόννης, Δημ. 39
 Κοπανίτζας, Αναγνώστης 30
 Κόπιταρ, ολοβένος φιλόλογος 89
 Κοραΐς, Αδαμάντιος 10, 45, 81-82, 84-93, 95-102, 106-109, 111-113
 Κορινθιακός, κόλπος 31
 Κόρινθος 95
 Κοσμάς Αιτωλός 17
 Κουκουζή, Κανέλα (μητέρα Γερμανού) 12
 Κουμανιώτες (κάτοικοι του χωριού Κούμανι) 28, 35
 Κουμανούδης, Στέφανος 113
 Κούμας, Κωνσταντίνος 89
 Κουντουριώτης, Γεώργιος 43-44, 98
 Κουντουριώτης, Λάζαρος 93
 Κρεατσούλης, Καλλίνικος 101
 Κρεββατάς, Παναγιώτης 74
 Κυδωνίες 70
 Κυκλάδες 97, 102
 Κύριλλος Α' Λούκαρης 105
 Κύριλλος ΣΤ', πατριάρχης
 Κωνσταντινουπόλεως 22-23, 106
 Κύριλλος, μητροπολίτης Κορίνθου 44

- Κωλέττης, Ιωάννης 43
 Κωνσταντάς, Γρηγόριος 96
 Κωνσταντινούπολη 8, 13-15, 20-23, 28, 30, 48-49, 54, 64, 72, 75, 79, 82-84, 104
 Λαγκάδια 22
 Λακωνία 48
 Λαμία 95
 Λαμπρινίδης, Μιχ. 14
 Λάνδος, Αγάπιος 105
 Λασκαράτος, Ανδρέας 98
 Λεονάρδος, Αγάπιος 13
 Λευκάδα 47, 61-63
 Λιβαδειά 19
 Λιβόρνο 45, 48, 63, 69, 77, 80, 90
 Λιγνός, Αντώνιος 93
 Λογοθέτης, Ιωάννης Στάμου 19
 Λονδίνο 76-78, 87, 108
 Λόντος, Αναστάσιος 43
 Λόντος, Ανδρέας 17, 28, 30, 35-36
 Λόντος, Νικ. 30, 35
 Λόντος, Σωτηράκης 19-21
 Λουκέρης, Αθανάσιος 20
 Λούρος 53
 Λώτος, Δημήτριος 85
 Μάλτα 78, 105
 Μάνη 17, 31, 69-70
 Μανιάκι 33
 Μάξιμος Καλλιπολίτης 105
 Μάξιμος Πελοποννήσιος 105
 Μάουρερ, Γεώργιος Λούντιβιχ 111
 Μαρίνογλου 40
 Ματθαίος, μητροπολίτης Κυζίκου 110
 Μαυροκορδάτος, Αλέξανδρος 24, 38, 72-76, 79-80, 98
 Μαυροκορδάτος, Γεώργιος 83
 Μαυροκορδάτος, Ι. Δ. 101
 Μαυροκορδάτου, Ευφροσύνη 84
 Μαυρομικάλης, Γεώργιος 38
 Μαυρομικάλης, Πετρόμπεης 38-39
 Μαχμούτ Β', σουλτάνος 28
 Μεσόγειος θάλασσα 78
 Μέττερνιχ 69
 Μεχμέτ Σελήκ 34
 Μήλος 95-97, 104
 Μισαήλ ο Πάτριος 82-83
 Μισαήλ, Αναστάσιος Ναουσαίος 105
 Μολδαβία 63, 73
 Μοριάς 10, 19-21, 28, 30-32, 35, 42-43, 93, 97
 Μόστρας, Δημ. 69
 Μόσχα 30
 Μοτσενίγος, Γ. 61-63
 Μουρούζης, Δ. 15
 Μουρούτζης, Κωνσταντής 22
 Μουσταφάμπεης 42
 Μουχτάρ πασάς 54-55, 61
 Μπάμπαλος ή Κακουγδός, Απόστολος ή Ανδρέας (πατέρας Ιγνάτιου) 48
 Μπάμπαλου, Μαλαματένια (μητέρα Ιγνάτιου) 48
 Μπαρλέτα 70
 Μπενάκης, Λυμπεράκης 61, 70
 Μπενιζέλος, Ρούφος 36
 Μπολόνια 38, 40
 Μυλωνάς, Ν. 93
 Μυτιλήνη 47-49, 96
 Ναβαρίνο 79
 Νάπολη 63
 Ναύπακτος 45, 49
 Ναύπλιο 13-15, 25, 44
 Νέγρης, Θεόδωρος 39, 97
 Νεζερά 35-36, 43
 Νεζερίτης, Νικηφόρος 28
 Νεκτάριος, μητροπολίτης Βουκουρεστίου 65
 Νεόφυτος Ζ' 84
 Νεόφυτος, Οικουμενικός Πατριάρχης 59
 Νικηταράς 18
 Νικόλαος Α', τσάρος 80
 Νικόπολη 53-54, 56
 Νοταράς, Ανδρέας 30
 Νοταράς, Πανούτσος 17, 30
 Νοταράς, Σωτήρης 30
 Οδησσός 93
 Οικονόμος, Κωνσταντίνος 101, 109-111
 Οικονόμου, Μιχ. 13, 25
 Οικονόμου, παπα-Βελισσάριος 12
 Ουγγροβλαχία 63
 Ουσακώφ, ρώσος ναύαρχος 52, 54, 56-57
 Παλαιολόγος, Στεφ. 39
 Παναγιωτόπουλος, Βασίλης 21
 Παπαδιαμαντόπουλος, Ιωάννης 17, 35-36
 Παπαδόπουλος, Εμμ. 61-63
 Παπανικητόπουλος, Νεόφυτος 21
 Παπαντωνόπουλος, Αγάπιος 13
 Παπαρρηγόπουλος, Ιωάννης 17, 28, 30
 Παπούλιας, Γ. 14, 17, 26
 Παραδουνάβιες ηγεμονίες 37, 63, 65, 73, 75, 78, 92
 Πάργα 45, 47, 52-53, 56-59, 61
 Πάριος, Αθανάσιος 83, 87-89, 91
 Παρίσι 10, 45, 74, 81, 84-86, 89-90, 93, 98, 101-102, 104, 106, 108
 Πασβάνογλου 52
 Πάτριος 83, 104
 Πάτρα 15-17, 19-23, 25, 28, 31, 34-36, 39, 42, 96
 Πατραϊκός κόλπος 31
 Πειραιάς 104, 108, 111
 Πελοπίδας, Αντώνιος 24-25, 28
 Πελοπόννησος 14-22, 25, 28, 30-33, 37-38, 40, 42-43, 48, 62, 70, 72-74, 97, 104
 Περδικάρης, Μισαήλ 84
 Περούκας, Δημήτριος 39, 80
 Περραιβός, Χριστόφορος 31, 45-47, 54-55, 57-58, 70
 Πετμεζά, οικογένεια 18
 Πετρούπολη 30, 63, 65, 80
 Πήλιο 69-70
 Πιάδα (Επίδαυρος) 44
 Πίζα 10, 24, 39-40, 47, 64, 66, 67, 69, 72-74, 76-77, 80, 83

- Πίος Ζ', Πάπας 38
 Πλάτωνας (Φραγκιάδης), μητροπολίτης Χίου 93
 Πορφύριος, μητροπολίτης Άρτης 8
 Πουκεβίλ 15, 17, 20, 35, 55, 93
 Πρασσακάκης, Ιω. 101
 Πρέβεζα 46, 52-58
 Προκόπιος επίσκοπος Κερνίτης 28, 30, 36
 Προύθος 73-74
 Πρωτοψάλτης, Εμμ. 26
 Πυλαρινός, Φραγκίσκος 99, 112

 Ράλλης, Π. 104
 Ραφτόπουλος, Μιχάλης 20
 Ρέντης, Θεοχάρης 30
 Ρίζος-Νερουλός, Ιακωβάκης 84, 88
 Ροδοκανάκης, Σταμάτιος 90
 Ροδοκανάκης, Φραγκούλης 101
 Ρομαντζώφ, υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας 48, 59, 63, 65-66
 Ροντογιάννης, Π. 62
 Ρούμελν 20
 Ρώμας, Διονύσιος 39
 Ρώμη 39-40, 78
 Ρωσία 28, 33, 50, 52, 58-59, 61, 63, 65, 67, 70, 74-75, 78, 80, 109
 Ρώτας, Ιάκωβος 82, 92, 100-101

 Σαλαώρα 55
 Σαμουήλ, μητροπολίτης Εφέσου 49
 Σεραφεΐμ Μυτιληναίος 105
 Σιναΐτης, Ιλαρίωνας 106-107
 Σινιγάλια 38
 Σισίνης, Γεώργιος 30
 Σίφνος 82-83, 104
 Σμύρνη 13-14, 85, 106
 Σούλι 45-47, 59
 Σουρίας, Γεώργιος 104
 Σούτσος, Αλέξανδρος 13
 Σούτσος, Κ. 84
 Σοφιανόπουλος, Νικολέτος 43
 Σοφιανόπουλος, Παναγιώτης 93
 Σπάρτη 48
 Σπηλιάδης, Νικόλαος 27
 Σταματοπούλος, Τάκης Α. 13, 17, 20
 Σταύρος, Γ. 69
 Στερεά Ελλάδα 62
 Στούρτζα, Ρωξάνδρα 66-67, 69
 Στούρτζας, Αλέξανδρος 66-67
 Σύρος 104, 107-108
 Σωφρόνιος παπάς 17

 Τεργέστη 31, 46
 Τζιτζέλης, Γεράσιμος 99
 Τιλσίτ, συνθήκη του 19, 61-63
 Τομαράς, Ιω. 74
 Τομπάκης, Γιακουμάκης 95
 Τοσκάνη 69, 80
 Τουρκία 52, 58, 65-66, 75, 78
 Τρικούπης, Σπυρίδων 24, 35
 Τριπολιτσά 19, 34-35, 38, 42, 95-96
 Τσακάλωφ, Αθ. 72

 Τσελεπής, Ιω. 91
 Τσουκαλάς, Γ. 26
 Τυπάλδος-Ιακωβάτος, Γεώργιος 85, 107-108
 Ύδρα 10, 14, 17, 93, 95, 104
 Υπάτη (Πατρατζίκι) 15
 Υψηλάντης, Αλέξανδρος 10, 30-32, 37, 66, 72-75, 95
 Υψηλάντης, Δημήτριος 10, 37-38, 93, 95-96, 100

 Φαέντζα 38, 40
 Φαρμακίδης, Θεόκλητος 10, 98, 101, 109, 111
 Φιλήμων Ι. 14-15, 24-27, 30, 35, 101
 Φιλική Εταιρεία 10, 24-26, 28, 30, 32-33, 35, 69-70, 72, 74, 93
 Φιλιππίδης, Δανιήλ 84
 Φιλίππου, Περίανδρος 100
 Φιλόμουσος Εταιρεία 66-69
 Φλωρεντία 80
 Φλώρη, Γ. (Flory) 61
 Φραντζής, Αμβρόσιος 10-11, 17, 24-25, 27, 30, 33-35
 Φωτήλας, Ασημάκης 35, 43

 Χάλλη (Σαξωνίας) 105
 Χαντζερής, Κωνσταντίνος 83-84
 Χαλαλάμπης, Σωτήρης 30
 Χατζή Σεχρέτης 54
 Χίος 10, 70, 81-84, 87, 89-93, 95-97, 99, 101-102, 104-105, 113
 Χουρσίτ πασάς 34
 Χριστόδουλος-Ραζής, Αναγνώστης 99
 Χριστόπουλος, Αθανάσιος 84
 Χρυσανθόπουλος, Φώτιος 27
 Χρυσάνθος επίσκοπος Μονεμβασίας 30
 Χρύσαφα 48
 Χρυσοβέργης, Χρήστος 12

 Ψαλλίδας, Αθανάσιος 59
 Ψύλλας, Γ. 69

 Bellaire, J. P. 54
 Benvenuti, παπικός εκπρόσωπος 40
 Borch, πρόξενος της Ρωσίας στη Φλωρεντία 80
 Cartwright 100
 Chabot, γάλλος στρατηγός 53
 Consalvi, καρδινάλιος 40
 Fisk, Pliny 93
 Gioia, M. 100
 Guilford, F. N. λόρδος 64
 Leever, E. 100
 Leever, D. 107-108
 Lowndes, I. 100, 107
 Parsons, Levi 93
 Salcete, La 53
 Shelley, Mary 73
 Shelley, P. B. 74
 Thénard, L. J. 93
 Thurot, Fr. 100
 Winnock, G. 100

Περιεχόμενα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

Γερμανός, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών11

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας.....45

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

Νεόφυτος Βάμβας81

Τεκμήρια115

Βιβλιογραφία149

Ευρετήριο154

Οι συγγραφείς

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ

Γεννήθηκε στη Μυτιλήνη το 1948. Το 1972 αποφοίτησε από το Ιστορικό και Αρχαιολογικό τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών όπου το 1994 υποστήριξε την διδακτορική διατριβή του με αντικείμενο το επιτίμιο του Αφορισμού και τη χρήση του κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Από το 1976-1978 διετέλεσε υπότροφος-ερευνητής στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας, όπου ασχολήθηκε με το εμπορικό αρχείο της αθηναϊκής οικογένειας Περούλη. Από το 1979 εργάζεται στο Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών με την ιδιότητα του Δόκιμου Ερευνητή (1990), Εντεταλμένου Ερευνητή (1995), Κύριου Ερευνητή (1998) και Διευθυντή Ερευνών (2003).

Έχει εργαστεί στο ερευνητικό έργο που οδήγησε στην έκδοση του Αρχείου Αλή πασά της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (υπεύθυνος Β. Παναγιωτόπουλος), στην επεξεργασία καταλόγου συνδρομητών βιβλίων της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού (1749-1821, υπεύθυνος Φ. Ηλιού), ενώ από το 1983 αποτελεί μέλος του Προγράμματος «Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 15ος-19ος αιώνας» (υπεύθυνος Δ. Γ. Αποστολόπουλος). Έχει λάβει μέρος σε πολλά επιστημονικά συνέδρια και ερευνητικές αποστολές και έχει δημοσιεύσει βιβλία και μελέτες σχετικά με τα παραπάνω θέματα καθώς και με θέματα σχετικά με την ιστορία της Βενετοκρατίας και την ιστορία της Λέσβου. Είναι μέλος επιστημονικών εταιρειών και μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Ο Ερανιστής* του Ομίλου Μελέτης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Από το 2003-2009 διδάσκει στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

Γεννήθηκε το 1932 στη Μεσσήνη όπου και περάτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές. Φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, και μετά από τη λήξη της στρατιωτικής του θητείας εργάστηκε ως βοηθός έρευνας στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών (Αθήνα, 1960-1965). Έκτοτε, και ως το 1985, εγκαταστάθηκε στη Γαλλία. Εκεί μετά από τα πρώτα χρόνια νέων Σπουδών, εργάστηκε ως Ερευνητής στη Σχολή Ανωτάτων Σπουδών στις Κοινωνικές Επιστήμες (École des Hautes Études en Sciences Sociales) στον κλάδο της Ιστορικής Δημογραφίας (1967-1985) και ως Πανεπιστημιακός στο Πανεπιστήμιο Paris IV, στο Τμήμα Μεταπτυχιακών Σπουδών όπου δίδαξε το μάθημα της Βαλκανικής και Νέας Ελληνικής Ιστορίας (1976-1985).

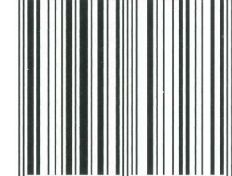
Το 1985 εκλέχτηκε Διευθυντής Ερευνών στο Εθνικό Ίδρυμα και εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα. Από το 1994 έως το 1999 διηύθυνε το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του εν λόγω Ιδρύματος. Έχει δημοσιεύσει μελέτες και άρθρα για πολλές όψεις της Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας του Ν. Ελληνισμού καθώς και της ιστορίας του Αγώνα του '21. Η τελευταία του εργασία (με τη συνεργασία των Δημήτρη Δημητρόπουλου και Παναγιώτη Μιχαηλάρη) είναι το Αρχείο Αλή πασά Γενναδείου Βιβλιοθήκης, τ.Α'-Δ', Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007-2009.

Με την ευγενική χορηγία της

Eurobank EFG

ISBN 978-960-469-728-1

9 789604 697281

ΤΙΜΗ 6.50 €